

60 | 1 (2020)

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

1

Krainische Sparkasse

Gruss aus Laibach

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC

94(497.4) "18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20,
fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus,
Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory,
EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici: Stavba Kranjske hranilnice, stebra kranjskega nemštva,
ki so jo septembrski dogodki leta 1908 močno pretresli. Foto J. Kotar, hrani
Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Vsebina

Razprave – Articles

- Filip Čuček**, Spodnještajerski deželnozborski nemški poslanci mestne in kmečke kurije 1848–1918 / German Representative of the Rural and Urban Curiae in the Lower Styrian Provincial Assembly 1848–1918
UDK: 328(436.4=112.2)"1848/1918" 8
- Mojca Peternel**, Ludwig Jahne (1856–1937)
UDK: 929Jahne L..... 33
- Nataša Henig Mišičič**, Carniolan Savings Bank and Slovenian-German Relations in 1908 and 1909 / Kranjska hranilnica in slovensko-nemški odnosi leta 1908 in 1909
UDC: 336.722(497.4Ljubljana):323.1(497.4=112.2)"1908/1908" 47
- Lev Centrih**, »Kaj naj storim v slučaju, da naši častiti zadružniki ne bodo hoteli povišati deležev?« Konflikti v Prvi žebeljarski in železo-obrtni zadrugi v Kropi in Kamni Gorici v letih 1924–1927 / “What Should I Do if Our Distinguished Cooperative Members Do Not Want to Increase Their Shares?” Conflicts in the First Nail and Iron Crafts Cooperative in Kropa and Kamna Gorica Between 1924 and 1927
UDK: 930(497.4Kropa):682:334.73"1924/1927" 71
- Lilijana Trampuž**, Delovanje ilegalne KPJ v času šestojanuarske diktature (primer celjskega okrožja v letih 1932–1933) / The Activities of the Banned Communist Party of Yugoslavia During the January 6th Dictatorship (the Example of the Celje District Between 1932 and 1933)
UDK: 329.15(497.4Celje)"1932/1933" 86
- Daniel Siter in Peter Mikša**, Poveljniška šola SA-Gruppe Südmark v Rogaški Slatini: delovanje in vloga pri vojaškopoličnem usposabljanju vodstvenega kadra Wehrmannschafta / SA-Gruppe Südmark Command School in Rogaška Slatina: Operation and Role in Military-political Training of Wehrmannschaft Command Cadre
UDK: 355.23(497.4Rogaška Slatina)"1941/1945" 105
- Jasper Klomp**, Yugoslavia and the German Democratic Republic, 1968–1974: Ideological Quarrels and the Primacy of Economic Cooperation / Jugoslavija in Nemška demokratična republika, 1968–1974: ideološki spori in primat gospodarskega sodelovanja
UDC: 327(497.1:430.2)"1968/1974" 134

- Marko Zajc**, Spomenik Pr' Skelet in Zvezdi: k politiki spomina v Sloveniji v drugem desetletju tretjega tisočletja / The Monument near Pr' Skelet Bar and Zvezda Cafe: on the Politics of Memory in Slovenia in the Second Decade of the Third Millenium
UDK: 725.94:94(497.4)"1941/1945":316.62(497.4Ljubljana)"2000/2020" 152
- Beti Žerovc**, Spomenik žrtvam vseh vojn in problematike sodobnega postavljanja javnih skulptur in spomenikov v Sloveniji / The Monument to the Victims of All Wars and the Issues of Contemporary Public Sculptures and Monuments in Slovenia
UDK: 725.94:94(497.4)"1941/1945":316.62(497.4Ljubljana)"2000/2020" 172

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Andrej Studen, ur., Mimohod blaga. Materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem.
(Petra Kavrečič)..... 189
- Danijel Tatič, Feldmaršal Svetozar Boroević. Životopis prešučenog velikana.
(Dušan Nečak)..... 192
- Marjan Linasi, Mežiška dolina in območje Dravograda v viharjih letih 1941–1945: partizanski odpor, revolucija, prevzem oblasti, žrtve.
(Klemen Kocjančič)..... 197
- Ivan Vidali in Jože Rozman, ur., Kamniško-zasavski odred.
(Klemen Kocjančič)..... 199
- Jelka Piškurič, »Bili nekoč so lepi časi.« Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma.
(Nina Vodopivec)..... 201
- How We Remember. The Memory of Communism. Its Forms, Manifestations, Meanings. 17.–18. september 2019, Praga.
(Tjaša Konovšek)..... 206

In memoriam

- Dr. Dušan Biber (1926–2020)
(Zdenko Čepič)..... 209

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

Filip Čuček*

Spodnještajerski deželnozborski nemški poslanci mestne in kmečke kurije 1848–1918

IZVLEČEK

V prispevku avtor analizira spodnještajerske deželnozborske nemške poslance (mestne in kmečke kurije) v letih 1848/61–1918. Po obnovi ustavnega življenja leta 1861 se je ob slovenski stran(k)i (stranki v predmodernem smislu), ki si je prizadevala za jezikovno in nacionalno enakopravnost, oblikovala tudi nemška »ustavoverna« stran(ka). Nacionalno vprašanje je vse bolj prodiralo na avstrijski politični parket. Če so prve volitve še minile brez prevelikega nacionalnega predznaka, je nacionalna komponenta že na naslednjih nadomestnih volitvah igrala vidnejšo vlogo. Z leti (desetletji) se je nacionalizem stopnjeval in vplival na vse bolj nacionalno držo nemških (kakor tudi slovenskih) poslancev.

Ključne besede: nemški deželnozborski poslanci, Štajerska, Gradec, ustavna doba, nacionalizem, prelom stoletja

ABSTRACT

GERMAN REPRESENTATIVES OF THE RURAL AND URBAN CURIAE IN THE LOWER STYRIAN PROVINCIAL ASSEMBLY 1848–1918

In the following contribution, the author analyses the German members of the Lower Styrian Provincial Assembly (urban and rural curiae) in the period from 1848/61 to 1918. After the restoration of the constitutional life in 1861, a Slovenian party (a party in the pre-modern sense), which strived for language and national equality, and a German

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino 1, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; filipc@inz.si

“constitutional” party were formed. The national question was becoming increasingly topical in the Austrian political arena. While the national component was still not so prominent at the first election, it already gained a more evident role until the next by-election. In the following years (decades), nationalism intensified and influenced a progressively national attitude of the German (as well as the Slovenian) representatives.

Keywords: German members of the Provincial Assembly, Styria, Graz, constitutional period, nationalism, turn of the century

Revolucija leta 1848, ko je bil avstrijski tradicionalni družbeni fevdalni sistem nepreklicno končan, je praktično čez noč prinesla nov parlamentarni sistem. Meščanstvo po izobrazbi in premoženju, ki se je vse od konca 18. stoletja krepilo in postopoma izrinjalo vodilno plemstvo, je okrepilo svojo prisotnost še na političnem prizorišču. Revolucija je povzročila tudi prve zametke nacionalnega čustvovanja. Toda ti so bili še precej skromni. Spodnještajersko Društvo za posredovanje med slovansko in nemško narodnostjo (*Verein zur Vermittlung der slavischen und deutschen Nationalität*), ustanovljeno sredi maja 1848 v Mariboru in Celju, je npr. odločno nasprotovalo programu Zedinjene Slovenije in velikonemškim težnjam v škodo Avstrije. Zavzelo se je za močno in enotno Avstrijo, v kateri naj bi bili v okviru obstoječih dežel vsi narodi popolnoma enakopravni. Meščanstvo se je večinoma opredelilo za Frankfurt.¹ Med podporniki frankfurtskih volitev so bili tudi mnogi pripadniki »slovenskih vrst«, ki se jim je zdela pripadnost notranjeavstrijskih dežel k Nemčiji že iz tradicije nekaj povsem razumljivega. Mnogi (uradniki, duhovščina) tudi niso hoteli nasprotovati uradno razpisanim volitvam, drugi pa se seveda nacionalno sploh še niso opredelili.² Vincenc Gurnik, poveljnik celjske narodne straže, je maja 1848 v graškem časopisu *Gratzer Zeitung* (ob kritiki ultra Slovencev in ultra Nemcev) zapisal, da štajerski Slovenci pripadajo k ustavnemu avstrijskemu cesarstvu in da hočejo ohraniti njegovo suverenost in integriteto v tesnem prijateljstvu z Nemčijo, vendar le pod pogojem, da se jim zagotovi poroštvo za narodni obstoj.³

Gibanju za reforme so se v vseh deželah pridružili tudi deželni stanovi. Štajerski stanovski odbor je nameraval pomnožiti deželni zastop z novimi člani iz vrst meščanstva in kmetov. Toda samovoljnega sklepa deželnega stanovskega zastopa liberalno usmerjeno meščanstvo ni dobro sprejelo. Protesti so bili v Gradcu in tudi v provinci, a pomnoženi stanovski odbor je te zahteve le delno upošteval. Na podlagi novega volilnega reda je predvidel 90-članski deželni zbor, izvoljen iz treh kurij (30 članov veleposesti, 30 članov meščanstva skupaj s predstavniki industrije in visokih šol, 30 članov

1 Jerneja Ferlež, ur., *Nemci in Maribor: stoletje preobratov 1846–1946. Katalog k razstavi* (Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012), 33.

2 Prim. Vasilij Melik, »Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem,« *Zgodovinski časopis*, 2, št. 2–3, (1948–49): 111.

3 Josip Apih, *Slovenci in 1848. leto* (Ljubljana: Slovenska matica, 1888), 97, 98.

kmečkega sloja). Provizorični deželni zbor je bil izvoljen v začetku junija, zasedal pa je do srede avgusta. V njem je sedelo tudi 19 poslancev (mestne in kmečke kurije) iz Spodnje Štajerske. V mestni kuriji je bil v Mariboru izvoljen tovarnar Franz Gasteiger, v Celju odvetnik Mathias Foregger in na Ptujju kronist Ferdinand Raisp. V ostalih mestih in trgih mariborskega okrožja sta bila izvoljena pravnik dr. Johann Gottweis in zdravnik dr. Štefan Kočever, v trgih in mestih celjskega okrožja pa poštni mojster Vincenc Gurnik in pivovar Franc Žuža. V kmečki kuriji sta bila v mariborskem okraju izvoljena Josef Schmiderer in Franz Rottmann, v ptujjskem okraju Jakob Kreft in Jurij Masten, v konjiškem okraju Gustav Voukošeg in Jožef Gosak, v sevniškem okraju Janez Lukežič in Martin Šosterič, v celjskem okraju Franc Walland in Matija Zupanec ter v glinškem okraju Jakob Krušnik in Anton Fašing.⁴

Ker je bilo torej nacionalno vprašanje v letih marčne revolucije še precej nepomembno, teh poslancev po nacionalnem ključu ne bomo opredeljevali. Na sejah deželnega zbora nacionalna komponenta sploh ni bila aktualna, saj je bil deželni patriotizem še zmeraj močnejši od nastajajoče nacionalne zavesti. Štajerska deželna ustava je Štajersko razglašala za nedeljivo vojvodstvo, govorila o »Štajercih nemškega in slovenskega plemena« in priznavala enakopravnost obeh »plemen« v deželi. Vsi poslanci so se dobro zavedali, da bo znotraj predlaganega mariborskega okrožja, ki naj bi ga proti graškemu razmejili po »jezikovni meji«, ostalo kar nekaj nemških jezikovnih otokov. Toda temu ni nihče kaj dosti nasprotoval.⁵

Po obnovi ustavnega življenja leta 1861 pa se je zadeva začela počasi spreminjati. Ob slovenski stran(k)i (stranki v predmodernem smislu), ki si je prizadevala za jezikovno in nacionalno enakopravnost, se je oblikovala tudi nemška »ustavoverna« stran(ka), ki je težila k čim hitrejši obnovi političnih standardov iz let 1848–49.⁶ Na prve deželnozborske volitve leta 1861 se je nemška stran precej bolje pripravila in precej več tudi iztržila. Sicer so bile prve volitve zaradi dolgega političnega mrtvila na splošno precej »medle«, nacionalna zavest pa je bila v začetku 60. let še precej v »povojih«. Nacionalna nasprotja tako še niso bila stvar predvolilnega boja, zato nacionalno vprašanje tudi dunajske vlade ni preveč zanimalo. Kljub temu pa je vlada želela v predstavnških telesih zmerne posameznike, ki vladi niso nasprotovali.⁷

V Schmerlingovih deželnozborskih volilnih redih sta bili privilegirani veleposestniška in trgovsko-obrtna kurija, ki sta volili več kot četrtnino vseh poslancev (v nasprotju z državnim zborom so deželni zbori vse do propada monarhije obdržali

4 Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci* (Celje: Zgodovinsko društvo in Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015), 21–23. Prim. tudi Janez Cvirn, »Štajerski provizorični deželni zbor 1848 in narodno vprašanje«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 82, št. 1 (2011): 87, 88. Franc Rozman, »Dogodki v revolucionarnem letu 1848 po podatkih iz ptujjskega Zgodovinskega arhiva«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 81, št. 2–3 (2010): 63, 64.

5 Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 22–26. Filip Čuček, »Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1848–1878«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 90, št. 2 (2019): 6, 7.

6 Več o spodnještajerskih Nemcih gl. Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997). Prim. *Nemci in Maribor*, 37.

7 Janez Cvirn, »Deželnozborske volitve 1861 na Štajerskem«, *Zgodovinski časopis*, 48, št. 3 (1994): 329–32.

kurialni sistem).⁸ Obe kuriji sta imeli volišče v Gradcu, zato nas tukaj ne bosta zanimali, pozornost pa bomo namenili spodnještajerskim nemškim deželnozborskim poslancom mestne in deloma kmečke kurije. Mestna kurija je bila na Spodnjem Štajerskem vseskozi v nemških rokah, z eno izjemo, ko je v mozirski mestni kuriji leta 1909 zmagal slovenski kandidat Vekoslav Kukovec.⁹

Marca 1861 so bili na prvih deželnozborskih volitvah po obnovi ustavnega življenja na Spodnjem Štajerskem v mestni kuriji izvoljeni Andreas Tappeiner v mariborski, Josef Sonns v slovenjgraški, Hermann Mulley v celjski in Josef Waser v ptujski kuriji.

Podjetnik in politik Andreas Tappeiner (rojen v Mariboru 1810, umrl v Mariboru 1868) se je po gimnaziji v Mariboru izučil medicarske obrti pri mojstru Kohlmannu v Slovenski Bistrici, nato pa se je kot pomočnik tri leta izpopolnjeval na Dunaju. Leta 1831 se je vrnil v Maribor in delal v očetovi pivovarni. Tri leta kasneje mu je oče kupil pivovarno (kasneje Tscheligijeva), ki jo je leta 1841 prodal in kupil tovarno stekla v Sv. Lovrencu na Pohorju. Leta 1853 je tovarno prodal in se preselil v Maribor. Na prvih deželnozborskih volitvah 1861 je bil izvoljen za deželnozborskega poslanca, po občinskih volitvah marca 1861 pa je postal tudi mariborski župan. V času njegovega županovanja je mariborska občina začela izgradnjo kanalizacije in tlakovanje ulic, ustanovila Mestno hranilnico (1862) in kupila več zemljiških parcel. Na deželnozborskih volitvah leta 1867 je bil izvoljen v mariborski mestni kuriji, toda zaradi bolezni je še v istem letu odložil svoj deželnozborski mandat in župansko funkcijo.¹⁰

Državni pravdnik dr. Hermann vitez Mulley zu Pisa (rojen v Wasnu pri Gradcu 1811, umrl v Pisi 1886) je obiskoval gimnazijo v Celju, nato pa študiral filozofijo, teologijo in pravo v Gradcu. Leta 1841 je bil promoviran v doktorja prava in se posvetil profesuri na graški pravni fakulteti. Po nekaj letih je opravil odvetniški in sodni državni izpit in leta 1846 postal upravnik in patrimonialni sodnik v Vitanju (gospodstva in posestva Vitanje, Jamnik, Lindek in Vinska gorica), nato pa leta 1848 odvetnik v Celju. Maja 1848 je bil izvoljen za poslanca v vsenemški parlament v Frankfurtu. Leta 1850 je postal državni pravdnik v Celju. Leta 1861 je bil izvoljen za deželnozborskega poslanca v graški deželni zbor, kjer je zastopal interese svojih volivcev in ostro nasprotoval slovenskim zahtevam. Leta 1868 se je preselil v Gradec na državno pravdnništvo, leta 1869 pa napredoval na višje državno pravdnništvo, kjer se je tudi upokojil in prejel viteški naziv.¹¹

Posestnik, gostilničar in lesni trgovec Josef Sonns (rojen v Žalcu 1813, umrl v Breznu ob Dravi 1885) je bil v začetku 40. let patrimonialni uradnik, nato pa se je preselil v Brezno ob Dravi, kjer si je ustvaril dom. Kmalu je postal župan občine ter gospodarsko in politično obvladoval ves okoliš. Po obnovi ustavnega življenja je bil

8 Filip Čuček, *Svoji k svojim* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016), 52.

9 Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 386.

10 Cvirn, *Trdnjanski trikotnik*, 372.

11 *Biographische Umrisse der Mitglieder der deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt a. M. Erstes Heft* (Frankfurt a. M.: Verlag der S. Schmerber'schen Buchhandlung, 1848), 49. Hermann Niebour, »Die Abgeordneten Steiermarks der Frankfurter Nationalversammlung.« *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 10 (1912): 259, 260. *Deutsche Wacht*, 16. 12. 1886.

izvoljen v štajerski deželni zbor, kar mu je uspelo še na naslednjih volitvah leta 1867, že naslednje leto pa je poslanski mandat odložil.¹²

Po gimnaziji v Mariboru je Josef vitez Waser (rojen na Ptujju 1811, umrl v Gradcu 1899) študiral filozofijo v Olomucu in pravo v Gradcu ter leta 1834 na Dunaju doktoriral iz prava. Leta 1836 je postal suplent za kazensko pravo na dunajski univerzi, leta 1838 asistent za naravno in kazensko pravo na dunajskem Terezijanumu in že čez dobrega pol leta profesor za naravno in kazensko pravo na univerzi v Innsbrucku. Od leta 1845 je bil votant in referent, od leta 1848 pa svetnik mestne in deželne pravde v Innsbrucku. Po revoluciji je leta 1850 postal državni pravdnik, leta 1854 pa višji državni pravdnik v Gradcu. Leta 1861 je bil izvoljen v graški deželni zbor, zaradi kritičnega protivladnega govora leta 1865 pa je bil premeščen na položaj sodnika na graškem višjem deželnem sodišču. Leta 1867 je bil ponovno izvoljen v ptujski mestni kuriji (do leta 1870). V tem času je bil tudi državnozborski poslanec (leta 1877 je postal dosmrtni član dunajske gosposke zbornice). Leta 1867 je postal predsednik deželnega sodišča v Celovcu. Naslednje leto je postal sekcijski šef na pravosodnem ministrstvu, leta 1870 podpredsednik in naslednje leto predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu. Med leti 1876–77 je bil član deželnega sodnega dvora. Leta 1892 se je upokojil.¹³

Vsi poslanci mestne kurije so bili predvsem ljudje zmernih liberalnih nazorov, ki so sicer trdno stali na tleh ustave in ustavnih svoboščin, vendar niso bili radikalni (takšne je vlada že pred volitvami onemogočila). Prve volitve še niso potekale v obliki boja med nemško in slovensko stranko, kar je bilo pravilo že od nadomestnih deželnozborskih volitev leta 1862. Mnogi so v predvolilnem boju obljubljali, da se bodo zavzemali tudi za enakopravnost slovenskega jezika. Josef Waser je denimo podpisal slovensko peticijo Schmerlingu. Sicer so mnogi na svoje obljube kasneje pozabili.¹⁴

Slovenska stran je bila na prvih volitvah izredno neučinkovita. V mestni kuriji sicer ni imela realnih možnosti, zato pa je lahko računala na kmečko kurijo. Toda med »slovenske« poslance lahko leta 1861 pogojno štejemo zgolj Michaela Hermanna v ptujski kmečki kuriji, ki je v nadaljevanju zastopal slovenske »barve«, in morda še Josefa Wolfa (ki je že naslednje leto odstopil, saj naj bi postal poslanec proti svoji volji)¹⁵ v celjski kmečki kuriji. Ostalih šest poslancev je bilo (podobno kot v mestni kuriji) zmerno »ustavno« usmerjenih. V kmečki kuriji so bili leta 1861 tako izvoljeni Johann Mörtl v celjski, Alois von Feyrer in Mathias Löschnigg v mariborski, Mathias Lohninger v slovenjgraški, Anton Globotschnig v ljutomerski in Johann Janeschitsch v brežiški kmečki kuriji.

Doktor prava in politik Johann Mörtl (rojen v Dobravi pri Beljaku 1821, umrl v Gradcu 1895) je leta 1855 z odlokom prišel v Celje in začel odvetništvo. Ker je bil

12 Mirko Lešnik, »Dravska dolina pred prvo svetovno vojno,« v: *Boj za Maribor 1918–1919* (Maribor: Založba Obzorja 1988), 61. *Deutsche Wacht*, 8. 2. 1885.

13 Franz Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 2: M–Z* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), 1371, 1372. Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 53 (Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1886), 127–30. *Kurzbiografie Waser*, pridobljeno 7. 2. 2020, <https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Waser.shtml>.

14 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 21.

15 Cvirn, »Deželnozborske volitve 1861,« 331.

prisoten na več področjih javnega življenja, si je pridobil zaupanje celjskega (tudi slovenskega) meščanstva. Leta 1861 je postal celjski župan, a je funkcijo že naslednje leto odložil (tudi leta 1868 je odložil župansko funkcijo, na katero je bil izvoljen leta 1867). Leta 1861 je bil izvoljen v štajerski deželni zbor, na predvolilnih shodih pa je nastopal kot slovenski kandidat (kasneje je kot mnogo drugih »pozabil« na svoje obljube). Bil je tudi državnozborski poslanec in tesno sodeloval z Moritzem Kaiserfeldom. Leta 1864 je odložil deželnozborski mandat, se umaknil iz političnega življenja in se preselil v Gradec.¹⁶

Namesto Josefa Wolfa (rojenega v Šempetru 1814, umrlega v Šempetru 1868), premožnega kmeta in trgovca s kmetijskimi pridelki,¹⁷ je bil na nadomestnih volitvah leta 1862 izvoljen vitez Johann Resingen, ki je odstopil leta 1863. Resingen (rojen v Celju 1812, umrl v Celju 1885), lastnik gradov Tabor, Socka, Dobrnica in Dobrna, delni lastnik gradu Frankolovo, tudi župan Dobrne, je ostal neporočen in tako zadnji iz rodbine vitezov Resingen (Valvasorjevih potomcev). Sicer je bil Resingen zelo nespreten s financami, prodal je večino svojih posesti, nazadnje se je podal v politiko, leta 1862 postal deželnozborski poslanec, a že leta 1863 odstopil.¹⁸ Nadomestil ga je Johann Lichtenegger (rojen v Celju 1814, umrl v Celju 1867), celjski okrajni predstojnik, ki je bil Slovencem precej naklonjen.¹⁹ Leta 1865 je poslanski položaj zasedel slovenski kandidat Radoslav Razlag.

Veleposestnik Alois von Feyrer (rojen v Mariboru 1822, umrl na Dunaju 1885), med letoma 1846 in 1877 lastnik gradu Hompoš (Pohorski dvor) v Pivoli pri Mariboru, je bil med letoma 1861 in 1870 deželnozborski poslanec in član mariborskega občinskega zastopa (več podatkov o njem se ni dalo izslediti).²⁰ Podjetnik in politik Mathias Löschnigg (rojen v Mariboru 1812, umrl v Mariboru 1884) se je po vzoru očeta izučil za mesarja. Med letoma 1848 in 1867 je bil član mariborskega občinskega odbora. Leta 1861 je bil izvoljen za deželnozborskega poslanca, na naslednjih volitvah leta 1867 pa ni želel več kandidirati. Istočasno je odložil tudi mandat občinskega odbornika in se umaknil iz političnega življenja.²¹

Lastnik fužine v Mislinji, podjetnik in politik Mathias Lohninger (rojen v Obersulzu pri Dunaju 1818, umrl v Mislinji 1882), je bil leta 1861 izvoljen za deželnozborskega poslanca, na naslednjih volitvah leta 1867 pa ni bil več uspešen. Leta 1862 je postal direktor društva prve avstrijske hranilnice (Verein der Ersten österr. Spar-Casse). Med leti 1867–82 je bil načelnik slovenjgraškega okrajnega zastopa, med leti 1879–82 tudi državnozborski poslanec.²² O Antonu Globotschnigu in Johannu

16 Cvirn, *Trdnjovski trikotnik*, 355, 356. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 2: M–Z*, 809, 810. *Kurzbiografie Mörtl*, pridobljeno. 11. 2. 2020, <https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Mortl.shtml>.

17 NŠAM 0246, K06, Josef Wolf. Cvirn, »Deželnozborske volitve 1861«, 331. Janko Orožen, »Politični razvoj v Celju in celjski pokrajini od 1848 do 1918«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 42, št. 2 (1971): 210.

18 Boris Golec, *Valvasor, njegove korenine in potomstvo do danes* (Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2016), 328–33.

19 Orožen, »Politični razvoj v Celju«, 210.

20 *Laibacher Wochenblatt*, 28. 1. 1885. Andrej Hozjan, »Manj znano in neznano o rodbini, zasebnosti in karierni poti mariborskega župana Andreasa Tappeinerja«, *Studia Historica Slovenica*, 17, št. 3 (2017): 793.

21 Cvirn, *Trdnjovski trikotnik*, 363.

22 Ibid. Franz Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 1: A–L* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), 729.

Janeschitschu so podatki bolj skopi. Globotschnig je bil uradnik, ljutomerski okrajni predstojnik in je v Ljutomeru deloval med leti 1854–70.²³ Leta 1855 je postal tudi predsednik nove ljutomerske podružnice Štajerske kmetijske družbe.²⁴ Leta 1861 je bil izvoljen v graški deželni zbor. Od leta 1868 je bil ljutomerski okrajni sodnik.²⁵ Janeschitsch, brežiški posestnik, je bil od leta 1861 štajerski deželnozborski poslanec. Leta 1867 ni bil izvoljen, zato pa je ponovno zmagal leta 1871 in opravljal poslansko funkcijo do leta 1874, ko je odstopil.²⁶

Če je nacionalna diferenciacija v prvi polovici 60. let na Štajerskem precej počasi napredovala (v mariborski Kazini in Čitalnici so se denimo družili slovenski in nemški meščani, podobne razmere pa so vladale tudi v Celju in na Ptujju),²⁷ je nacionalno vprašanje konec 60. let že prišlo v ospredje spodnještajerske politike. Na naslednjih volitvah leta 1867 je slovenska stran prvič osvojila vseh osem mandatov v kmečki kuriji, tako da so nemški strani ostali zgolj štirje poslanski položaji v mestni kuriji. Na teh volitvah so bili ponovno izvoljeni Andreas Tappeinner v mariborski, Josef Waser v ptujski in Josef Sonns v slovenjgraški ter kot novi poslanec Josef Neckermann v celjski kmečki kuriji. Konec leta 1867 je Tappeiner umrl, namesto njega pa je bil na nadomestnih volitvah izvoljen Friedrich Brandstetter.

Zdravnik in politik Josef Neckermann (rojen v Celju 1829, umrl v Celju 1893) je leta 1856 na Dunaju končal študij medicine in začel opravljati zdravniško prakso v Celju. Leta 1858 se je preselil v Vrbovec pri Mozirju, tam služboval do leta 1859, ko se je vrnil v Celje in tam služboval do smrti. Leta 1861 je bil izvoljen v celjski občinski odbor in v naslednjih treh mandatih opravljal funkcijo občinskega svetovalca. Leta 1870 je postal celjski župan in županoval do smrti. Bil je član vseh nemških političnih in nepolitičnih društev v mestu ob Savinji. V njegovem času se je Celje razvilo v pomembno industrijsko, trgovsko-obrtno in turistično središče. Leta 1867 je bil izvoljen v štajerski deželni zbor, kjer je (razen leta 1870, ko je bil izvoljen Franz Tomschitsch; poslanec zgolj eno leto) ostal do smrti. Svojo dejavnost je usmerjal predvsem v gospodarska vprašanja, bil pa je tudi velik nasprotnik slovenskih prizadevanj.²⁸

Politik Friedrich Brandstetter (rojen na Dunaju 1832, umrl na Dunaju 1900) je sprva poučeval na mariborski kadetski šoli, po poroki z vdovo Roso grofico Orsich de Szlavetich,²⁹ lastnico graščine Radvanje, pa se je ukvarjal z vodenjem posestva. Konec leta 1867 je bil na nadomestnih volitvah izvoljen za deželnozborskega poslanca v mariborski mestni, leta 1870 in 1871 pa v mariborski kmečki kuriji. Leta 1873 je bil izvoljen

23 Viktor Vrbnjak, »Prvi slovenski tabor v Ljutomeru po nekaterih dokumentih,« v: *Melikov zbornik* (Ljubljana: ZRC SAZU, 2001), 588. – Franz Adlgasser zmotno pravi, da je bil štajerski deželni poslanec Anton Globočnik pl. Sorodolski. Gre za dve različni osebi. – Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 1: A–L*, 344.

24 *Wochen Blatt der Kaiserl. Königl. Steiermärkischen Landwirtschafts-Gesellschaft*. Redigiert von Franz Xav. Hlubek. Vierter Jahrgang (Graz: Druck und Papier von A. Leykam's Erben, 1855), 22. *Handbuch des Herzogthumes Steiermark für das Jahr 1855* (Graz: Druck & Verlag von A. Leykam's Erben, 1855), 62.

25 *Gemeinde-Zeitung*, Wien, 13. 8. 1868, II. Beilage.

26 *Fremden-Blatt*, 22. 3. 1861. *Tagespost*, 7. 9. 1861. Melik, *Volitve*, 392.

27 Čuček, *Svoji k svojim*, 53, 54. Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 19–33.

28 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 366, 367.

29 *Laibacher Tagblatt*, 27. 9. 1876. *Slovenec*, 4. 12. 1875.

za državnozborskega poslanca. Novembra 1875 je bil zaradi ponarejanja podpisov na menicah aretiran in septembra 1876 na celjskem okrožnem sodišču obsojen na pet let težke ječe. Po prestani kazni se je preselil na Dunaj, živel v veliki revščini in leta 1900 napravil samomor.³⁰

V 60. in 70. letih, ko so v Avstriji prevladovala nemškoliberalne vlade in skušale s precejšnjim pritiskom (plenjenje časopisov, prestavljanje uradništva, procesi, neposredno vplivanje na volivce) zaustavljati slovensko nacionalno gibanje, so Nemci na Spodnjem Štajerskem nastopali kot vladna stranka in skoraj izključno pod liberalnim imenom ter liberalno in protiklerikalno zastavo. Slovensko stran so »napadali« kot klerikalno, konservativno in reakcionarno, sami pa so se postavljali v obrambo ustave kot ustavoverna stranka (*Verfassungstreue Partei*), ki naj bi edina težila k svobodi in napredku na vseh področjih družbenega življenja.³¹

A ne glede na začetni nacionalni spopad med nemško ustavoverno in slovensko stranko nacionalna koeksistenca v vsakdanjem življenju tudi konec 60. in v začetku 70. let še vedno ni bila docela porušena. Medtem ko se je na Kranjskem prva faza nacionalne diferenciacije končala že s koncem Ambroževe dobe,³² so se na Spodnjem Štajerskem v odborih (nemških) trških in mestnih občin (v katerih so bili precej aktivni) »znašli« vse do občinskih volitev leta 1867 »zagrizeni« narodnjaki kot Štefan Kočevar v Celju ali Ferdinand Dominkuš v Mariboru. Tudi članstvo v nepolitičnih društvih je bilo še vse do konca 70. let dvonacionalno, družabno življenje pa nikakor ni bilo ločeno po nacionalnem ključu.³³

Medtem je decembrska ustava leta 1867 dokončno definirala avstrijski politični sistem, moderna infrastruktura (izgradnja železniškega omrežja, kapitalistična proizvodnja, razvoj trgovine, svoboda tiska, zborovalno in društveno pravo, še posebej pa obvezno osnovno šolstvo) pa je prinesla »novosti«, ki so postale gibalo političnega in nacionalnega razvoja ter pospešile proces nacionalnega oblikovanja.³⁴ V skladu s tem so se tudi spodnještajerski ustavoverci politično organizirali. Februarja 1868 so v Mariboru ustanovili Politično-gospodarsko društvo Napredek (*Politisch-volkswirtschaftliches Verein »Fortschritt«*), ki je vse do srede 70. let igralo izredno pomembno vlogo v političnem življenju Spodnje Štajerske. Po mariborskem vzoru so ustavno društvo (*Verfassungsverein*) avgusta 1868 ustanovili tudi v Celju, v letih 1869–70 pa ustavoverna društva še v Laškem, na Ptuj, v Brežicah, Marenbergu, Konjicah in Slovenski Bistrici. Društva so razvila živahno dejavnost. Na rednih mesečnih zborovanjih so sprejemala resolucije in v državni zbor pošiljala peticije, organizirala so

30 Cvirn, *Trdnjovski trikotnik*, 356. Ernst Bruckmüller – Janez Cvirn (†), *Untersteirischen Eliten. Biographische Notizen auf der Basis von Janez Cvirns 'Trdnjovski trikotnik'*, v: Georg Kastner, Ursula Mindler-Steiner in Helmut Wohnout, ur., *Auf der Suche nach Identität* (Wien: Lit Verlag, 2015), 352, 353. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 1: A–L*, 110, 111.

31 Janez Cvirn, *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1988), 9.

32 Prim. Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002), 42–73.

33 Čuček, *Svoji k svojim*, 57.

34 *Ibid.*, 52–54.

predvolilne agitacije, člani pa so delovali tudi v občinskih odborih in drugih predstavniških telesih.³⁵

Po predčasnem razpustu deželnih zborov leta 1870 je slovenska politika zaradi političnega razcepa začela izgublјati osvojene mandate v kmečki kuriji. Konservativna struja se je opazno okrepila v Mariboru. Tudi to je bil razlog, da sta bila v mariborski kmečki kuriji izvoljena Friedrich Brandstetter in Konrad Seidl, uspeh pa sta po ponovnem razpustu deželnih zborov naslednje leto ponovila.³⁶

Konrad Seidl (rojen v Štetiju/Wegstädtl pri Litomericah/Leitmeritz 1824, umrl v Kamnici 1884) je bil za deželnozborskega poslanca v mariborski kmečki kuriji (namesto Ferdinanda Dominkuša) na nadomestnih volitvah izvoljen že leta 1869 (brez slovenskega protikandidata).³⁷ Po uspešni vojaški karieri se je kot upokojeni stotnik naselil v Kamnici pri Mariboru, kjer je bil vrsto let župan, potem tajnik mariborskega okrajnega zastopa, med leti 1869–78 deželnozborski in med leti 1870–79 državnozborski poslanec. V obeh predstavniških telesih se je posvečal predvsem gospodarskim vprašanjem, hkrati pa svaril tudi pred (jugo)slovansko komponento v slovenski politiki.³⁸

Slovenska politična razhajanja so se leta 1871 pokazala tudi v brežiški kmečki kuriji, ko se oba tabora nista mogla zediniti glede skupnega »narodnega« kandidata. Zaradi tega je mandat ponovno osvojil nemški ustavoverni kandidat Johann Janeschitsch, ki ga je leta 1874 na nadomestnih volitvah zamenjal lekarnar in hišni posestnik Ignaz Snideršič (rojen v Brežicah 1838, umrl v Brežicah 1887). Na naslednjih volitvah je zamenjal barve in leta 1878 (uspešno) nastopil kot slovenski kandidat. Leta 1884 je ponovno kandidiral kot nemški kandidat, a bil neuspešen.³⁹ Leta 1874 je bil namesto slovenskega poslanca Karla Adamoviča, ki je odstopil, na nadomestnih volitvah v slovenjgraški kmečki kuriji izvoljen marenberški posestnik Felix Schmitt, med leti 1863–81 lastnik marenberškega gradu in med leti 1871–81 marenberški župan,⁴⁰ s čimer je nemška stran pridobila še en kmečki mandat. Na drugi strani je bil leta 1876 namesto Brandstetterja, ki je prav tako odstopil, v mariborski kmečki kuriji izvoljen slovenski kandidat Fran Radej.⁴¹

Potem ko je Josef Sonns odstopil, je bil na nadomestnih volitvah leta 1868 v slovenjgraški mestni kuriji izvoljen Oscar Schmidt (rojen v Torgauu pri Leipzigu 1823, umrl v Strasbourgu 1886). Po gimnaziji je leta 1842 študiral matematiko in naravoslovje na univerzi v Halleju, med leti 1843–46 pa na berlinski univerzi. Leta 1847 se je habilitiral na univerzi v Jeni (zoologija) in deloval kot zasebni docent. Leta 1855 se je preselil v Krakov, leta 1857 v Gradec in leta 1872 v Strasbourg (leta 1870

35 Cvirn, *Trdnjovski trikotnik*, 21, 22, 33–42.

36 Melik, *Volitve*, 390.

37 Ibid.

38 Janez Cvirn, *Das »Festungsdreieck«. Zur politischen Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark (1861–1914)* (Wien: Lit Verlag, 2016), 296. Cvirn, *Trdnjovski trikotnik*, 371. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 2: M–Z*, 1134.

39 *Stara lekarna*, pridobljeno 1. 4. 2019, <https://www.discoverbrezice.com/arhitektura/stara-lekarna>. Melik, *Volitve*, 392.

40 *Marburger Zeitung*, 10. 5. 1874. Stane Hrovat, *Marenberg. Kratek zgodovinski opis kraja in okolice* (1939), 25, 44.

41 Melik, *Volitve*, 389, 390. Čuček, *Svoji k svojim*, 58.

je postal dopisni član dunajske akademije znanosti). Bil je eden prvih zagovornikov darvinistične evolucijske teorije. V Gradcu je bil vpet v politično življenje, bil je član nemškega društva Arminia. Med leti 1867–69 je bil član graškega občinskega sveta in dve leti štajerski deželnozborski poslanec.⁴²

Leta 1870 je bil za poslanca izvoljen slovenjgraški okrajni zdravnik Jakob Ehmer (rojen v Žalcu 1829, umrl v Gradcu 1904), sin žalskega učitelja Jakoba Ehmerja. Po gimnaziji v Celju je najprej študiral filozofijo v Gradcu, nato pa medicino in kemijo na Dunaju. Svojo zdravniško prakso je začel na Dunaju pri okrajni bolniški blagajni v Wiednu, nato pa je bil leta 1856 imenovan za okrajnega zdravnika v Slovenj Gradcu, kjer je deloval 15 let. Bil je član občinskega sveta, načelnik okrajnega zastopa, član krajevnega šolskega sveta, namestnik predstojnika okrajnega šolskega sveta in predstojnik šolskega konkurenčnega odbora. Leta 1871 ni bil več izvoljen za deželnega poslanca, zato pa je istega leta kot okrajni zdravnik nastopil službo pri deželnem namestništvu, kjer je bil leta 1885 imenovan za svetnika in referenta deželne sanitete. Na tem položaju je ostal do leta 1892, ko se je zaradi zdravstvenih težav upokojil. Med leti 1878–84 je bil zopet izvoljen za deželnozborskega poslanca.⁴³

Na naslednjih volitvah leta 1871 je bil v slovenjgraški mestni kuriji izvoljen Max baron Rast (rojen v Münchnu 1835, umrl v Mariboru 1883), lastnik posestva Fala. Odstopil je leta 1875.⁴⁴ Namesto njega je bil na nadomestnih volitvah izvoljen Anton Naredi vitez Rainer (rojen v Celovcu 1832, umrl v Grebinju na Koroškem 1919), med leti 1870–85 lastnik graščine Rothenthurm v Slovenj Gradcu in razvaline Wiederdris (obe je podedoval po Josefu Pacherneggu). V Slovenj Gradcu je posedoval tovarno lesnega pohištva, ki je zaposlovala 300 delavcev. V politiko je vstopil precej neizkušen, po navajanju *Slovenskega naroda* je bil »zmožen tudi popolnem slovenskega jezika in nikakor ne spada mej nemškutarske rogovileže«. V 50. in 60. letih je služboval kot vojaški častnik ter se povzpел do čina stotnika v inženirskem oddelku. Leta 1870 je postal rezervni častnik, po prodaji obeh graščin pa je bil med leti 1885–98 ekonom na inštitutu za oficirske hčerke v Odenburgu in dosegel čin majorja.⁴⁵

Na Ptujju je bil leta 1870 izvoljen gimnazijski ravnatelj Anton Fichna (rojen v Podmoleh/Baumöhl pri Znojmu/Znaim 1835, umrl v Gradcu 1907), ki je od leta 1859 učil na celjski gimnaziji, leta 1869 pa je postal ravnatelj ptujске realke. Naslednje leto je bil izvoljen v štajerski deželni zbor, kjer je ostal eno leto. Leta 1881 se je preselil v Leoben in ravnateljaval tamkajšnji gimnaziji. Svoj priimek je spremenil v nemško različico Fichten.⁴⁶

42 Schmidt, Eduard Oskar, pridobljeno 26. 2. 2020, https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schmid_Eduard-Oskar_1823_1886.xml.

43 Tagespost, 22. 8. 1870. Grazer Tagblatt, 6. 5. 1904.

44 Marburger Zeitung, 12. 12. 1883. Melik, Volitve, 385.

45 Slovenski gospodar, 30. 3. 1876. Slovenski narod, 1. 4. 1876. Alfred Anthony von Siegenfeld, *Genealogisches Taschenbuch der Adeligen Häuser Österreichs* (Wien: Otto Maass' Söhne, 1905), 461. Slovenj Gradec – Graščina Rothenthurm, pridobljeno 28. 2. 2020, <https://www.kpm.si/dokumenti/kpmsg/01-ROTHENTURN.html>.

46 Laibacher Zeitung, 3. 3. 1859. Slovenski narod, 9. 9. 1869. Südsteirische Post, 13. 8. 1881. Anton Fichten – SüdmährenWiki, pridobljeno 27. 2. 2020, http://wiki.suedmaehren.at/server1.vollwerbung.at/wiki/index.php/Anton_Fichten.

Na naslednjih volitvah leta 1871 je bil v ptujski mestni kuriji izvoljen Josef Kaiserfeld (rojen v Gradcu 1804, umrl v Gradcu 1882), stric štajerskega deželnega glavarja Moritza Kaiserfelda, sicer dvorni sodnijski odvetnik v Gradcu. V političnem življenju je bil nekaj časa aktiven tudi kot štajerski deželnozborski poslanec, s svojim nečakom se v deželnem zboru pogosto ni strinjal.⁴⁷

Leta 1878 je bil izvoljen politik Ferdinand Kada (rojen v Ormožu 1830/31, umrl v Ormožu 1905). Od leta 1875 je bil član ormoškega občinskega odbora, dolgo časa pa tudi ormoški župan in načelnik okrajnega zastopa. V letih 1878–84 je bil ptujski deželnozborski poslanec, zanj pa so glasovali tudi Slovenci. Bil je med ustanovitelji ormoške občinske hranilnice (1879) in njen dolgoletni načelnik. Ker ni imel družine, je svoje veliko premoženje zapustil občini. Imenovan je bil tudi za ormoškega častnega meščana.⁴⁸

V mariborski mestni kuriji je bil leta 1870 in 1871 izvoljen podjetnik Karl Reuter (rojen v Uslarju pri Göttingenu 1830, umrl v Gradcu 1891). V Mariboru se je od leta 1862 ukvarjal s trgovino z železom, leta 1877 pa se je preselil v Gradec. Med leti 1877–79 je bil podpredsednik, med leti 1880–84 pa predsednik štajerskega obrtnega društva. V letih 1870–78 je bil štajerski deželnozborski poslanec, od leta 1870 mariborski podžupan, med leti 1878–83 graški občinski svetnik. V letih 1871–73 je bil član dunajskega državnega zbora.⁴⁹

Na volitvah leta 1878 je bil izvoljen Ferdinand Duchatsch (rojen v Mariboru 1835, umrl v Feldhofu pri Gradcu 1887), doktor prava in politik. Po gimnaziji v Mariboru in končani pravni fakulteti na Dunaju se je vrnil v mesto ob Dravi, kjer je odprl odvetniško pisarno. Bil je član mariborskega občinskega odbora in mariborskega okrajnega zastopa. V letih 1878–80 je bil štajerski deželnozborski poslanec (med leti 1876–80 tudi državnozborski poslanec) mariborske mestne kurije. Leta 1880 je oba poslanska mandata odložil. Leta 1883 so ga izvolili za mariborskega župana, vendar je leta 1886 župansko funkcijo zaradi bolezni odložil.⁵⁰

Po Auersperg-Lasserjevi liberalni »ofenzivi« so se nemški liberalci pod Taaffejevo vlado znašli v opoziciji in se vedno bolj »drobili«. Tega ni ustavila niti konec leta 1881 ustanovljena stranka Združene levice (nastala je iz ustavoverne stranke), saj za prioriteto ni postavila nemškega nacionalnega duha. Osnovo za združitev različnih nemških nacionalnih skupin je predstavljal Linški program iz leta 1882, ki je med drugim zahteval uveljavitev nemškega značaja v deželah nekdanje Nemške zveze in nemščino kot državni jezik, na drugi strani pa vseboval vrsto demokratičnih zahtev (med njimi tudi razširitev volilne pravice).⁵¹ S Taaffejevo vlado je tako nastopil ugoden čas za pro-

47 Berthold Sutter, »Moriz von Kaiseifeld. Parlamentarier und Landeshauptmann. Der Versuch einer Würdigung anlässlich der hundertsten Wiederkehr seines Todestages,« *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 77 (1986): 259.

48 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 361. *Marburger Zeitung*, 21. 2. 1905.

49 Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 2: M–Z*, 1010. *Kurzbiografie Reuter*, pridobljeno 2. 3. 2020, <https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Reuter.shtml>.

50 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 358. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 1: A–L*, 228, 229.

51 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 102–06.

dor nacionalne ideologije v vse pore javnega (in zasebnega) življenja. Prednacionalno »sožitje« je postalo preteklost, nacionalna mobilizacija prebivalstva pa je pospešeno ubirala svojo pot.

V mariborski mestni kuriji je bil leta 1881 namesto Duchatscha izvoljen Josef Schmiderer (rojen v Mariboru 1845, umrl v Gradcu 1927), doktor prava in politik. Bil je dolgoletni član mariborskega občinskega odbora in mariborskega okrajnega zastopa. Na nadomestnih deželnozborskih volitvah leta 1881 je bil v mariborski mestni kuriji izvoljen za deželnega poslanca. Deželnozborski poslanec je bil do leta 1902 (od tega je bil 18 let član štajerskega deželnega odbora), v letih 1880–85 je bil tudi državnozborski poslanec. Imenovan je bil za častnega mariborskega meščana.⁵²

Leta 1884 je bil v ptujski mestni kuriji izvoljen Karl Ausserer (rojen v Bolzanu/Boznu 1844, umrl v Siusiju allo Sciliar/Seisu am Schlern pri Bolzanu 1920), doktor filozofije, zgodovinar in politik. Po študiju na univerzi v Innsbrucku je v letih 1868–78 poučeval na gimnazijah v Roveretu, Trstu in Opavi, leta 1880 pa je kupil graščino Zgornja Sevnica in se preselil na Spodnje Štajersko. Na deželnozborskih volitvah leta 1884 so ga izvolili v štajerski deželni zbor; leto kasneje je zmagal še na državnozborskih volitvah v mariborski mestni kuriji. V državnem zboru se je pridružil Nemškemu klubu, po razkolu kluba leta 1887 pa Nemškonacionalnem združenju. Ob koncu leta 1888 je odložil deželno- in državnozborski mandat in se umaknil iz političnega življenja. Preselil se je na Dunaj in se posvetil študiju (predvsem tirolske) zgodovine. Bil je aktiven v društvu *Deutscher Schulverein* in Antropološki družbi. Napisal je vrsto zgodovinskih člankov, ki jih je objavljaval v reviji *Adler*.⁵³

V slovenjgraški mestni kuriji je bil leta 1884 izvoljen notar Johann Tomschegg (rojen v Slovenj Gradcu 1841/42, umrl v Slovenj Gradcu 1908), med leti 1877–1900 slovenjgraški župan, pobudnik in načelnik slovenjgraške podružnice *Schulvereina* do svoje smrti. Leta 1901 je bil imenovan za častnega meščana Slovenj Gradca.⁵⁴

Po državnozborskih volitvah leta 1885 je prišlo do razkola v liberalni Združeni levici, ki se je razcepila v Nemško-avstrijski in Nemški klub, v spodnještajerski nemški politiki pa so povsem prevladali zagovorniki radikalne nacionalne politike. Nemška radikalizacija se je najbolj občutila v Celju, celjsko nemštvo, ki je bilo zaradi slovenskega »prodora« v mestu še posebej »vznemirjeno«, pa je prihajalo vedno bolj v ospredje (spodnještajersko Napredno društvo, ki je skušalo kot edino delovati na celotnem področju Spodnje Štajerske, je bilo uspešno le v Celju, medtem ko je imelo v Mariboru le nekaj deset članov).⁵⁵ Nacionalni »boj«, na nemški strani podprt z društvu *Schulverein* (1880) in *Südmark* (1889),⁵⁶ je bil od druge polovice 80. let vse bolj prisoten. Parole kot denimo »svoji k svojim« in »hie Deutsche – hie Slowenen« so se počasi začele pojavljati v javnem (in tudi zasebnem) življenju spodnještajerskih

52 Ibid., 371. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 2: M–Z*, 1092.

53 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 355, 356. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 1: A–L*, 33.

54 *Marburger Zeitung*, 11. 12. 1906. *Grazer Tagblatt*, 27. 8. 1908.

55 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 116, 128–47.

56 Slovenci so leta 1885 ustanovili Družbo sv. Cirila in Metoda.

nemških »trdnjav«. Časi, ko so Slovenci obiskovali npr. mariborski nemški Kazino, Nemci pa slovensko Čitalnico, so sredi desetletja dokončno minili. Slovenci so imeli svoja društva in lokale, Nemci spet svoja.⁵⁷

V teh razmerah je na volitvah v slovenjgraški mestni kuriji leta 1890 zmagal graški odvetnik Theodor Starkel (rojen v Slovenski Bistrici 1856; več podatkov o njem žal ni dostopnih).⁵⁸ Leta 1896 (mandat je ponovil še leta 1902) je bil namesto Starkla izvoljen šempetrski župan Josef Lenko (rojen v Šempetru 1855, umrl v Šempetru 1923), ki je bil kljub nemški orientaciji spoštovan tudi med slovenskimi »rojaki«.⁵⁹

O Josefu Steyerju (umrl v Ljutomeru leta 1900), ki je bil leta 1889 v ptujski mestni kuriji izvoljen na nadomestnih volitvah, lastniku usnjarne na Ščavnici, posestniku in med leti 1870–86 in 1889–92 ljutomerskemu županu,⁶⁰ so podatki skopi. Njegov mandat je trajal do naslednjih rednih volitev leta 1890, ko je zmagal Gustav Kokoschinegg (rojen v Vitanju 1837, umrl v Gradcu 1928). Kokoschinegg, doktor prava in politik, je zgodnje otroštvo preživel v Vitanju, kjer je bil njegov oče (sicer rojen Vitanjčan) upravnik Steinauerjeve gosposčine Vitanje. Ko je leta 1842 oče postal upravnik mariborske Brandisove gosposčine (danes mestni grad), se je družina preselila v Maribor. Jeseni 1842 je v Mariboru začel obiskovati glavno šolo, leta 1846 pa se je vpisal na mariborsko gimnazijo. Po maturi v letu 1854 je odšel študirat pravo na Dunaj. Študij je dokončal leta 1858 na pravni fakulteti v Gradcu in se leta 1859 zaposlil na okrajnem sodišču v Gradcu. Med leti 1860–62 je služboval na okrajnem sodišču v Mariboru, nato pa kot koncipient v odvetniški pisarni Ludwiga Thomanna v Gradcu. Konec leta 1868 je v Gradcu odprl lastno odvetniško pisarno, ki jo je vodil vse do leta 1903. V letih 1869–97 je bil član graškega občinskega odbora. Leta 1890 je bil izvoljen za deželnega poslanca v ptujski mestni kuriji. Deželnozbornski poslanec je bil vse do konca leta 1908, na deželnozbornskih volitvah leta 1909 pa ni hotel več kandidirati. V letih 1890–1902 je bil član štajerskega deželnega šolskega sveta, v letih 1897–1902 pa tudi član štajerskega deželnega odbora. Po zmagi na nadomestnih državnozbornskih volitvah v mariborski mestni kuriji marca 1889 se je v državnem zboru pridružil Nemškonacionalnemu združenju, po zmagi na rednih volitvah leta 1890 pa je postal član Nemške nacionalne stranke. Na naslednjih državnozbornskih volitvah (1897) ni hotel več kandidirati.⁶¹

Po ustanovitvi nemško-slovenskih vzporednic na celjski nižji gimnaziji leta 1895 in po Badenijevih jezikovnih naredbah za Češko in Moravsko leta 1897 je spodnještajersko nemštvo prisegalo le še na nacionalni radikalizem. V časnikih so prevladali zagovorniki totalne nacionalne razmejitve. Spodnještajerski Nemci so na prelomu stoletja bolj ali manj simpatizirali z Nemško ljudsko stranko in (sicer z določeno rezervo)

57 Hugo Suetter, *Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897* (München: M. Schick, 1936), 50. Janez Cvirn, *Kri v luft! Čreva na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja* (Celje: Novi tednik – Radio Celje, 1990), 93–96.

58 *Grazer Tagblatt*, 6. 6. 1896.

59 *Grazer Tagblatt*, 15. 12. 1923.

60 *Laibacher Zeitung*, 22. 2. 1889. *Marburger Zeitung*, 10. 3. 1892. Katja Sturm-Schnabl, »Sedemdesetletnica Miklošičevega rojstva v odbranih pismih,« v: *Miklošičev zbornik* (Maribor: Kulturni forum, 1991), 123.

61 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 362. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 1: A–L*, 601.

podprli tudi (sprva politično in nacionalno) pročodrimsko gibanje, češ da je akcija za prestopanje v protestantizem politično sredstvo za ohranitev nemškega naroda. Zaradi opuščanja radikalizma v ljudski stranki se je mariborsko nemštvo vse bolj oprijemalo Schönererjevih idej. Po razkolu v vsenemški stranki leta 1901 je v Mariboru postajal vse bolj priljubljen Karl Hermann Wolf s svojo radikalno stranko.⁶²

V Celju je bil po Neckermannovi smrti leta 1893 na nadomestnih volitvah izvoljen Emanuel Wokaun (rojen v Celju 1850, umrl v Celju 1896), doktor prava in politik. V Celju je končal glavno šolo in gimnazijo in študiral pravo v Gradcu. Po uspešno opravljenem doktoratu se je leta 1877 zaposlil kot prisednik na vojaškem sodišču, nato pa kot pristav na celjskem okrožnem sodišču. Kot poslanec je bil že leta 1894 izvoljen v odbor za peticije, leto kasneje pa še v finančni odbor deželnega zbora. Interese celjskega nemštva je še posebej zavzeto zastopal med zadnjo fazo bojov za celjsko gimnazijo, kasneje pa je bil med pobudniki ustanovitve nemškega dijaškega doma v Celju.⁶³

V letih pred prvo svetovno vojno je nemško-slovenski boj tako rekoč zašel v »slepo ulico« (vrhunec tega »boja« oziroma politike totalne nacionalne razmejčitve so bili vsekakor septembrski dogodki leta 1908 in posledični bojkot nemških obrtnikov in trgovcev). Slovenski napadi na nemške in nemški napadi na slovenske nacionalne postojanke so postali nekaj vsakdanjega. Toda nemštvo je bilo zaradi slovenskega prodora dejansko precej prestrašeno. Na Spodnjem Štajerskem je v letih pred vojno ponovno uporabilo preverjeno metodo štajercijanstva in s časopisom *Štajerc*, glasilom stranke Štajerc-Partei (od januarja 1907 formalno organizirane kot Napredna zveza), pod krinko gospodarskih koristi poskušalo mobilizirati slovensko prebivalstvo. Časopis, pisan v slovenščini, je pod idejnim vodstvom ptujskega župana Josefa Orniga od leta 1900 do leta 1918 izhajal na Ptuj, z idejo štajercijanstva pa poudarjal slogo med meščani (Nemci) in kmeti (Slovenci). Nastopal je proti slovenski politiki in jugoslovanskim težnjam ter odvrčal kmete od slovenskih (narodnih) strank.⁶⁴

Namesto Wokauna je bil leta 1896 izvoljen vojniški župan in posestnik Moritz Stallner (rojen v Celju 1858, umrl v Vojniku 1921), ki je poslanski položaj zasedal vse do propada dvojne monarhije. Študiral je na visoki šoli za kmetijstvo v Hohenheimu (pri Stuttgartu), nato pa na Dunaju. Službeno je potem deloval v kmetijstvu. Leta 1896 je postal štajerski deželnozborski poslanec. Od leta 1903 je bil član deželnega odbora. Istega leta je postal vojniški župan in funkcijo opravljal več kot desetletje. Bil je tudi na čelu vojniške nemške šole.⁶⁵

62 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 170–241. Franc Rozman, »Politično življenje Nemcev v Mariboru,« v: Darko Friš in Franc Rozman, ur., *Od Maribora do Trsta* (Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998), 52, 53. *Nemci in Maribor*, 55.

63 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 373.

64 Prim. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 255–57. Janez Cvirn, »Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark. Zwischen Kooperation und Konfrontation,« v: Harald Heppner, ur., *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum* (München: R. Oldenbourg, 2002), 124. Za Ptuj prim. tudi Martin Moll, »Kaj pomeni nacionalni boj? Primer iz Spodnje Štajerske okoli leta 1900,« *Zgodovina za vse*, 12, št. 1 (2005): 65–76. Gl. tudi Martin Moll, *Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918* (Innsbruck, Wien in Bozen: StudienVerlag, 2007). O socialdemokratski udeležbi na volitvah med leti 1896–1909 gl. Franc Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem* (Ljubljana: Borec, 1979), 286–96.

65 *Grazer Tagblatt*, 15. 5. 1921.

Leta 1909 se mu je pridružil industrialec, solastnik šoštanjske usnjarne Hans Woschnagg (rojen v Šoštanju 1862, umrl v Catanii na Siciliji 1911),⁶⁶ ki pa je še istega leta odstopil. Na nadomestnih volitvah je bil nato izvoljen zdravnik, politik, tudi športni navdušenec Eugen Negri (rojen v Celju 1874, umrl v Weizu pri Gradcu 1944). Izhajal je iz ugledne celjske meščanske družine. Po celjski gimnaziji je študiral medicino v Gradcu, kjer je hitro pokazal svoj nemški značaj z vključitvijo v študentsko društvo Arminia. Po študiju se je vrnil v Celje, kjer je deloval kot zobozdravnik. Bil je eden celjskih športnih zanesenjakov, kot član celjskega nemškega kolesarskega društva se je denimo pred prelomom stoletja udeleževal kolesarskih dirk.⁶⁷ Na prelomu stoletja je bil med ustanovitelji prvega športnega društva na Spodnjem Štajerskem (Akademskega športnega društva Celje – *Akademischer Sportverein Cilli*, ki se je kasneje s Telovadnim društvom Hrast – *Kraftverein Deutsche Eiche* združilo v Atletsko športno društvo Celje – *Athletik Sportklub Cilli*). Negri velja za enega začetnikov celjskega nogometa (oziroma nogometa na Spodnjem Štajerskem). Na celjski Glaziji (*Festwiese*) so bile odigrane prve tekme, v celjskem moštvu pa je Negri igral na položaju vratarja. Poleg športnega udejstvovanja je bil Negri izvoljen tudi v občinski zastop, kjer je zastopal nemške interese mesta ob Savinji. Ob izvolitvi za poslanca leta 1909 ga zasledimo kot zdravnika v Gradcu in v Rogaški Slatini. Med prvo svetovno vojno je bil vojaški zdravnik v Galiciji, po vojni pa se je preselil v Gradec oziroma Weiz, kjer je živel do smrti. Poročen je bil s hčerko celjskega župana Gustava Stigerja.⁶⁸

Leta 1902 je bil v Mariboru namesto Schmidererja izvoljen Karl Pfrimer (rojen v Rottenburgu pri Stuttgartu 1847, umrl v Mariboru 1929), podjetnik in politik. Po končani gimnaziji v rojstnem Rottenburgu se je leta 1867 zaposlil kot kalkulant v podjetju Johanna Gögl na Dunaju, ki se je ukvarjalo z veletrgovino s kavo in sladkorjem. Leta 1872 je sprejel avstrijsko državljanstvo, dve leti kasneje pa se je zaposlil v veletrgovini z vinom, ki sta jo v Mariboru imela njegov oče Rupert in stric Julius. Konec 80. let je bil izvoljen v občinski odbor. Med leti 1900–1905 je bil načelnik finančne sekcije mariborskega občinskega odbora. Leta 1902 je bil v mariborski mestni kuriji izvoljen za deželnega poslanca. Na nadomestnih državnoborskih volitvah leta 1905 je izgubil proti vsenemškemu kandidatu Heinrichu Wastianu in odložil vse javne funkcije.⁶⁹

Njegov naslednik Heinrich Wastian (rojen v Gradcu 1873, umrl v Gradcu 1931) je bil publicist in politik. Po gimnaziji v Gradcu in Mariboru je študiral nemščino in zgodovino na graški univerzi in se začel ukvarjati s publicistično dejavnostjo. Leta 1894 je študij nadaljeval na univerzi v Münchnu. Tudi tam je veliko pisal. V času celjskega gimnazijskega vprašanja je kot govorec nastopil na solidarnostnih zborovanjih v Münchnu in Nürnbergu in se zavzel za pomoč »najjužnejšemu nemškemu mestu v monarhiji«.

66 Šaleški Biografski Leksikon – Hans Woschnagg, pridobljeno 26. 2. 2020, <http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=329>.

67 *Deutsche Wacht*, 20. 8. 1896.

68 Melik, *Volitve*, 384, 385. *Deutsche Wacht*, 6., 8. 11. 1909. *Marburger Zeitung*, 11. 11. 1909, 3., 10. 7. 1944. Prim. Borut Batagelj, »Šport v Celju od začetkov do leta 1945«, v: Jože Volfand in Dean Šuster, ur., *125 let športa v Celju* (Celje: Športna zveza, 2015), 27.

69 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 368.

Leta 1896 je napisal knjigo *Kampf um Cilli*. Istega leta je izšla njegova študija *Ungarns Tausendjährlung im deutschen Lichte*. Od leta 1898 je bil tajnik društva *Südmark*, dolgo časa pa je bil tudi član nadzornega sveta društva *Deutscher Schulverein*. Leta 1905 so ga v mariborskem mestnem volilnem okraju izvolili za državnozborskega poslanca, jeseni istega leta pa še za deželnozborskega poslanca. V državni zbor se je vrnil leta 1909, ko je zmagal na nadomestnih volitvah v Gradcu, leta 1911 pa je zmagal v mariborskem in graškem volilnem okraju, a sprejel mariborski mandat. V državnem zboru si je vseskozi prizadeval za krepitev nemškega posestnega stanja na Spodnjem Štajerskem. Zato so mu občine Maribor, Ptuj, Ormož, Slovenska Bistrica, Lenart in Neumarkt podelile naziv častnega meščana. Na začetku junija 1914 je odložil državnozborski mandat in funkcijo mariborskega podžupana. Leta 1919 je postal član avstrijske komisije za meje, kjer se je ukvarjal predvsem z določitvijo meje na Štajerskem (proti Kraljevini SHS).⁷⁰

Poleg Wastiana je bil leta 1909 izvoljen tudi tovarnar Franz Neger (rojen v Bischofsegg pri Eibiswaldu (Ivniku) 1859, umrl v Mariboru 1944), udeleženec okupacije Bosne in Hercegovine leta 1878. Leta 1886 se je naselil v Mariboru in se posvetil izdelavi koles. Leta 1889 je v Windischgasse (današnja Slovenska ulica) dobil mehanično obrt in leta 1892 izdelal prvo kolo. Sodi med pionirje kolesarskega športa na Štajerskem, bil je tudi ustanovitelj mariborskega nemškega kolesarskega kluba. Bil je vidni član mariborskega nemštva. Leta 1901 je postal občinski svetnik in do leta 1915 član občinskega sveta. Leta 1901 je bil izvoljen v železniški odbor za izgradnjo železnice Maribor–Wies in postal njegov predsednik. Bil je tudi eden pionirjev elektrifikacije mesta. Leta 1902 je pridobil koncesijo notranjega ministrstva za proizvodnjo in razdeljevanje električne energije iz svojega obrata in položil dolgo nadzemljsko električno napeljavo. Leta 1909 je bil izvoljen v štajerski deželni zbor.⁷¹ Istega leta je bil v deželni zbor (v slovenjgraški mestni kuriji) izvoljen tudi posestnik, marenberški župan in načelnik marenberškega okrajnega zastopa Alois Langer (umrl je na Dunaju leta 1917, sicer je bil rojen v Marenbergu, kjer je tudi prebival). Bil je tudi predsednik okrajne hranilnice in član drugih nemških društev, skratka aktiven pri utrjevanju nemštva v marenberškem okraju.⁷²

Leta 1909 je bil v ptujski mestni kuriji v štajerski deželni zbor izvoljen še Josef Ornig (rojen v Hrastovcu 1859, umrl v Gradcu 1925). Na Ptujju je obiskoval ljudsko šolo in prvi gimnazijski razred, se nato izučil za peka in potoval kot pomočnik po Nemčiji, Franciji in Angliji. Po povratku na Ptuj je začel dobljene izkušnje uporabljati pri požarni brambi, v gradbenem in olepševalnem društvu ter utemeljil ptujsko kopališče in ljudski vrt. Hitro se je uveljavil v gospodarskem in političnem življenju mesta. Leta 1888 je bil izvoljen v občinski svet in leta 1894 (do leta 1918) postal ptujski župan. V letih 1896–1902 (poslanec trgovsko-obrtne kurije) in 1909–14 (ptujska mestna kurija) je bil poslanec deželnega zbora v Gradcu. V letih 1904–18 je bil

70 Ibid., 372, 373. Adlgasser, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 2: M–Z*, 1374, 1375.

71 Melik, *Volitve*, 384. Antoša Leskovec, »Franz Neger, Svak Janeza Puha,« v: Kristina Šamperl Purg, ur., *Janez Puh – Johann Puch: človek, izumitelj, tovarnar, vizionar (1862–1914)* (Ptuj: Zgodovinski arhiv, 1998), 107.

72 *Deutsche Wacht*, 3. 3. 1917.

načelnik ptujskega okrajnega zastopa. V času njegovega županovanja se je Ptuj začel hitro in vsestransko razvijati; hkrati je Ornig svoje politično delo načrtno usmerjal h krepitvi nemštva v mestu in njegovi okolici. Kot politik deželnega zbora je zastopal gospodarske interese ptujskega okraja z idejo zgraditve velike hidroelektrarne na Dravi, z nastopanjem za gradnjo železnice Dunaj– Split čez Ptuj ter s prizadevanjem za regulacijo Pesnice. Med vojno pa je organiziral gibanje proti majniški deklaraciji.⁷³

Seznam spodnještajerskih deželnozborskih nemških poslancev 1861–1918

Kmečka kurija

– 1861

Josef Wolf,⁷⁴ Johann Mörtl (Celje)

Alois von Feyrer, Mathias Löschnigg (Maribor)

Mathias Lohninger (Slovenj Gradec)

Anton Globotschnig (Ptuj)

Johann Janeschitsch (Brežice)

– 1862

Johann Resingen⁷⁵ (Celje)

– 1863

Johann Lichtenegger⁷⁶ (Celje)

– 1870

Friedrich Brandstetter, Konrad Seidl (Maribor)

– 1871

Friedrich Brandstetter,⁷⁷ Konrad Seidl (Maribor)

Johann Janeschitsch⁷⁸ (Brežice)

– 1874

Ignaz Snideršič (Brežice)

Felix Schmitt (Slovenj Gradec)

Mestna kurija

– 1861

Andreas Tappeiner (Maribor)

Josef Sonns (Slovenj Gradec)

Hermann Mulley (Celje)

Josef Waser (Ptuj)

– 1867

Andreas Tappeinner⁷⁹ (Maribor)

73 Ornig, Josef (1859–1925) – Slovenska biografija, pridobljeno 26. 2. 2020, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi396882/>.

74 Odstopil leta 1862, namesto njega Resingen.

75 Odstopil leta 1863, namesto njega Lichtenegger.

76 Leta 1865 je zmagal slovenski (edini) kandidat Radoslav Razlag.

77 Odstopil leta 1876, namesto njega slovenski kandidat Radej.

78 Odstopil leta 1874, namesto njega Snideršič.

79 Leta 1867 je umrl, namesto njega Brandstetter.

Josef Waser (Ptuj)
Josef Sonns⁸⁰ (Slovenj Gradec)
Josef Neckermann (Celje)
– 1867
Friedrich Brandstetter (Maribor)
– 1868
Oscar Schmidt (Slovenj Gradec)
– 1870
Jakob Ehmer (Slovenj Gradec)
Anton Fichna (Ptuj)
Karl Reuter (Maribor)
Franz Tomschitsch (Celje)
– 1871
Max baron Rast⁸¹ (Slovenj Gradec)
Josef Kaiserfeld (Ptuj)
Karl Reuter (Maribor)
Josef Neckermann (Celje)
– 1875
Anton Naredi vitez Rainer (Slovenj Gradec)
– 1878
Ferdinand Kada (Ptuj)
Josef Neckermann (Celje)
Ferdinanad Duchatsch⁸² (Maribor)
Jakob Ehmer (Slovenj Gradec)
– 1881
Josef Schmiderer (Maribor)
– 1884
Karl Ausserer⁸³ (Ptuj)
Johann Tomschegg (Slovenj Gradec)
Josef Neckermann (Celje)
Josef Schmiderer (Maribor)
– 1889
Josef Steyer (Ptuj)
– 1890
Theodor Starkel (Slovenj Gradec)
Gustav Kokoschinegg (Ptuj)
Josef Neckermann⁸⁴ (Celje)

80 Odstopil leta 1868, namesto njega Schmidt.

81 Odstopil leta 1875, namesto njega Anton Naredi vitez Rainer.

82 Odstopil leta 1881, namesto njega Schmiderer.

83 Odstopil leta 1889, namesto njega Steyer.

84 Umrli leta 1893, namesto njega Wokaun.

Josef Schmiderer (Maribor)
 – 1893
 Emanuel Wokaun (Celje)
 – 1896
 Josef Lenko (Slovenj Gradec)
 Moritz Stallner (Celje)
 Josef Schmiderer (Maribor)
 Gustav Kokoschinegg (Ptuj)
 – 1902
 Josef Lenko (Slovenj Gradec)
 Karl Pfrimer⁸⁵ (Maribor)
 Gustav Kokoschinegg (Ptuj)
 Moritz Stallner (Celje)
 – 1905
 Heinrich Wastian (Maribor)
 – 1909
 Josef Ornig (Ptuj)
 Moritz Stallner, Hans Woschnagg⁸⁶ (Celje)
 Alois Langer (Slovenj Gradec)
 Heinrich Wastian, Franz Neger (Maribor)
 – 1909
 Eugen Negri (Celje)

Viri in literatura

Arhivski viri

- NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor:
 - NŠAM 0246, Šempeter v Savinjski dolini.

Časopisje

- *Deutsche Wacht*, 1885, 1886, 1896, 1917.
- *Fremden-Blatt*, 1861.
- *Gemeinde-Zeitung, Wien*, 1868.
- *Grazer Tagblatt*, 1896, 1904, 1908, 1921, 1923.
- *Laibacher Tagblatt*, 1876.
- *Laibacher Wochenblatt*, 1885.
- *Laibacher Zeitung*, 1859, 1889.
- *Marburger Zeitung*, 1874, 1883, 1892, 1905, 1906.
- *Slovenec*, 1875.

85 Odstopil leta 1905, namesto njega Wastian.

86 Odstopil leta 1909, namesto njega Negri.

- *Slovenski gospodar*, 1876.
- *Slovenski narod*, 1869, 1876.
- *Südsteirische Post*, 1881.
- *Tagespost*, 1861, 1870.

Internetni viri

- *Anton Fichten – Südmähren* Wiki. Pridobljeno 27. 2. 2020.
http://wiki.suedmaehren.at.server1.vollwerbung.at/wiki/index.php/Anton_Fichten.
- *Kurzbiografie Mörtl*. Pridobljeno 11. 2. 2020.
<https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Mortl.shtml>.
- *Kurzbiografie Reuter*. Pridobljeno 2. 3. 2020.
<https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Reuter.shtml>.
- *Kurzbiografie Waser*. Pridobljeno 7. 2. 2020.
<https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Waser.shtml>.
- *Ornig, Josef (1859–1925) - Slovenska biografija*. Pridobljeno 26. 2. 2020.
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi396882/>.
- *Schmidt, Eduard Oskar*. Pridobljeno 26. 2. 2020.
https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schmid_Eduard-Oskar_1823_1886.xml.
- *Slovenj Gradec – Graš čina Rothenturn*. Pridobljeno 28. 2. 2020.
<https://www.kpm.si/dokumenti/kpmsg/01-ROTHEENTURN.html>.
- *Stara lekarna*. Pridobljeno 1. 4. 2019.
<https://www.discoverbrezice.com/arhitektura/stara-lekarna>.
- *Šaleški Biografski Leksikon | Hans Woschnagg*. Pridobljeno 26. 2. 2020.
<http://www.saleskibiografskileksikon.si/index.php?action=view&tag=329>.

Literatura

- Adlgasser, Franz. *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 1: A–L*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Adlgasser, Franz. *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Teilband 2: M–Z*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Apih, Josip. *Slovinci in 1848. leto*. Ljubljana: Slovenska matica, 1888.
- Batagelj, Borut. »Šport v Celju od začetkov do leta 1945.« V: Jože Volfand in Dean Šuster, ur., *125 let športa v Celju*, 9–39. Celje: Športna zveza, 2015.
- *Biographische Umriss der Mitglieder der deutschen konstituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt a. M. Erstes Heft*. Frankfurt a. M.: Verlag der S. Schmerber'schen Buchhandlung, 1848.
- Bruckmüller, Ernst – Janez Cvirn (+), »Untersteirischen Eliten. Biographische Notizen auf der Basis von Janez Cvirns 'Trdnjavski trikotnik'«. V: Georg Kastner, Ursula Mindler-Steiner in Helmut Wohnout, ur., *Auf der Suche nach Identität*. Wien: Lit Verlag, 2015.
- Cvirn, Janez. »Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark. Zwischen Kooperation und Konfrontation.« V: Harald Heppner, ur., *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum*, 111–25. München: R. Oldenbourg, 2002.
- Cvirn, Janez. »Deželnozborske volitve 1861 na Štajerskem.« *Zgodovinski časopis*, 48, št. 3 (1994): 329–32.
- Cvirn, Janez. »Štajerski provizorični deželni zbor 1848 in narodno vprašanje.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 82, št. 1 (2011): 86–102.
- Cvirn, Janez. *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1988.

- Cvirn, Janez. *Das »Festungsdreieck«. Zur politischen Orientierung der Deutschen in der Untersteiermark (1861–1914)*. Wien: Lit Verlag, 2016.
- Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci*. Celje: Zgodovinsko društvo in Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Cvirn, Janez. *Kri v luft! Čreva na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*. Celje: Novi tednik – Radio Celje, 1990.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Čuček, Filip. »Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru 1848–1878.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 90, št. 2 (2019): 5–19.
- Čuček, Filip. *Svoji k svojim*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Ferlež, Jerneja, ur. *Nemci in Maribor: stoletje preobratov 1846–1946. Katalog k razstavi*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.
- Golec, Boris. *Valvasor, njegove korenine in potomstvo do danes*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2016.
- *Handbuch des Herzogthumes Steiermark für das Jahr 1855*. Graz: Druck & Verlag von A. Leykam's Erben, 1855.
- Hozjan, Andrej. »Manj znano in neznano o rodbini, zasebnosti in karierni poti mariborskega župana Andreasa Tappeinerja.« *Studia Historica Slovenica*, 17, št. 3 (2017): 761–99.
- Hrovat, Stane. *Marenberg. Kratek zgodovinski opis kraja in okolice*. 1939.
- Leskovec, Antoša. »Franz Neger, svak Janeza Puha.« V: Kristina Šamperl Purg, ur., *Janez Puh – Johann Puch: človek, izumitelj, tovarnar, vizionar (1862–1914)*, 107. Ptuj: Zgodovinski arhiv, 1998.
- Lešnik, Mirko. »Dravska dolina pred prvo svetovno vojno.« V: *Boj za Maribor 1918–1919*, 45–71. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Matić, Dragan. *Nemci v Ljubljani 1861–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.
- Melik, Vasilij. »Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem.« *Zgodovinski časopis*, 2, št. 2–3, (1948–49): 69–134.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Moll, Martin. »Kaj pomeni nacionalni boj? Primer iz Spodnje Štajerske okoli leta 1900.« *Zgodovina za vse*, 12, št. 1 (2005): 65–76.
- Moll, Martin. *Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918*. Innsbruck, Wien in Bozen: StudienVerlag, 2007.
- Niebour, Hermann. »Die Abgeordneten Steiermarks der Frankfurter Nationalversammlung.« *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 10 (1912): 247–66.
- Orožen, Janko. »Politični razvoj v Celju in celjski pokrajini od 1848 do 1918.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 42, št. 2 (1971): 200–61.
- Rozman, Franc. »Dogodki v revolucionarnem letu 1848 po podatkih iz ptujskega Zgodovinskega arhiva.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 81, št. 2–3 (2010): 60–70.
- Rozman, Franc. »Politično življenje Nemcev v Mariboru.« V: Darko Friš in Franc Rozman, ur., *Od Maribora do Trsta*, 51–56. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Rozman, Franc. *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Borec, 1979.
- Siegenfeld, Alfred Anthony von. *Genealogisches Taschenbuch der Adeligen Häuser Österreichs*. Wien: Otto Maass' Sohn, 1905.
- Sturm-Schnabl, Katja. »Sedemdesetletnica Miklošičevega rojstva v odbranih pismih.« V: *Miklošičev zbornik*, 99–126. Maribor: Kulturni forum, 1991.
- Suetter, Hugo. *Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897*. München: M. Schick, 1936.
- Sutter, Berthold. Moriz von Kaiseifeld. »Parlamentarier und Landeshauptmann. Der Versuch einer Würdigung anlässlich der hundertsten Wiederkehr seines Todestages.« *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 77 (1986): 255–78.
- Vrbnjak, Viktor. »Prvi slovenski tabor v Ljutomeru po nekaterih dokumentih.« V: *Melikov zbornik*, 587–96. Ljubljana: ZRC SAZU, 2001.

- *Wochen Blatt der Kaiserl. Königl. Steiermärkischen Landwirtschafts-Gesellschaft*. Redigiert von Franz Xav. Hlubek. Vierter Jahrgang. Graz: Druck und Papier von A. Leykam's Erben, 1855.
- Wurzbach, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 53. Wien: Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1886.

Filip Čuček

**GERMAN REPRESENTATIVES OF THE RURAL AND URBAN
CURIAE IN THE LOWER STYRIAN PROVINCIAL ASSEMBLY
1848–1918**

SUMMARY

During the March Revolution period, the national question was still relatively unimportant. Therefore, the initial members of the Assembly will not be categorised according to the national criterion. After the restoration of the constitutional life in 1861, this issue gradually started to change. A Slovenian party (a party in the pre-modern sense), which strived for language and national equality, and a German “constitutional” party, which supported a swift restoration of the political standards from the 1848–49 period, were formed. The German side was better prepared for the first Provincial Assembly election in 1861 and thus benefitted more than the Slovenian side. In March 1861, at the first Provincial Assembly election after the restoration of the constitutional life in Lower Styria, the representatives elected in the urban curia included Andreas Tappeiner in Maribor, Josef Sonns in Slovenj Gradec, Hermann Mulley in Celje, and Josef Waser in Ptuj.

The Slovenian side was very inefficient at the first election. As it did not stand any realistic chances in the urban curia, it counted on the rural curia. However, only Michael Hermann in the rural curia of Ptuj, who later proceeded to support the Slovenian side, and perhaps also Josef Wolf (who resigned already in the following year, claiming that he had become a representative against his will) in the rural curia of Celje, might be deemed as “Slovenian” representatives in 1861. The remaining six representatives were moderate supporters of the Constitution (much like in the urban curia). The representatives elected in the rural curia in 1861 thus included Johann Mörtl in Celje, Alois von Feyrer and Mathias Löschnigg in Maribor, Mathias Lohninger in Slovenj Gradec, Anton Globotschnig in Ljutomer, and Johann Janeschitsch in Brežice.

In the first half of the 1860s, the national differentiation was progressing rather slowly in Styria, while at the end of that decade, the national question was already at the forefront of the Lower Styrian politics. At the following election in 1867, the Slovenian side won all eight mandates in the rural curia for the first time, leaving only

four representations in the urban curia to the German side. At this election, Andreas Tappeinner was re-elected in the Maribor rural curia, Josef Waser in Ptuj, and Josef Sonns in Slovenj Gradec, while Josef Neckermann was the new representative of the Celje rural curia. At the end of 1868, Tappeiner died, and Friedrich Brandstetter was chosen in his stead at the by-election.

During the 1860s and 1870s, the German-Liberal governments were prevalent in Austria. They tried to hamper the Slovenian national movement by applying significant pressure. In that period, the Germans in Lower Styria operated as a government party, almost exclusively under the liberal name and liberal and anti-clerical flag. The Germans “attacked” the Slovenian side as clerical, conservative, and reactionary, while they defended the Constitution as the Constitutional Party (Verfassungstreue Partei) – supposedly the only party that strived for freedom and progress in all aspects of social life.

After the premature dissolution of the Provincial Assemblies in 1870, the Slovenian side started to lose the mandates it had won in the rural curia due to a political rift. In Maribor, the conservative wing became notably stronger. That was also the reason why Friedrich Brandstetter and Konrad Seidl were elected in the Maribor rural curia. They also succeeded the following year, after the Provincial Assemblies had been dissolved yet again.

The divisions in the Slovenian politics also surfaced in the Brežice rural curia in 1871, when the two camps could not come to an agreement about a joint “national” candidate. Hence, the mandate was won again by the German constitutional candidate Johann Janeschitsch. At the 1874 by-election, he was replaced by Ignaz Snideršič, who changed sides at the next election and (successfully) presented himself as a Slovenian candidate in 1878. In 1874, Karl Adamovič resigned. At the by-election in the Slovenj Gradec rural curia, he was replaced by Felix Schmitt, thus winning another mandate in the rural curia for the German side. On the other side, in 1876, the Slovenian candidate Fran Radej was elected in the Maribor rural curia instead of Brandstetter, who had also resigned.

Oscar Schmidt was elected in the Slovenj Gradec urban curia in 1868, Jakob Ehmer in 1870, and Baron Max Rast in 1871. In his stead, Anton Naredi Reiner was elected in 1875. In 1870, Anton Fichna, a grammar school headmaster, was elected in Ptuj. At the following election in 1871, Josef Kaiserfeld was elected. Karl Reuter, an entrepreneur, was elected in the Maribor urban curia in 1870 and 1871. In 1870, Franz Tomschitsch was elected in Celje, while in the following year, Josef Neckermann was elected again. At the election of 1878, Ferdinand Duchatsch was elected in Maribor, Ferdinand Kada in Ptuj, Josef Neckermann in Celje, and Jakob Ehmer in Slovenj Gradec.

After the Ausersperg-Lasser liberal “offensive”, German liberals found themselves in the opposition and were becoming progressively “fragmented” under Taaffe’s government. Not even the United Left party, established in the end of 1881 (as a successor of the Constitutional Party), managed to put an end to this process, as the German national spirit was not one of its priorities. The Linz Programme of 1882 represented the

basis for the unification of various German national groups. It demanded the enforcement of the German character in the lands of the former German Confederation and German as the state language. On the other hand, it contained several democratic demands (including the expansion of voting rights). Taaffe's government thus brought about favourable conditions for the breakthrough of the national ideology into every aspect of the public (and private) life. The pre-national "harmony" became a thing of the past, while the national mobilisation of the population grew increasingly stronger.

In 1881, Josef Schmiderer was elected in the Maribor urban curia instead of Duchatsch. In 1884, Karl Ausserer was elected in the Ptuj urban curia. In the Slovenj Gradec urban curia, the notary Johann Tomschegg was elected in 1884, while Josef Neckermann represented Celje.

After the National Assembly election of 1885, the liberal United Left fell apart, splitting into the German-Austrian Club and the German Club, while in the Lower Styrian German politics, the supporters of radical national politics prevailed completely. As of the second half of the 1880s, the national "struggle", supported by the Schulverein (1880) and Südmark (1889) societies on the German side, became increasingly evident. The slogans "to each their own" and "hie Deutsche – hie Slowenen" gradually began to appear in the public (as well as private) life of the Lower Styrian German "fortresses". By the middle of the decade, the times when Slovenians would frequent, for example, the German Casino in Maribor or Germans the Slovenian Čitalnica club were definitely over. Slovenians had their own societies and establishments, and Germans theirs.

In those circumstances, Theodor Starkel won the election in the Slovenj Gradec urban curia in 1890. In 1896 (he won another mandate in 1902), the mayor of Šempeter Josef Lenko was elected in Starkel's stead. In Ptuj, Josef Steyer was elected in 1889 and replaced by Gustav Kokoschinegg in 1890. Josef Neckermann represented Celje, while Josef Schmiderer represented Maribor.

After the establishment of German-Slovenian parallel classes at the Celje lower grammar school in 1895 and the issuing of Badeni's language ordinances for Bohemia and Moravia in 1897, the Lower Styrian Germans became exclusive supporters of national radicalism. The advocates of total national separation prevailed in the newspapers. At the turn of the century, the Lower Styrian Germans more or less supported the German Popular Party and (although with certain reservations) also the "Away from Rome" movement (which was initially political and national), while claiming that the action to convert to Protestantism was a political means to preserve the German nation. As the Popular Party moved away from radicalism, the Maribor Germans increasingly backed Schönerer's ideas. After the split in the Pan-German Party in 1901, Karl Hermann Wolf and his radical party became increasingly popular in Maribor.

In Celje, Emanuel Wokaun was elected at the by-election after Neckermann's death in 1893. In 1896, Wokaun was replaced by Moritz Stallner. In 1909, he was joined by Hans Woschnagg. After the by-election in that same year, he was replaced by Eugen Negri. In 1902 in Maribor, Schmiderer was replaced by Karl Pfrimer, who

was then succeeded by Heinrich Wastian in 1905. Apart from Wastian, Franz Neger, a factory owner, was also elected in 1909. In the same year, Alois Langer was elected as the member of the Provincial Assembly in the Slovenj Gradec urban curia, and Josef Ornig in Ptuj.

In the years preceding World War I, the German-Slovenian struggle came to a “dead end”, so to speak. This “struggle” or the politics of total national separation definitely culminated in the events of September 1908 and the consequent boycott of German artisans and merchants. The Slovenian attacks against the German national strongholds and vice versa became ordinary events. However, the German side was quite concerned because of the Slovenian advances. In Lower Styria, they resorted to the already proven method of Styrianism in the years before the war by using the newspaper *Štajerc*, the newsletter of the *Štajerc-Partei* party (formally organised as the Progressive Alliance since January 1907), to mobilise the Slovenian population under the guise of economic benefits. The newspaper, written in Slovenian, was published in Ptuj between 1900 and 1918 under the leadership of Josef Ornig, the Mayor of Ptuj. Based on the idea of Styrianism, it emphasised the harmony between the townspeople (Germans) and peasants (Slovenians). The newspaper opposed the Slovenian politics and Yugoslav tendencies, as well as dissuaded peasants from supporting the Slovenian (national) parties.

Mojca Peternel*

Ludwig Jahne (1856–1937)

IZVLEČEK

Prispevek želi predstaviti življenje in delovanje Ludwiga Jahneja, ki ga Avstrijski biografski leksikon sicer označuje kot kemika, rezultati raziskave pa kažejo, da je njegovo delovanje močno presegalo okvire kemijske znanosti. Poleg vodilnih funkcij v Pliberški rudarski zvezi (BBU) je Ludwig Jahne zapustil precejšen opus proznega in pesniškega ustvarjanja. Zelo aktiven je bil v planinskih sekcijah Avstrijskega turističnega kluba, gorohodci njegovega časa pa so ga gotovo poznali tudi kot avtorja številnih planinskih vodnikov po Karavankah in po Koroški nasploh. Skupna nit vsem področjem njegovega delovanja je bila ljubezen do narave, zgodovine in nemškega naroda.

Ključne besede: Ludwig Jahne, Koroška, planinski vodniki, časopisi

ABSTRACT

The contribution presents the life and activities of Ludwig Jahne. The Austrian biographical lexicon describes him as a chemist, yet the results of our research indicate that his efforts outstripped the context of the chemical science by far. Ludwig Jahne held the leading positions at the Blei Bergbau Union (BBU) and authored a considerable opus of prose and lyric works. He was also very active in several mountaineering sections of the Austrian Tourist Club, and mountaineers knew him as the author of several guidebooks to the Karawanks mountain range and the Austrian state of Carinthia. All of Jahne's work attests to his love of nature, history, and the German nation.

Keywords: Ludwig Jahne, Carinthia (Kärnten), mountain guidebooks, newspapers

* Dr., docentka za področje slovenske in obče zgodovine 19. stoletja, Oddelek za germanistiko z nederlanistiko in skandinavistiko, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; mojca.peternel@guest.arnes.si

»Was Du besungen, hast Du bezwungen,
 Hat Dir gelächelt in wallendem Strauß:
 Bergfrohe Treue starkt Dich aufs neue,
 führt Dich mit Siebzig bergein und talaus!«¹

(Franz Franzlercher²)

Uvod

Zanimanje za naravo je v 19. stoletju tudi na Slovenskem postajalo vedno večje, če za primer navedemo le Šmarno goro, njen pomen v Prešernovem času in njegov znani: *Vi, ki hodite na sveto Šmarno gôro, blagor vam!*³

Nacionalni prepiri v jugovzhodnem alpskem prostoru in širše v Avstro-Ogrski so v drugi polovici 19. stoletja zajeli celo slovensko področje, tudi planinstvo.⁴ Marsikdo je politične nazore in prepričanja poskušal uveljavljati tudi v gorah, če omenimo le politika, naravoslovca in muzealca Karla Dežmana.⁵ Na Slovenskem je začetnik nacionalnega gibanja bilo dobro situirano meščanstvo,⁶ ki je po izobrazbi in premoženju prednjačilo tudi pri začetkih športa (oziroma turizma), saj si ostali konec stoletja niso mogli kupiti športne opreme. Prav zato ni nenavadno, da je bilo med takratnimi »gorohodci« in avtorji planinskih vodnikov največkrat najti nacionalno neagresivne Neslovence.

Med Slovenci za zmagovito slovensko potezo v »planinskih bojih« vsekakor veljata nakup Triglava dovškega župnika Jakoba Aljaža⁷ in postavitve stolpa.⁸ Slovenci so se borili predvsem za slovenski značaj te športne in tudi gospodarske dejavnosti, katere simbol so med drugim tudi slovenska imena vrhov in ledin. V tem pogledu je med

1 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 3.

2 Kratzwall Franz, ps. Franz Franzlercher (9. 10. 1875, Lölling (Koroška); + 29. 12. 1947, Celovec), narečni pesnik, znan tudi po dramskih delih, predvsem »Die Heimatsucher«, ki opisuje situacijo na Koroškem v času plebiscita. – *Österreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 29. 2. 2020, <https://www.biographien.ac.at>.

3 France Prešern, »Šmarna gora,« v: *Kranjska žbnelica*, 5. zv., 17, ur. Miha Kastelic (Ljubljana: Natisnil Jožef Blaznik, 1848).

4 Več o tem gl. Peter Mikša, »Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne,« *Zgodovina za vse*, 18, št. 2 (2011): 62, 63.

5 Karl Dežman (3. 1. 1821, Idrija; + 11. 3. 1889, Ljubljana), politik, muzealec, pesnik. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 21. 12. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si>. O njem gl. tudi Janez Cvirn, »Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune: Dragotin Dežman in slovenstvo,« *Zgodovina za vse*, 14, št. 2 (2007): 38–56. Janez Cvirn, »Vražji Dežman kaj si storil,« v: *Slovenska kronika XIX. stoletja*, zv. 2 (Ljubljana: Nova revija, 2003), 36–38.

6 O političnem življenju na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja je na voljo številna literatura, naj omenimo le nekaj del: Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev (Od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919)* (Ljubljana: Slovenska Matica, 1921), 26–91. Jože Dežman, *Slovensko meščanstvo: od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)* (Celovec: Mohorjeva, 2008). Posebej za Štajersko: Janez Cvirn, *Trdnjaviški trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997).

7 Jakob Aljaž (6. 6. 1845, Zavrh pod Šmarno goro; + 4. 5. 1927, Dovje), duhovnik, organizator planinstva, skladatelj. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 20. 3. 2020, <https://www.slovenska-biografija.si>.

8 Peter Mikša, »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga: Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju,« *Zgodovinski časopis*, 69, št. 1–2 (2015): 112–23.

drugimi izjemno pomemben politik in alpinist Henrik Tuma,⁹ ki je za *Planinski vestnik* »prispeval gradivo o slovenskih gorah s posebnim poudarkom na toponomastiki«. ¹⁰ To se fizično odraža v njegovi znameniti kartoteki¹¹ in številnih publikacijah.¹²

Obiskovalci gora so bili kljub navdušenju nad turizmom in predanosti temu gotovo močno zaznamovani tudi z vsakodnevnim življenjem, katerega sestavni del so bili nacionalni boji, zlasti na področjih z narodno mešanim prebivalstvom. Svojih političnih čustvovanj niso vsi mogli pustiti doma ali ob vznožju planin, saj so bila sestavni del njihovega vsakdana. Ob tem so nekateri, kot na primer Johannes Frischhauf,¹³ ki je bil prepričan, da gore pripadajo tistemu narodu, ki pod njimi biva,¹⁴ zmogli biti objektivni, nekateri pa so imeli s tem težave.

Na Koroškem, v svetu med Dravo in Karavankami, je ob prelomu 19. v 20. stoletje koroško planinstvo zelo zaznamoval Ludwig Jahne.¹⁵ Branje avstrijskih, natančneje koroških časopisih njegovega časa daje vtis, da je šlo za izredno aktivno in znano osebnost, ki je pri tamkajšnjem prebivalstvu poleg tega bila tudi precej priljubljena in cenjena.

Življenjepis

Pri sestavljanju mozaika življenja Ludwiga Jahneja je bil v precejšnji meri koristen celovški časopis *Freie Stimmen*,¹⁶ izrazito liberalni, nacionalno nemško usmerjeni časopis, kar je bilo jasno že od prve številke: »Die heiße Liebe zu unserem herrlichen Vaterlande und zur Freiheit, welche die Mitglieder der Redaction durchglüht, wird dieselben stählen in dem Kampfe um Fortschritt und Wohlfahrt des Landes [...]«. ¹⁷ Časopis je o Ludwigu Jahneju vedno poročal s precejšnjo naklonjenostjo, če že ne z navdušenjem. Če k temu dodamo še dejstvo, da je Jahne urejal *Südmark Kalender*, ki ga je ustanovilo Nemško šolsko društvo¹⁸ (Deutscher Schulverein Südmark) in katerega naloga je bila predvsem razširjanje nemškega vpliva na mejnih področjih,¹⁹ je bila

9 Tuma Henrik (9. 7. 1858, Ljubljana; + 10. 4. 1935, Ljubljana), politik, publicist in alpinist. – *Slovenski biografski leksikon*, pridobljeno 21. 12. 2019, <https://www.slovenska-biografija.si>.

10 Branko Marušič, »Spremna beseda,« v: *Henrik Tuma, Izza velike vojne* (Nova Gorica: Branko, 1994).

11 Tumova zapuščina je v raziskovalni enoti ZRC SAZU v Novi Gorici.

12 Med številnimi omenimo Henrika Tuma, *Iz mojega življenja* (Ljubljana: Naša založba, 1937). Henrik Tuma, *Alpinska terminologija* (Ljubljana: s. n., 1966). Henrik Tuma. *Pomen in razvoj alpinizma* (Ljubljana: Turistični klub Skala, 1930).

13 Frischhauf Johannes (17. 9. 1837, Dunaj; + 7. 1. 1924, Gradec), matematik, astronom, alpinist, profesor. *Österreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 23. 7. 2019, <https://www.biographien.ac.at>.

14 Olga Janša, »Zgodovina turizma na Slovenskem,« v: *Turistični vestnik*, št. 3 (1968): 116.

15 Jahne Ludwig, (1. 9. 1856, Dunaj; + 5. 12. 1937, Celovec), kemik. – *Österreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 23. 2. 2020, <https://www.biographien.ac.at>.

16 *Freie Stimmen* – časopis je izhajal med letoma 1881 in 1938 v Celovcu v založništvu Muhr v Beljaku in pod redaktorsko taktirko Allwina Matschniga. Podnaslov časopisa je bil *Organ der Fortschrittspartei in Kärnten*. – *Historische Zeitungen und Zeitschriften*, pridobljeno 23. 2. 2020, <http://anno.onb.ac.at>.

17 »An unsere Parteigenossen!«, *Freie Stimmen*. 1. 5. 1881, 1.

18 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 3.

19 Več o tem gl. Peter Haslinger, ur., *Schutzvereine in Ostmitteleuropa – Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939* (Marburg: Verlag Herder-Institut, 2009).

politična usmeritev Ludwiga Jahneja tako precej jasna. Pregled del je pokazal, da je to izrazito nemško usmerjenost čutiti praktično pri celotnem njegovem opusu, še zlasti pa v literarnih besedilih. Temu se pravzaprav ne gre čuditi, če vemo, da je Jahne živel na nacionalno mešanem področju in v precej razburkanih časih, če poleg prve svetovne vojne omenimo samo še plebiscit.²⁰

Ob smrti Ludwigovega očeta, inšpektorja avstrijskih železnic Franca Jahneja, je v omenjenem časopisu izšel dokaj obsežen članek, v katerem najdemo podatke ne le o pokojniku, ampak tudi o njegovi družini. Ludwigov oče je bil rojen v precej revni družini leta 1826 v Hennersdorfu, ki leži na današnjem Spodnjem Avstrijskem v okraju Mödling. Dejstvo, da odnosi med Nemci in Čehi na tem področju niso bili prav vzorni, je gotovo vplivalo tudi na mladega Ludwiga, kar se posledično ob že zgoraj omenjenih razlogih zagotovo odraža tudi v njegovih delih. Oče Franz Jahne je najprej opravljal delo tehničnega asistenta na dvorcu Schönbrunn, pozneje si je našel zaposlitev na železnici, kjer je postal inšpektor. Po poročanju neznanega avtorja je šlo za prijaznega in ustrežljivega, v Železni Kaplji visoko cenjenega gospoda.²¹ Sin Ludwig naj bi posthumno izdal številne očetove matematične zapise, ki so nastali kot rezultat njegove ljubezni do matematike. Ob dejstvu, da se je mladi Ludwig februarja leta 1885 zaročil s hčerko bivšega deželnega poslanca in dvornega svetnika, rojenega v Tržiču, Adolfa von Pantza,²² je čutiti precejšno navdušenje, pri čemer so bile dodatno poudarjene osebne lastnosti mladega Ludwiga, to je osebna zrelost in zvestoba ter ljubezen do Koroške: »Wir fanden uns zu diesem Mittheilung veranlaßt, weil es uns freut, daß die Tochter [...] lediglich dem Gefühle ihres Herzens folgend, einem Manne die Hand gab, der trotz seiner Jugend schon Tüchtiges geleistet und dem speciell wir Kärnten für sein Wirken im Interesse unseres Vaterlandes zu Danke verpflichtet sind.«²³

Največ podatkov o Ludwigovi mladosti in življenju smo izvedeli iz člankov, ki so v *Freie Stimmen* izšli ob njegovi 70-letnici²⁴ in 80-letnici²⁵. Čigavo pero je zapisalo prvega, ne bi mogli z gotovostjo trditi, lahko samo domnevamo, da gre za avtorja, ki je naveden pod pesmijo, s katero se besedilo konča. Gre namreč za celovškega uradnika Franza Franzlercherja, sicer pisca nacionalno obarvanih dram, ki je morda bolj znan pod psevdonimom Kratzwall Franzin in čigar verze najdemo na začetku pričujočega zapisa.

Ludwig Jahne je bil torej po rodu sudetski Nmec, ki je s tremi leti prvič prišel na Koroško, v Železno Kaplo (Eisenkapel), in sicer k stricu po mamini strani, ki je tam delal kot gozdarski mojster. Kot beremo v slavnostnem prispevku ob njegovi

20 O plebiscitu na Koroškem je izšla vrsta znanstvenih člankov in monografij, zato tukaj le nekaj del: Janko Pleterski et al., *Koroški plebiscit: razprave in članki* (Ljubljana: Slovenska matica, 1970). Luka Sienčnik, *Koroški plebiscit 1920* (Maribor: Obzorja, 1987).

21 *Freie Stimmen*, 10. 3. 1884, 2.

22 *Freie Stimmen*, 21. 2. 1885, 3. Adolf von Pantz (21. 12. 1826, Tržič; †19. 6. 1879, Celovec), gospodarstvenik in politik. – *Österreichisches Parlament*, pridobljeno 22. 3. 2020, <https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Pantz.shtml>.

23 *Freie Stimmen*, 10. 3. 1884, 3.

24 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 3.

25 *Freie Stimmen*, 1. 9. 1936, 2.

70-letnici,²⁶ se je mladi Ludwig v deželo takoj zaljubil in je poslej počitnice vedno preživil na Koroškem. Na Dunaju se je po končani višji realki vpisal na tehnično visoko šolo (Technische Hochschule), kjer se je posvečal študiju kemije. Leta 1887 je postal asistent profesorja Franca Schwackhöferja²⁷ na visoki šoli Hochschule für Bodenkultur. Tam je ostal dve leti in v tem času je nastala vrsta razprav tehnično-kemijske vsebine. Med leti 1882–1889 je deloval kot »Betriebskemiker« v tovarni Soda und Schwefelsäurefabrik v Petrovicah (današnja Češka) in pozneje v še nekaterih podjetjih kemijske industrije v Magdeburgu in Porenju. Leta 1892 se mu je izpolnila dolgoletna želja po stalnem bivališču v alpskem svetu, ker je postal direktor tovarne svinca v Celovcu. V tem kraju se je nato končno lahko posvetil poklicu, naravi in tudi družini. Tako se je dve leti pozneje poročil s hčerko že omenjenega dvornega svetnika – Ano. Leta 1901 je v Pliberku prevzel položaj direktorja centralnega laboratorija Pliberške rudarske zveze (Blei Bergbau Union),²⁸ ki je začela delovati 15. julija 1868 in je združevala vsa tri svinčarska podjetja na vzhodnem Koroškem.²⁹ V zakonu se jima je rodila hči Michaela, ki se je poročila s Hansom Heinrichom Stinnesom, sinom uspešnega, predvsem pa bogatega industrialca ter znanega politika Huga Stinnesa.³⁰ Poroča je v časopisih prav tako odmevala,³¹ nanj pa v nemškem jeziku še danes spominjajo stalne besedne zveze, katerih prenesen pomen se navadno povezuje prav z denarjem.³² Po 49 letih delovanja, večinoma na vodilnih funkcijah, se je Ludwig Jahne leta 1926 upokojil.³³

Ludwig Jahne – kemik

Med tehnično kemijskimi prispevki, ki jih je Ludwig Jahne objavil, naj kot primer omenimo dva, objavljena v časopisu *Carinthia*. Članek »Argon und Helium« s podnaslovom »Zwei neue Elemente«³⁴ je nastal ob odkritju omenjenih elementov, ki je med znanstveniki tudi sicer povzročilo kar nekaj vznemirjenja: »Seit einigen Monaten ist die wissenschaftliche Welt in Erregung durch die Entdeckung zweier Elemente, von denen eines, das Argon, in ungeheuren Mengen in der Atmosphäre vorkommt,

26 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 2.

27 Franz Schwackhöfer (15. 4. 1843, Dunaj; † 18. 7. 1903, Dunaj), kemik, profesor in direktor Visoke šole. – *Österreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 20. 2. 2020, <https://www.biographien.ac.at>.

28 Več o tem gl. Drago Ocepek, »Paberki iz zgodovine rudarstva,« v: *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike = History reviews-science and technology* (Ljubljana: Slovenska matica, 1971–2002), 15–16 (2002): 21, 22.

29 Jože Šorn, »Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848–1918,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 8–9 (1968–1969): 28.

30 Hugo Stinnes (12. 2. 1870, Mülheim (Porurje); 10. 4. 1924, Berlin), industrialec. – *Deutsches Historisches Museum*, pridobljeno, 29. 2. 2020, <https://www.dhm.de>. O uspešnem industrialcu in politiku gl. tudi Edmund H. Stinnes in Andreas Kohlschütter, *Ein Genie in chaotischer Zeit: Edmund H. Stinnes über seinen Vater Hugo Stinnes (1870–1924)* (Niederwangen/Bern: Ascona 1979).

31 »Tagesneuigkeiten,« *Salzburger Volksblatt*, 28. 4. 1930, 4.

32 »Das walte Hugo!« ali »Reich wie Stinnes,« *Die Welt*, pridobljeno 20. 3. 2020, https://www.welt.de/wams_print/article2939489/Reich-wie-Stinnes-war-einmal.html.

33 »Ludwig Jahne,« 1. 9. 1926, 2.

34 Ludwig Jahne, »Argon und Helium. Zwei neue Elemente,« *Carinthia* 2, 85 (1895): 159–96.

mährend das andere, das Helium, durch spectroscopische Untersuchungen wohl schon in der Sonne nachgewiesen, auf der Erde jedoch noch nicht gefunden worden war.«³⁵

V *Carinthii* je izšlo sicer še kar nekaj njegovih člankov, ki so pravzaprav njegova javna predavanja v Prirodoslovnem muzeju (Naturhistorisches Museum) v Celovcu,³⁶ kjer je bil tudi sedež istoimenskega društva. Predavanje v tem društvu je imel na primer 15. decembra 1893, in sicer o položaju takratne kemijske industrije, kar je *Carinthia* leto kasneje pod naslovom *Die chemische Großindustrie der Gegenwart*³⁷ objavila v dveh delih. Tudi v članku z naslovom »Ueber das Wesen der chemischen Elemente und Atome«³⁸ gre za objavo predavanja, ki ga je Jahne imel 15. februarja leta 1895 v omenjenem društvu, zato je bil pisan v prvi osebi: »Ein trockener Gegenstand, ein schwer zu behandelndes Gebiet für einen gemeinverständlichen Vortrag so dürfte das Urtheil mancher lauten, welche den Titel meines Vortrages lasen.«³⁹

Zapicali smo že, da je njegov opus poleg ljubezni do narave in domovine prežemala ljubezen do zgodovine, zato članki, ki jih je povezoval s svojim strokovnim znanjem, ne presenečajo. Razprava z naslovom *Zur Geschichte des Bleibergbaus Windisch-Bleiberg*⁴⁰ je bila objavljena v slavnostnem zborniku avstrijskega montanista in geologa Richarda Canavala.⁴¹ Podobne zgodovinsko-tehnične prispevke je najti še v *Carinthii*,⁴² v rudarskem *Montanistische Rundschau*⁴³ pa se je med drugim posvečal obirskemu premogovništvu.⁴⁴

Da se je Jahne tudi povsem znanstveno loteval takšnih vsebin, dokazuje članek o boroveljskih puškah z naslovom *Ferlacher Gewehrrezeugnis*.⁴⁵ Kot je zapisal v uvodu, je nastal na podlagi arhivskega gradiva iz Humberka (Hollenburg), ki se nahaja v deželnem arhivu, ter gradiva, ki ga je našel v arhivu v Vetrinju (Viktring).⁴⁶ Članek obravnava čas med leti 1749–1782, ko so Borovlje (Ferlach) dobavljale veliko orožja avstrijski vojski.

35 Ibid., 159.

36 Naturhistorisches Museum je bil ustanovljen 24. 10. 1848, vodstvo muzeja je bilo predhodnik Naturhistoričnega društva (Naturhistorischer Verein), ki je izdajal časopis *Carinthia 2*. – *Der Naturwissenschaftliche Verein für Kärnten*, pridobljeno 3. 2. 2020, <https://naturwissenschaft-ktn.at>.

37 Ludwig Jahne, »Die chemische Großindustrie der Gegenwart,« *Carinthia 2*, 84 (1894): 7–16 in 49–59.

38 Ludwig Jahne, »Ueber das Wesen der chemischen Elemente und Atome,« *Carinthia 2*, 85 (1895): 98–114.

39 Ibid., 98.

40 Ludwig Jahne, »Zur Geschichte des Bleibergbaus Windisch-Bleiberg,« v: *Richard Canaval Festschrift*, ur. Franz Kahler (Klagenfurt: Naturkundl. Landesmuseum für Kärnten 1935), 113–18.

41 Richard Canaval (25. 3. 1855, Celovec; † 31. 7. 1939, Celovec), montanist in geolog. – *Österreichisches Biographisches Lexikon*, pridobljeno 29. 2. 2020, <https://www.biographien.ac.at>.

42 Ludwig Jahne, »Zur Geschichte der Eisenhämmer am Freibach,« *Carinthia 1*, 126 (1936): 50–60.

43 Montanistische Rundschau – Organ des Zentralvereins der Bergwerksbesitzer Österreichs – izhajal je med leti v Berlinu in na Dunaju. – *Historische Zeitungen und Zeitschriften*, pridobljeno 23. 2. 2020, <http://anno.onb.ac.at>.

44 Ludwig Jahne, »Geschichtliche Entwicklung der Bergbauten am Hochobir,« *Montanist. Rundschau*, 21 (1929): 1–7, 37–41, 53–62.

45 Ludwig Jahne, »Zur Geschichte der Ferlacher Gewehrrezeugung,« *Carinthia 1*, 120 (1930): 98–119.

46 Ibid., 98.

Ludwig Jahne – avtor literarnih del

Čeprav v najpomembnejši del zapuščine Ludwiga Jahneja sodi delovanje na plainskem področju, tudi opus njegovega pesniškega in proznega ustvarjanja ni majhen.⁴⁷ V svojih delih se zgodovinski dogodki na Koroškem prepletajo z naravo, kar je pogosto nakazano že v naslovih: *Arnulf von Karnten*,⁴⁸ novela *Verirrte Liebe*⁴⁹ ali povest o turških časih *Erzählung aus der Kärntner Turkernot*, ki jo sicer na spletni strani avstrijske nacionalne knjižnice nismo našli.⁵⁰ Jezikovni boj na jezikovno mejnih področjih je prišel do izraza v delu *Der Hammer von Eberstein*.⁵¹

V pesnitvi *Die Khevenhüller*⁵² avtor opisuje Koroško v času protireformacije. O njeni vsebini izvemo več iz objavljene⁵³ (pozitivne) kritike dr. Gustava Zoepfla, sicer avtorja tiskanega vodnika po Koroški.⁵⁴ Že sam naslov nas vodi v zgodovinsko dogajanje, saj gre za ime stare frankovske plemiške družine:⁵⁵ »Die Khevenhüller sind einer der hervorragendsten Geschlechter des österreichischen Kaiserstaates und der Glanz seines Namens durch seine vielen durch Staat und Fürst verdienten Träger [...]«⁵⁶ Jahne je problematiko z namišljenimi osebami mojstrsko umestil v zgodovinski kontekst. Obliki dela je spričo obširnega vsebinskega opisa namenjenih le nekaj besed: verzi so tekoči, večinoma lahkega in tekočega ritma. Monotonija je razbita s tem, da ponekod ni rime. Jezik je čvrst, občasno prežet s toplim humorjem, redko, a na ustreznih mestih je najti tudi zastarele ali narečne izraze.⁵⁷

V proznem delu *Villachs Kaisertagen*, ki ga je v 44 nadaljevanjih od 8. maja do 18. julija 1916 ponatiskoval tudi *Freie Stimmen*, lahko beremo o Beljaku v času cesarja Karla V.,⁵⁸ med drugim tudi opis njegovega obiska v tem mestu.

Jahnejeva nežna in čista lirika je prišla do izraza v leta 1907 izdanih pesmih z naslovom *Poetische Bekenntnisse*.⁵⁹

Kot že zapisano, je celoten ustvarjalni opus glavnega protagonista prežemala doslednost v odnosu do narave, zgodovine in tudi do nemškega nacionalizma. Glede

47 O tem gl. tudi Franz Brümmer, *Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Leipzig: Druck und Verlag von Philipp Reclam, 1913), 338. Rudolf Vierhaus, ur., *Deutsche Biographische Enzyklopädie* (München: K. G. Sauer, 2006), 299. Heinrich Klenz, ur., *Kürschners deutscher Literatur-Kalender* (Leipzig: Göschen Verlagshandlung, 1904), 597.

48 Ludwig Jahne, *Arnulf von Karnten* (Leipzig: Verlag von Georg Heinrich Meyer, 1898).

49 Ludwig Jahne, *Verirrte Liebe* (Graz: Deutsche Vereinsdruckerei und Verlagsanstalt, 1907).

50 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 3.

51 Ibid.

52 Ludwig Jahne, *Die Khevenhüller* (Klagenfurt: Kleinmayer, 1905).

53 Gustav Zoepfl, »Die Khevenhüller,« *Freie Stimmen*, 29. 10. 1904, 1, 2.

54 Gustav Zoepfl, *Kärnten/Ein Reisehandbuch Taschenbuch* (Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1906).

55 Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 11 (Wien: Universitäts-Buchdruckerei L. C. Zamarski (vormals J. P. Sollinger), 1864), 211–30.

56 Ibid., 212, 213.

57 Zoepfl, »Die Khevenhüller,« *Freie Stimmen*, 29. 10. 1904, 2.

58 Karl V. (24. 2. 1500, Prinsenhof, Gent; Belgija; † 21. 9. 1558, samostan San Jerónimo de Yuste, Španija), rimsko-nemški kralj in cesar (1519–56). – Alfred Kohler, »Karl V.« *Neue Deutsche Biographie* (Berlin: Duncker & Humblot, 1977), 191–221.

59 Ludwig Jahne, *Poetische Bekenntnisse* (Klagenfurt: s. n., 1895).

na njegovo usmeritev in glede na čas, v katerem je živel, je njegovo delo, ki nosi precej zgovoren naslov *Die slawische Gefahr in Kärnten*, potem samo logična posledica.⁶⁰

Čeprav se je do soljudi vedno vedel človeško in empatično, je svojim prepričanjem ostajal zvest in hodil po poti z močno voljo ne glede na vse. In prav slednje je verjetno glavni razlog, da je bil na področju takratne turisticke tako uspešen.⁶¹

Ludwig Jahne – avtor planinske literature

Preden si bolj podrobno pogledamo njegov prispevek na tem področju, morda najprej pojasnilo terminov turisticke in turisti. Turistica ali tura (nem. *die Fahrt*) se je namreč v planinstvu razlagala malo drugače kot sicer. Tura je pomenila daljšo, naporenjo hojo, plezanje ali smučanje z določenim ciljem. Turisti pa so bili tisti, ki so sami ali z vodnikom hodili ali plezali po gorskem svetu.⁶²

Največji prispevek Ludwiga Jahneja je bil torej brez dvoma prav na tem področju, kar mu je bilo večkrat tudi javno priznано: »Mit Zug und Recht kann man Jahne den Erschließer der Bergwelt der Karawanken und einen der Pioniere des Fremdenverkehrs im Lande Kärnten nennen.«⁶³

Leta 1877 je bil Ludwig Jahne eden izmed ustanoviteljev Sekcije Železna Kapla Avstrijskega turističnega kluba (Österreichischen Touristenklub, Sektion Eisenkappel). Leta 1904 je ustanovil Gau Karavanken Celovške sekcije Nemško-avstrijskega planinskega društva (Deutschen und Österreichischen Alpenvereins) in jo 20 let vodil kot predsednik.⁶⁴

Tri dni po njegovi smrti decembra leta 1937 je bila v *Freie Stimmen* objavljena osmrtnica, iz katere izvemo, da je bil Ludwig Jahne častni član številnih planinskih društev iz Železne Kaple, Bistrice v Rožu in Rožek na Dravi ter dolgoletni direktor Celovške sekcije planinskega društva.⁶⁵

Največji uspeh si je Jahne zagotovo prislužil s prizadevanji pri graditvi Celovške koče (Klagenfurter Hütte) leta 1906. Koča se nahaja pod Ovčjim vrhom (Kozjak)/Geissberg (Kosiak) in je še danes priljubljena izletniška točka, v njej pa so po Ludwigu Jahneju poimenovali tudi sobo.⁶⁶ Za njegova aktivna prizadevanja v delovanju planinskega društva *Karawanken*, pri markiranju in postavljanju koč v Karavankah, še zlasti pa za angažiranje pri gradnji Celovške koče, so mu ob slovesnosti ob desetletnici obstoja njegovega društva, ki se je odvijala v hotelu Sandwirth v Celovcu,⁶⁷ podarili sliko znanega slikarja Comptona.⁶⁸

60 Ludwig Jahne, *Die slawische Gefahr in Kärnten* (Wien: Genoss. Buchdr., 1909).

61 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 3.

62 Bine Mlač, ur., *Planinski terminološki slovar* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002), 237.

63 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 2.

64 Ibid.

65 *Freie Stimmen*, 8. 12. 1937, 10.

66 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 3.

67 *Freie Stimmen*, 28. 4. 1914, 3.

68 V novici je naveden le priimek avtorja slike, zato ne moremo z gotovostjo trditi, ali gre za Edwarda Theodora

Ludwig Jahne je (planinske) prispevke objavljal v številnih časopisih,⁶⁹ med drugim tudi v *Blätter für Alpenländer Österreichs*.⁷⁰ Kot že zapisano, je bil avtor mnogih planinskih vodnikov, v katerih se je posvečal predvsem Karavankam: *Führer durch die Karawanken*,⁷¹ *Ost- und Mittelkarawanken, Saantaler (Steiner) Alpen: amtlicher Führer der Sektion »Carinthia« des Oesterr Touristen-Klubs*,⁷² *Karawankenführer: mit einer Kartenskizze und vielen Abbildungen*.⁷³ V vodnikih *Eisenkappel und Umgebung, die Ostkarawanken und die Saantaler (Steiner)-Alpen*⁷⁴ in *Wegweiser durch die Karawanken, Julischen und Saantaler (Steiner) Alpen*⁷⁵ pa tudi Savinjskim Alpam. Našteti vodniki so izšli pred prvo svetovno vojno, nekatere pa je izdal tudi po prvi svetovni vojni, če jih omenimo le nekaj: *Wegweiser durch die Umgebung von Klagenfurt*,⁷⁶ *Wörthersee: ein Führer mit kurzem Wegweiser durch Klagenfurt und Villach samt Umgebung*,⁷⁷ *Kärntner Burgen-Führer*,⁷⁸ *Führer durch die Karawanken*.⁷⁹

Planinski vodniki ob koncu 19. stoletja in na začetku 20. stoletja zagotovo niso bili očem tako privlačni kot sodobni. Vsebovali so manj fotografij in še te so bile vsaj na začetku črno-bele. Vodniki so bili manjšega formata, tako da so jih takratni turisti, torej gorohodci, lahko spravili v žep ali nahrbtnik. Imeli pa so še eno dobro lastnost, bili so zelo opisni, saj so uporabnikom z besedo morali naslikati naravne, etnološke in druge značilnosti dežele. Takratni gorohodci namreč niso imeli sodobnih brskalnikov, s katerimi si danes lahko v trenutku naslikamo določeno geografsko področje. V primerjavi s sodobnimi vodniki so torej bili manj tehnični in bolj opisni, iz njih pa so se bralci lahko tudi marsikaj naučili.

V vodnikih glavnega protagonista tako na primer lahko beremo etimološko razlago imena Karavanke. To naj bi izhajalo iz keltskih besed Kara (= kamen) in Wanka (= travnik), kar naj bi torej označevalo kamnit travnik.⁸⁰

Slovenska izgovarjava geografskih imen za nemško govoreče gorohodce gotovo ni bila enostavna, česar se je Jahne zavedal. Zato je nemško govorečim uporabnikom

Comptona (29. 8. 1849, Stoke Newington; † 22. 3. 1921, Feldafing) ali za njegovega sina Edwarda Harrisona (11. 10. 1881, Feldafing; † 6. 3. 1960, Feldafing), saj sta bila oba priznana slikarja planin in gora. – Ulrich Thieme, ur., *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1908), 284.

69 »Ludwig Jahne,« *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 3.

70 *Blätter für Alpenländer Österreichs* – kot lahko beremo v prvi številki, gre za politični časopis liberalnih nazorov, ki je izhajal tedensko v redakciji Heinricha Noëa in je zadeval predvsem alpske dežele, še zlasti Koroško. – *Blätter für die Alpenländer Oesterreichs*, 3. 1. 1878, 1.

71 Ludwig Jahne, *Führer durch die Karawanken* (Wien: R. Lechner, 1882).

72 Ludwig Jahne, *Ost- und Mittelkarawanken, Saantaler (Steiner) Alpen: amtlicher Führer der Sektion »Carinthia« des Oesterr. Touristen-Klubs* (Berlin: Geuters Reiseführerverlag, 1924).

73 Ludwig Jahne, *Karawankenführer: mit einer Kartenskizze und vielen Abbildungen* (Klagenfurt: Heyn, 1931).

74 Ludwig Jahne, *Eisenkappel und Umgebung, die Ostkarawanken und die Saantaler (Steiner)-Alpen*, (Darmstadt: Karl P. Geuter, 1903).

75 Ludwig Jahne, *Wegweiser durch die Karawanken, Julischen und Saantaler (Steiner) Alpen* (Klagenfurt: J. Heyn, 1911).

76 Ludwig Jahne, *Wegweiser durch die Umgebung von Klagenfurt* (Klagenfurt: Heyn, 1921).

77 Ludwig Jahne, *Wörthersee: ein Führer mit kurzem Wegweiser durch Klagenfurt und Villach samt Umgebung* (Klagenfurt: Kollitsch, 1927).

78 Ludwig Jahne, *Kärntner Burgen-Führer* (Klagenfurt: Merkel, 1930).

79 Ludwig Jahne, *Führer durch die Karawanken* (Klagenfurt: Heyn, 1931).

80 Ludwig Jahne, *Karawanken Führer mit einer Karte und Abbildungen* (Klagenfurt: Verlag von Jakob Heyns Buchhandlung, 1912), 7.

vodnikov najprej pomiril strahove pred slovenskim jezikom, s tem ko je poudarjeno zapisal, da za obisk Karavank znanje slovenskega jezika ni potrebno: »Zum Besuche der Karawankenberge ist die slowenische Sprache nicht nöthig.«⁸¹

Morda še zanimivost, prvo omembo nemškega imena Stol (Hochstuhl) je prvi vpeljal prav Ludwig Jahne v svojem vodniku leta 1882.⁸²

Jahne je v vodniku zapisal svoja opažanja takratnih gospodarskih razmer, ki so se mu na karavanskem področju zdele neugodne. Primanjkovalo je namreč dobre industrije, žito pa je komaj zadostilo potrebam dežele. Avtor je opazil, da so bogati vodni viri neizkoriščeni, čemur pa v preteklosti ni bilo tako. Rudarstvo je predvsem v vzhodnih delih tamkajšnjim ljudem sicer nudilo možnost zaslužka, so pa bile razmere težavne in panoga praktično že v zatonu. Surovine so se večinoma nahajale v hribovju, a sta bila njihov izkop in transport povezana z visokimi stroški. Posledično je zato tamkajšnje prebivalstvo upanje vedno bolj polagalo v rastoči tujski promet.⁸³ Ob vseh teh opisih je zanimivo, da Jahne na področju Karavank ni omenil bogastva gozdov. Morda se mu je vse skupaj zdelo samoumevno.

Jahne je tako kot drugi avtorji planinskih vodnikov pisal na podlagi lastnih izkušenj. To je razlog za njihovo prepričljivost, sploh kar zadeva odnos do tamkajšnjega prebivalstva. Zapisali smo že, da je nemško govorečim hribohodcem pomiril strahove pred nerazumevanjem slovenskega jezika, saj se je v komunikaciji s tamkajšnjim lokalnim prebivalstvom prav lahko znašel, ker so večinoma govorili tudi nemško.⁸⁴ Prebivalce teh področij pa je označil za miroljubne, preproste in predvsem poštene.⁸⁵

Njegov vodnik iz leta 1882 se od drugega, ki je izšel leta 1912, v odnosu do prebivalstva razlikuje le malenkostno. V večjih naseljih, kjer je bilo še v začetku devetdesetih let 19. stoletja opaziti pretežno nemško prebivalstvo, je 30 let pozneje opazil že večjezičnost, čeprav še vedno z občutnim nemškim poudarkom. Pri drugem opisu se sicer morda že lahko nekako nakazuje omiljenje nemških nacionalnih stališč, h katerim pa se je glede na svojo načelnost in razvoj dogodkov verjetno po prvi svetovni vojni spet vrnil.

<p>1882 »Die Bevölkerung in den Karawanken ist gemischter Nationalität, und zwar findet man dort sowohl den deutschen als auch den slovenischen Stamm. Der Bauern- und Arbeiterstand im Gebirge gehört vorwiegend dem letztern an, während die grösseren Orte zumeist von Deutschen bewohnt sind.«⁸⁶</p>	<p>1912 »Die Landbevölkerung der Karawanken ist slowenisch, die größeren Orte jedoch gemischtsprachig und tragen fast alle deutschen Charakter.«⁸⁷</p>
---	---

81 Ibid., 5. »Za obisk Karavank znanje slovenskega jezika ni potrebno.«

82 Ludwig Jahne, *Führer durch die Karawanken* (Lechner, Wien 1882), 46.

83 Jahne, *Karawanken Führer mit einer Karte*, 5–7.

84 Ibid., 5.

85 Jahne, *Führer durch die Karawanken*, 5.

86 Ibid., 4, 5. »Prebivalstvo v Karavankah je mešanih narodnosti, in sicer nemško in slovensko. Kmetje in delavci v hribovih pripadajo večinoma slednjim, medtem ko v večjih krajih večinoma prebivajo Nemci.«

87 Jahne, *Karawanken Führer mit einer Karte*, 8. »Prebivalstvo na deželi v Karavankah je slovensko, večji kraji so jezikovno mešani, večinoma prežeti z nemškim karakterjem.«

Kot že zapisano, so planinski vodniki Jahnejevega časa uporabnike poučevali v različnih smereh, med drugim tudi z navajanjem literature, povezane s planinstvom ali turistiko. Jahne je seznamom bil zvest v obeh vodnikih, le da je leta 1912 bil ta seznam ločen na turistično in znanstveno literaturo, v kateri so bili navedeni tudi (planinski) članki.⁸⁸

Leta 1914 je Jahne izdal delo *Völkische Reiseführer durch die Deutschen Siedlungen Südösterreichs*,⁸⁹ ki je izšlo ob 25-letnici obstoja Nemškega obrambnega društva in je nemško usmerjeno. Gre za opise nemškega vpliva na »ogrožena območja«, torej kraje na jezikovnih mejah (ne le slovenskih, tudi italijanskih, čeških), kjer trčijo skupaj različni nacionalni konflikti. Šlo naj bi za primarne informacije za turiste teh krajev, pri čemer se je avtor izrazito postavil v bran gostoljubnosti nemških koč, nemških poime-novanj krajev, nemških trgovin itd.⁹⁰

Zaključek

V zaključku prispevka zagotovo lahko trdimo, da je bil Ludwig Jahne izvrsten poznavalec svoje dežele v vseh njenih podrobnostih, geografskih, nacionalnih in tudi zgodovinskih. Vse to je opaziti v praktično vseh njegovih delih. Gre za virtuoza umetelnih oblik lirike, epike in celo dramatike, gotovo pa je njegov največji doprinos na področju planinstva. Na tem področju so znana njegova konkretna prizadevanja pri gradnji Celovške koče, pri ustanavljanju in vodenju planinskih društev na Koroškem, predvsem pa pri pisanju planinskih vodnikov. Ob vsem tem ne gre prezreti njegove (osnovne) dejavnosti na kemijskem področju, javnih predavanj in tudi strokovnih znanstvenih prispevkov s tega področja. Rdeča nit, ki se vleče praktično skozi vsa njegova dela, je torej prežeta z ljubeznijo do zgodovine, narave in nemškega naroda, kar se končno čuti tudi v planinski literaturi. Gotovo je vse omenjeno odraz njegovih značajskih lastnosti, vztrajnosti, delavnosti in še posebno načelnosti.

Osebnosti, kot so Aljaž, Tuma, Frischhauf, Dežman in končno tudi Ludwig Jahne, dokazujejo, da nacionalni boji v planinstvu niso bili domena preprostih, ampak izobraženih in ne ravno revnih posameznikov.

88 Ibid., 10, 11.

89 Ludwig Jahne, *Völkische Reiseführer durch die Deutschen Siedlungen Südösterreichs. Festgabe zum fünfundzwanzigjährigen Bestand des Deutschen Schutzvereines Südmark* (Klagenfurt: Verlag Joh. Heyn., 1914).

90 Birgit Jöhler, »Sommerfrische und Bergfreiheit im Zeichen deutscher nationaler Identität,« *Volkskundemuseum Wien*, pridobljeno, 12. 2. 2019, <https://www.volkskundemuseum.at>.

Viri in literatura

Časopisni viri

- »Ludwig Jahne,« *Salzburger Volksblatt*, 28. 4. 1930, 4.
- *Blätter für die Alpenländer Oesterreichs*, 3. 1. 1878, 1.
- *Freie Stimmen*, 1. 5. 1881, 1. »An unsere Parteigenossen!.«
- *Freie Stimmen*, 10. 3. 1884, 2.
- *Freie Stimmen*, 21. 2. 1885, 3.
- *Freie Stimmen*, 1. 9. 1926, 2–3. »Ludwig Jahne.«
- Jahne, Ludwig. »Argon und Helium. Zwei neue Elemente.« *Carinthia* 2, 85 (1895): 159–96.
- Jahne, Ludwig. »Die chemische Großindustrie der Gegenwart.« *Carinthia* 2, 84 (1894): 7–16 in 49–59.
- Jahne, Ludwig. »Geschichtliche Entwicklung der Bergbauten am Hochobir.« *Montanist. Rundschau*, 21 (1929): 1–7, 37–41, 53–62.
- Jahne, Ludwig. »Ueber das Wesen der chemischen Elemente und Atome,« *Carinthia* 2, 85 (1895): 98–114.
- Jahne, Ludwig. »Zur Geschichte der Eisenhämmer am Freibach.« *Carinthia* 1, 126 (1936): 50–60.
- Jahne, Ludwig. »Zur Geschichte der Ferlacher Gewehrzeugung.« *Carinthia* 1, 120 (1930): 98–119.
- Zoepfl, Gustav. »Die Khevenhüller.« *Freie Stimmen*, 29. 10. 1904, 1–2.

Internetni viri

- *Der Naturwissenschaftliche Verein für Kärnten*. Dostopno na: <https://naturwissenschaft-ktn.at> (3. 2. 2020).
- *Deutsches Historisches Museum*. Dostopno na: <https://www.dhm.de> (29. 2. 2020).
- *Die Welt*. Dostopno na: https://www.welt.de/wams_print/article2939489/Reich-wie-Stinnes-war-einmal.html (20. 3. 2020).
- *Historische Zeitungen und Zeitschriften*. Dostopno na: <http://anno.onb.ac.at> (23. 2. 2020).
- Jöhler, Birgit. »Sommerfrische und Bergfreiheit im Zeichen deutscher nationaler Identität.« *Volkskundemuseum Wien*. Dostopno na: <https://www.volkskundemuseum.at>. (12. 2. 2019).
- *Österreichisches Biographisches Lexikon*. Dostopno na: <https://www.biographien.ac.at>. (29. 2. 2020).
- *Österreichisches Parlament*. Dostopno na: <https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/Pantz.shtml> (22. 3. 2020).

Literatura

- Brümmer, Franz. *Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Leipzig: Druck und Verlag von Philipp Reclam, 1913.
- Cvirn, Janez. »Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune: Dragotin Dežman in slovenstvo.« *Zgodovina za vse*, 14, št. 2 (2007): 38–56.
- Cvirn, Janez. »Vražji Dežman kaj si storil.« V: *Slovenska kronika XIX. stoletja, knj. 2*, 36–38. Ljubljana: Nova revija, 2001–2003.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Dežman, Jože. *Slovensko meščanstvo: od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*. Celovec: Mohorjeva, 2008.

- Haslinger, Peter, ur. *Schutzvereine in Ostmitteleuropa – Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2009.
- Jahne, Ludwig. *Ost- und Mittelkarawanken, Sanntaler (Steiner) Alpen: amtlicher Führer der Sektion »Carinthia« des Oesterr. Touristen-Klubs*. Berlin: Geuters Reiseführerverlag, 1924.
- Jahne, Ludwig. *Die Khevenhüller*. Klagenfurt: Kleinmayer, 1905.
- Jahne, Ludwig. *Eisenkappel und Umgebung, die Ostkarawanken und die Sanntaler (Steiner)-Alpen*. Darmstadt: Karl P. Geuter, 1903.
- Jahne, Ludwig. *Führer durch die Karawanken*. Klagenfurt: Heyn, 1931.
- Jahne, Ludwig. *Führer durch die Karawanken*. Wien: R. Lechner, 1882.
- Jahne, Ludwig. *Karawanken Führer mit einer Karte und Abbildungen*. Klagenfurt: Verlag von Jakob Heyns Buchhandlung, 1912.
- Jahne, Ludwig. *Karawankenführer: mit einer Kartenskizze und vielen Abbildungen*. Klagenfurt: Heyn, 1931.
- Jahne, Ludwig. *Kärntner Burgen-Führer*. Klagenfurt: Merkel, 1930.
- Jahne, Ludwig. *Verirrte Liebe*. Graz: Deutsche Vereinsdruckerei und Verlagsanstalt, 1907.
- Jahne, Ludwig. *Völkische Reiseführer durch die Deutschen Siedlungen Südösterreichs. Festgabe zum fünfundzwanzigjährigen Bestand des Deutschen Schutzvereines Südmark*. Klagenfurt: Verlag Joh. Heyn., 1914.
- Jahne, Ludwig. *Wegweiser durch die Karawanken, Julischen und Sanntaler (Steiner) Alpen*. Klagenfurt: J. Heyn, 1911.
- Jahne, Ludwig. *Wegweiser durch die Umgebung von Klagenfurt*. Klagenfurt: Heyn, 1921.
- Jahne, Ludwig. *Wörthersee: ein Führer mit kurzem Wegweiser durch Klagenfurt und Villach samt Umgebung*. Klagenfurt: Kollitsch, 1927.
- Jahne, Ludwig. »Zur Geschichte des Bleibergbaus Windisch-Bleiberg.« V: Franz Kahler, ur., *Richard Canaval Festschrift*, 113–18. Klagenfurt: Naturkundl. Landesmuseum für Kärnten, 1935.
- Janša, Olga. »Zgodovina turizma na Slovenskem.« V: *Turistični vestnik: strokovni časopis za turizem in gostinstvo*, 16, št. 3 (1968): 115–17.
- Klenz, Heinrich, ur. *Kürschners deutscher Literatur-Kalender*. Leipzig: Göschen Verlagshandlung, 1904.
- Kohler, Alfred. »Karl V.« V: *Neue Deutsche Biographie*, 191–221. Berlin: Duncker & Humblot, 1977.
- Lončar, Dragotin. *Politično življenje Slovencev (Od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919)*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1921.
- Marušič, Branko. »Spremna beseda.« V: Henrik Tuma, *Izza velike vojne*. Nova Gorica: Branko, 1994.
- Mikša, Peter. »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga: Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju.« *Zgodovinski časopis*, št. 1–2 (2015): 112–23.
- Mikša, Peter. »Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne.« *Zgodovina za vse*, 18, št. 2 (2011): 59–69.
- Mlač, Bine, ur. *Planinski terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002.
- Ocepek, Drago. »Paberki iz zgodovine rudarstva.« V: *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike = History reviews-science and technology*. Ljubljana: Slovenska matica, št. 15–16 (2002): 13–24.
- Pleterski, Janko, Lojze Ude in Tone Zorn, ur. *Koroški plebiscit: razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.
- Prešern, France. »Šmarna gora.« V: Miha Kastelic, ur., *Kranjska čbelica*, S. zv., 17. Ljubljana: Natisnil Jožef Blaznik, 1848.
- Sienčnik, Luka. *Koroški plebiscit 1920*. Maribor: Obzorja, 1987.
- Stinnes, Edmund H. in Andreas Kohlschütter. *Ein Genie in chaotischer Zeit: Edmund H. Stinnes über seinen Vater Hugo Stinnes (1870–1924)*. Niederwangen /Bern: Ascona 1979.
- Šorn, Jože. »Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848–1918.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 8–9 (1968–1969): 3–102.

- Thieme, Ulrich, ur. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1908.
- Tuma, Henrik. *Alpiska terminologija*. Ljubljana: s.n., 1966.
- Tuma, Henrik. *Iz mojega življenja*. Ljubljana: Naša založba, 1937.
- Tuma, Henrik. *Pomen in razvoj alpinizma*. Ljubljana: Turistični klub Skala, 1930.
- Vierhaus, Rudolf, ur. *Deutsche Biographische Enzyklopädie*. München: K. G. Sauer, 2006.
- Wurzbach, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, 11*. Wien: Universitäts-Buchdruckerei L. C. Zamarski (vormals J. P. Sollinger), 1864.
- Zoepfl, Gustav. *Kärnten / Ein Reisehandbuch Taschenbuch*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1906.

Moja Peternel

Ludwig Jahne (1856–1937)

SUMMARY

The contribution presents the life and activities of Ludwig Jahne. The Austrian biographical lexicon describes him as a chemist, yet the results of our research indicate that his efforts outstripped the context of the chemical science by far.

Ludwig Jahne was an expert in all details of the geographical as well as national and historical aspects of his country. He wrote several technical and scientific articles as well as authored a considerable opus of prose and lyric works. However, his most significant accomplishments were in the field of mountaineering. His concrete efforts included the construction of the Klagenfurter Lodge in the Karawanks mountain range, and his trail markings are still well known, as are his several guidebooks dedicated to the Karawanks and the Austrian state of Carinthia.

Practically all of Jahne's work, including the guidebooks, attests to his love of history, nature, and the German nation and reflects his character traits, which included diligence, endurance, and especially principle.

1.01

UDC: 336.722(497.4Ljubljana):323.1(497.4=112.2)"1908/1908"

Nataša Henig Mišič*

Carniolan Savings Bank and Slovenian-German Relations in 1908 and 1909

IZVLEČEK

KRANJSKA HRANILNICA IN SLOVENSKO-NEMŠKI ODNOSI LETA 1908 IN 1909

Nacionalna nasprotja v avstro-ogrski monarhiji so se ob koncu 19. stoletja vse bolj zaostrovala in prišlo je do nacionalne polarizacije. V zadnjih desetletjih pred izbruhom prve svetovne vojne so nacionalna nasprotja dosegla velike razsežnosti. Vrhunec slovensko-nemških spopadov na Kranjskem predstavljajo protinemške demonstracije v Ljubljani leta 1908, ki so pripeljale do korenitih sprememb v političnem, gospodarskem in družbenem življenju. V članku je predstavljen pomen, ki ga je imela Kranjska hranilnica v slovenskem prostoru v začetku 20. stoletja. Prispevek posebej obravnava posledice, s katerimi se je hranilnica soočala po septembrskih dogodkih leta 1908, ki so močno zaznamovali njeno delovanje.

Ključne besede: Kranjska hranilnica, vlagatelji, bojkot, naval, umik, državni vrednostni papirji, hipotekarna posojila

ABSTRACT

At the end of the 19th century, the Austro-Hungarian Monarchy experienced national polarisation. During the last decades before the outbreak of World War I, national contradictions reached considerable proportions. The Slovenian-German conflicts in Carniola

* M.Sc., junior researcher, Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, natasa.henig@inz.si

culminated in the anti-German riots in Ljubljana in 1908, which led to radical changes in the political, economic, and social life. Paper presents the importance of the Carniolan Savings Bank in the Slovenian territory at the beginning of the 20th century. The article deals specifically with the consequences faced by the Carniolan Savings Bank after the events of September 1908, which strongly affected its operations.

Keywords: Carniolan Savings Bank, depositors, boycott, bank run, withdrawals, government securities, mortgage loans

Introduction

During the last decades before the outbreak of World War I, the national contradictions between the national movements reached great proportions in the Austro-Hungarian Monarchy. In the province of Carniola, the conflicts between the Slovenian and German national groups culminated in September 1908, when it came to the turning point in their relations. The anti-German riots in Ljubljana led to radical changes in the political, economic, and social life. The conflicts did not subside until as late as the onset of World War I. Mutual accusations and suspicions were a part of everyday life. Many Slovenian investors withdrew their savings from the Carniolan Savings Bank, mostly because it was considered as the German financial pillar in the province of Carniola. Carniolan Savings Bank had been established and operated in the territory traditionally populated by Slovenians, who spoke Slovenian. It predominantly collected deposits and managed credit activity in Carniola. Therefore, it is paradoxical that the Carniolan Savings Bank was considered a German institution, although it had never publicly or openly declared itself as either a Slovenian or German financial institution. Such indifference¹ was opted for by the Board regardless of the national affiliation of the members of the Savings Bank Association. The goal was to attract as many depositors as possible. The statute of the Savings Bank stated that membership in the association and the Board did not depend on nationality, and all Austro-Hungarian citizens with a permanent address in Ljubljana could become members.² Nevertheless, the Carniolan Savings Bank maintained this status until the disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy in 1918.

Savings banks had a significant impact on the changes, required for the mobilisation of financial resources from the social strata that had had no access to banking services before. Furthermore, savings banks introduced dispersed financial resources

1 For further information about the concept of *national indifference*, see Rogers Brubaker, *Ethnicity Without Groups* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2006). 12. Tara Zahra, "Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis," *Slavic Review*, 69, No. 1 (spring 2010): 98, 99.

2 SI_ZAL_LJU/0362, f. 18, Statuten und Geschäftsordnung der krainischen Sparkasse in Laibach, 24 December 1867, 2. More about organisations and ethnic groups in: Brubaker, *Ethnicity without groups*, 16.

to the financial market by directing capital into mortgage loans and government securities.³

This article deals specifically with the consequences that the Carniolan Savings Bank faced after the events of September 1908, which had strongly affected its operations. Deposit withdrawals were a common reaction of the population during the periods of different economic, political, and war crises. Savings bank deposits often dropped during or after systematic commercial crises. *Bank runs* are events when debt holders of a single bank or savings bank demand redemption. The rapid withdrawal of deposits usually forces a contraction of credit.⁴ The *runs* in question were triggered by fears regarding solvency and the repayment of deposits. The Carniolan Savings Bank tried to restore the trust of its clients, while at the same time attempting to hedge its deposits in times of high risk. It had to ensure the security of their business and invested money. The savings deposits that the Carniolan Savings Bank had to pay off to their depositors between October 1908 and June 1909 far exceeded all of its available cash.⁵

Slovenian – German Relations Before 1908

At the end of the 19th century, the Austro-Hungarian Monarchy experienced national polarisation.⁶ It was not enough to be just Slovenian or German: it was necessary to show nationality in public. National struggles also intensified in the Slovenian territory at the turn of the 20th century.⁷ The national-political differentiation was followed by battles between the national movements. Differentiation began in the 1860s and early 1870s. During this period, it was characteristic that at the local elections, people would usually decide either in favour of the Slovenian national party, its programme and performance or against it. The opposite side consisted of people who, for some reason, did not support the Slovenian party and were satisfied with the

3 Carolin Thol, *Poverty Relief and Financial Inclusion. Savings Banks in Nineteenth Century Germany* (Brussels: WSBI–ESBG The Voice of Savings and Retail Banking, 2016), 18, available at: https://www.wsbi-esbg.org/SiteCollectionDocuments/8119_ESBG_BRO_STUDY.pdf. Cristian Dirningen, “Historic Dimension of Corporate Social Responsibility (CSR) of Savings Banks – the Austrian Example,” the 9th European Symposium on Savings Banks History, European Savings Banks: From Social Commitment to Corporate Social Responsibility, Madrid 4–5 May 2006. *Perspectives*, 55, 2007, 12, 13, available at: <https://www.wsbi-esbg.org/SiteCollectionDocuments/Perspectives%2055.pdf>.

4 Charles W Calomiris and Gary Gorton, “The Origins of Banking Panics: Models, Facts, and Bank Regulation,” in: *Financial Markets and Financial Crises*, ed. Glenn R. Hubbard (Chicago, London: The University of Chicago Press, 1991), 111–15, available at: https://pdfs.semanticscholar.org/d9d7/bf9c964fd2c1e2ea2828bb8805861ffe4425.pdf?_ga=2.174581930.988668068.1571398679-579497628.1571398679.

5 SI AS 437, f. 38, Zgodovina hranilnice od 1909 do 1918, 1.

6 For further information, see Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire. A New History* (Cambridge, MA: Belknap, 2016), 9–11.

7 Andrej Pančur, “Nacionalni spori,” in: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, I*, ed. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 36.

traditional leading role of the German language and culture,⁸ people who believed that national differences were not as important as constitutional developments, the fight for their preservation, and the promotion of liberal ideas.⁹

National differentiation developed differently in each province. The province of Carniola was traditionally populated by Slovenians, who spoke Slovenian. The relative proportion of Germans in Ljubljana was always modest. However, in Lower Styria, for example, the situation was completely different. Germans lost the countryside, but retained the control of the city curiae in Celje, Maribor, and Ptuj until the dissolution of the Monarchy, while Slovenians were a part of a larger territory with a German majority and a German centre. In Lower Styria, after 1878, all electoral districts of the peasant curia – and after 1907, all of the rural state electoral districts – were in the hands of Slovenians.¹⁰

From 1848 until the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, the Carniolan German vision of the Slovenian national community barely changed, although smaller developments are still noticeable. Until the end of the 1870s, the German side did not oppose the Slovenian wishes for all-round progress but believed that the Slovenian nation had, until then, been underdeveloped and not fit to lead a completely independent life. They perceived the obvious and comprehensive development of Slovenians as of the 1880s as artificial – supported by the contemporaneous state and government of Eduard Taaffe to the detriment of Germans.¹¹

Both national movements – German and Slovenian – would use a variety of resources for defence and offence.¹² Conflicts between the members of the German and Slovenian national groups quickly developed into physical altercations. Fights between Slovenians and Germans became constant, especially during Slovenian cultural and social events, which the Germans understood as demonstrations against German domination. Germans initiated disorders in the predominantly German Celje, while its opposite was the predominantly Slovenian Ljubljana. The 1903 spring demonstrations in Croatia therefore also triggered a solidarity movement in the Slovenian territory. During May and June 1903, several political protests took place against Ban Khuen Hédervári in Ljubljana, Celje, Slovenj Gradec, Trieste, Gorica, Šempeter, Nabrežina, as well as in smaller rural towns. All of these were invoked by the joint efforts of the Slovenian political parties. The gathering in Ljubljana turned into anti-German demonstrations. Protesters started throwing stones into the German *Kazina* building, and the police had to deal with the demonstrators. Consequently, Prime Minister Ernest von Koerber decided to prevent the visit of the Dalmatian, Istrian, and Slovenian deputies to the Emperor.¹³

8 See also Judson, *The Habsburg Empire*, 299, 300.

9 Vasilij Melik, "Politične razmere na Štajerskem v času Napotnika," in: *Slovinci 1848–1918. Razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002), 608.

10 Ibid., 608, 609. Pančur, "Nacionalni spori," 37.

11 Janez Cvirn, "Nemško gledanje na Slovence (1848–1914)," in: *Sosed v ogledalu soseda. Od 1848 do danes*, ed. Franc Rozman (Ljubljana: Nacionalni komite za zgodovinske vede Republike Slovenije, 1995), 55, 58–60.

12 Ibid., 60, 61.

13 Pančur, "Nacionalni spori," 38. Andrej Studen, "Protinemški izgredi v Ljubljani leta 1903," *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38, No. 1–2 (1998): 15, 20.

September Events in Ptuj and Ljubljana

The many excesses provide ample evidence that over time, the national struggle could attain the dimension of a “life-and-death struggle”. The contradictions between the Slovenian and German population had reached great proportions, full of intolerance and hatred on all sides during the last decades before the outbreak of the World War I. The September 1908 events, beginning with the German protests in Ptuj and culminating in anti-German demonstrations in Ljubljana, were among the most prominent conflicts.¹⁴

The annual assembly of the St. Cyril and Methodius Society (*Družba sv. Cirila in Metoda* – CMD), a national defence school organisation, represented a cause for German demonstrations. The CMD leaders chose Ptuj because they wanted to show that this city was not *German*, but *Slovenian*. The Styrian Germans were not impressed by this decision. They wanted to underline precisely the opposite; that Ptuj had always been and will remain *German*. The German population was unsuccessful in its efforts to make the authorities ban the CMD assembly, announced for 13 September 1908. The first anti-Slovenian demonstrations took place on the evening of 12 September. The first serious incident occurred immediately after a train had arrived at the Ptuj Railway Station. On the next day, German counter-revolutionary demonstrations broke out, leading to physical conflicts between the Slovenian and German movements. The German demonstrators disrupted the CMD assembly in front of the National House.¹⁵

According to Branko Goropevšek, the Ptuj events would probably have remained less noticeable, had they not triggered an outburst of national feelings that engulfed the other Slovenian territories and resulted in anti-German demonstrations, particularly in Ljubljana. The Slovenian population prepared a series of protests in Styrian cities and villages.¹⁶

The reports of the events in Ptuj provoked Slovenian demonstrations in Ljubljana. In the capital city of the province of Carniola, on 15 September, the town council protested strongly against the Ministry of the Interior. Two days later, on 17 September, the Slovenian youth organised demonstrations against the German Student Society of *Carniola*, which held its general assembly. On the following day, the demonstrations had become widespread. They lasted for three days, from 18 to 20 September. Because of the attacks against German shops, artisans, and traders, the Government ordered the gendarmerie and the army to intervene. On the evening of 20 September, the army fired at the protesters. During the shooting, they killed the student Ivan Adamič and Rudolf Lunder, an employee of the national printing office.¹⁷

14 Vasilij Melik, “Problemi slovenske družbe 1897–1914,” in: *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002), 601.

15 Branko Goropevšek, “Odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908. Spomin na 90-letnico dogodkov,” in: *Slovenija 1848–1998. Iskanje lastne poti*, eds. Stane Granda and Barbara Šatej (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998), 115, 116.

16 *Ibid.*, 116–18.

17 “Septembrski dogodki,” in: *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, ed. Marko Vidic (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999), 282. Pančur, “Nacionalni spori,” 38.

The Mayor of Ljubljana Ivan Hribar dedicated a whole chapter of his memoirs to the September events. He detailed the development of these events in Ljubljana and specifically focused on the military procedures: “There was, of course, much excitement around the city. The crowd was the angriest because of the military presence and its directly inappropriate behaviour, as it was, in many many cases, later possible to determine. They were not satisfied with setting up cordons in the streets: some of the troops even walked into public shops and threw people out.”¹⁸ Regarding the responsibility for the unpleasant events of 20 September, when Lunder and Adamič lost their lives, Hribar wrote: “You got what you wanted! I have just received a report that the army opened fire and that several people were killed. I refuse to take responsibility by myself, and I blame you for the spilt blood!”¹⁹ Hribar was the only one to write about the boycott of the German merchants and actions regarding the elimination of German inscriptions.

Anton Bonaventura Jeglič, the Archbishop of Ljubljana, briefly described the events in his diary. On 22 September 1908 – regarding the events that had taken place between Friday, 18 September, and Sunday, 20 September – he wrote that terrible riots took place in Ljubljana and that Slovenians were breaking windows and damaging German-owned buildings. He believed that these events had been caused by “the general incitement of one nation against the other and the German demonstrations against Slovenians in Ptuj.” He was very pleased to emphasise that the Slovenian People’s Party did not participate in the riots and that only liberals were affected.²⁰ In his next announcement, he corrected his misstatement, underlining that there were not three deaths but two and that the funeral was a powerful demonstration. In his opinion, the representatives of the Slovenian Liberals tried to take advantage of the situation in order to regain their leading political position in Carniola.²¹ However, in the article titled *To the Faithful of the Diocese of Ljubljana* [*Vernikom ljubljanske škofije*] published in the *Škofijski list* newspaper, he considered the moral principles in the broader context of the German–Slovenian relations. He condemned the September demonstrations of both nations: “What happened in Ptuj against Slovenians merely entailed sins against the Christian love towards one’s neighbours; and what happened in Ljubljana against Germans – the senseless destruction of windows and damage to the property of others – are mortal sins, not merely against love, but also against the justice that we owe to our neighbour. In addition, newspapers incited, maintained, and encouraged the sinful hostility and acts of sinful revenge in Styria and Carniola.”²²

Fran Šuklje only mentioned the September events in his memoirs and judged them with the following words: “The events in Ljubljana, however, went far beyond what was commonly in our thoughts. In particular, they had a bad influence on the

18 Ivan Hribar, *Moji spomini. Od 1853. do 1910. leta, I* (Ljubljana, 1928), 342.

19 Ibid., 346.

20 Anton Bonaventura Jeglič, *Jegličev dnevnik, znanstvenokritična izdaja*, eds. Blaž Otrin and Marija Čipić Rehar (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2015), 425, 426.

21 Ibid.

22 Anton Bonaventura Jeglič, “Vernikom ljubljanske škofije,” *Škofijski list*, No. 8 (1908), 115.

already compromised position of Prime Minister Baron Beck. In his government programme, Beck tried to reconcile the national oppositions and strived to achieve national reconciliation and settlement. Due to the events that took place in Ljubljana on and after 19 September and because of the ‘Germanised’ strongholds in Lower Styria and Klagenfurt, the reconciliation that Beck’s policy is based on is impossible.”²³ Šuklje devoted more attention to the annexation of Bosnia and Herzegovina, in particular to the Provincial Assembly elections on 14 December 1908, won by the Catholic Slovenian People’s Party.

A conflict also ensued regarding the inscriptions on the stores in Ljubljana. On 21 September 1908, the *Slovenski narod* newspaper published an article titled *Only Slovenian Captions* [*Samo slovenske napise*]: “Today at noon, our people acted in accordance with self-help principles. In groups, they approached, completely peacefully and with dignity, the shops of tradesmen that have, until today, displayed bilingual captions. They demanded that the owners remove them. Almost everywhere, this happened completely peacefully and without any commotion.”²⁴ After the German inscriptions on shops had been removed, Slovenians started boycotting German merchants and artisans. The Germans saw economic interests as the causes of the riots. German newspapers wrote that the most recent anti-German movement had been only an introduction to full-scale economic war.²⁵ The Germans responded in kind: their newspapers, for example *Laibacher Zeitung*, promoted purchases from German merchants exclusively.

The September events were well-covered by the Slovenian press. Although the Catholic newspaper *Slovenec* initially devoted less attention to the events in Ptuj, on 21 September, it published a special issue about the incidents and fatalities in Ljubljana. On the other hand, as early as on 14 September, the *Slovenski narod* newspaper reported about the events in Ptuj on the cover. *Slovenski narod* devoted its full attention to all the events taking place until the end of the month. Both newspapers supported and called for economic pressure and the “each to their own” action. Therefore, in the *Slovenski narod*, we can read the following: “The movement for the Slovenian economic independence begins to spread. It must reach all facets of society. Slovenian traders and craftsmen also need to take part in this movement. [...] They must avoid everything that strengthens their opponents. Slovenian merchants and tradesmen who serve the German monetary institutions should be held responsible for their unforgivable sin. [...] Those who are wrongly against this should be aware that we will stand up against them as we stand against anybody who frequents German shops [...] Slovenians, where is your national pride?!”²⁶

According to Dragan Matić, the September events in Ljubljana were an unusual episode for the German population, which they themselves had no influence on.

23 Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, II. (Ljubljana: Slovenska matica, 1995), 202.

24 “Samoslovenske napise,” *Slovenski narod*, 21 September 1908, 1.

25 Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1848–1918* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002), 347, 348.

26 “Gibanje za gospodarsko osamosvoto,” *Slovenski narod*, 28 September 1908, 2.

According to the testimony of the Mayor of Ljubljana Ivan Hribar, the unfortunate bullets that killed Lunder and Adamič were fired on an officer's orders. The blame for this was initially assigned to the Provincial President Baron Teodor Schwarz, as he allowed the army to fire warning shots.²⁷ On the other hand, the military authorities justified the use of weapons and considered it as absolutely legal. The blame that this happened at all, however, was ultimately attributed to the civil authorities, the inadequate and insensitive behaviour of the provincial presidency, and the political uncertainty of the city authorities, which concealed the fact that they had a severe problem with the military assistance and with Lt. Mayer, who arbitrarily used weapons. In this way, he did more harm than good and effectively assumed a decisive role in suppressing the demonstrations.²⁸

The profound and irreversible consequences of the September events were felt everywhere. Although the broken windows in Ljubljana were swiftly repaired and many offenders received monetary and prison sentences, distrust and hatred between the Slovenian and German people kept intensifying. Most of the changes took place in Ljubljana. One of the examples was the city's external appearance, which changed completely and has been, since that time, completely Slovenian. The German and bilingual inscriptions on shops disappeared and were replaced by Slovenian signs exclusively. In Goropevšek's opinion, the annexation of Bosnia and Herzegovina a few weeks after the September events played a crucial role in the fact that the September riots were promptly replaced by other topics, including the momentous international political crisis that followed in the subsequent months.²⁹

The Carniolan Savings Bank Between the Slovenian-German Political and National Struggles

A long period of peace until the end of the 19th century had spurred on economic development, especially industry. However, the time after the turn of the century brought about increasing political tensions, both in Austro-Hungary and globally. The increasingly disturbing factors of the Monarchy's economic development at the beginning of the 20th century included national tensions.³⁰ During this period, the movements in the securities markets were significant. The Austro-Hungarian National Bank was forced to lower the interest rate due to the extensive supply of free capital. On the other hand, the time before the onset of World War I was marked by a growth in deposits, which remained steady even if considerably slower than in the previous period. There were several reasons for this. Initially, the founding activities of savings banks slowed down and diminished after, in general, reaching the greatest intensity

27 Matić, *Nemci v Ljubljani*, 354.

28 Marjan Matjašič, "Stališče vojaških oblasti do nemirov septembra 1908 v Ljubljani," *Kronika*, 32, No. 1 (1984): 31

29 Goropevšek, "Odmev in pomen," 120.

30 Hedwig Fritz, *150 Jahre Sparkassen in Österreich. Geschichte* (Wien: Sparkassenverl., 1972), 482–84.

between 1860 and 1880 in the Austrian part of the Monarchy.³¹ Furthermore, the beginning of the 20th century brought about the rapid development of other financial institutions such as credit cooperatives, joint-stock companies, and banks.³²

In the Austro-Hungarian Monarchy, significant changes of the credit system occurred between the turn of the century to the beginning of World War I. In the new system, savings banks assumed a less prominent position, while banks, joint-stock companies, and credit cooperatives were given priority. They also developed more quickly than savings banks. The savings activities of the population turned to the long-term forms of saving, which yielded higher profits and were subject to more favourable savings conditions.³³

The political and social differences between the individual nations in the Austro-Hungarian Monarchy kept growing despite the economic integration, which accelerated in the second half of the 19th century.³⁴ However, the Austro-German economic strength was not enough to dominate the huge empire, and a dialogue with the different nationalities was crucial. The most urgent task, however, was to bridge the huge gap between the urban, industrialised, and largely rural, traditional areas.³⁵

In the beginning of the 1880s, Slovenian politicians attempted to take control of the Carniolan Savings Bank. They wanted to assume control, particularly in order to prevent its support of the German cultural and other societies. Moreover, their aim was to prevent any attempts at the establishment of a German system of people's education, which was one of the objectives of the Carniolan Savings Bank's management. Slovenian politicians endeavoured to establish a savings bank under the control of the Provincial Assembly, in which Slovenians had a majority, but failed. Simultaneously, there were tendencies to defend the national-economic positions and institutions of Germans in Carniola. German politicians strived to defend the Carniolan Savings Bank, which was considered as the financial pillar of Germans in Carniola.³⁶

In case of financial institutions, it was vital that they had Slovenian leadership and management, as this was in the Slovenian national interest. Otherwise, the institutions were placed on the opposite end of the political and national spectrum, as was the case with the Carniolan Savings Bank.³⁷ The Carniolan Savings Bank was not only considered as an economic but also the political symbol of German power in Carniola.³⁸

31 In Carniola, this process started somewhat later, during the 1870s. – Žarko Lazarevič and Jože Prinčič, *Bančniki v ogledalu časa. Življenjske poti slovenskih bančnikov v 19. in 20. stoletju* (Ljubljana: ZBS Združenje bank Slovenije, 2005), 41, 42.

32 Fritz, *150 Jahre*, 485, 486.

33 Alois Brusatti, *Die Habsburgischermonarchie 1848–1918, Bd 1, Die Wirtschaftliche Entwicklung* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973), 363.

34 Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Wien: Ueberreuter, 1995), 293, 311.

35 Susanne Wurm, "The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe. Comparative European Economic History Studies," *Working Paper Series*, No. 31 (2006): 21, available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.527.9024&rep=rep1&type=pdf>.

36 Matič, *Nemci v Ljubljani*, 349.

37 Žarko Lazarevič, *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 315.

38 Matič, *Nemci v Ljubljani*, 349. Lazarevič and Prinčič, *Bančniki v ogledalu časa*, 41, 42.

In addition to the accusations that it had aligned with the German side, Slovenians reproached the Carniolan Savings Bank with ignoring the Slovenian institutions. This was one of the main reasons why, in the eyes of Slovenians, it continued to be seen as a German monetary institution.

Over the entire period from 1881 to 1914, the growth of deposits in almost all savings banks reached an annual average of 4 to 5%, with the exception of few individual savings banks, among them, in 1908, the Carniolan Savings Bank. The overall development of savings banks was particularly favourable in the years between 1908 and 1910, when growth in the amount of 6 to 7% was recorded.³⁹ In 1908, the highest increase in deposits was recorded, amounting to K 316,594,440, which was 45.4% more than the year before. In this year, almost 95% of all savings banks in the Austrian part of the Monarchy recorded growth on the passive side of the balance sheet. The exception was the province of Carniola, where a decrease of about 4.5% was recorded as a result of a run on the Carniolan Savings Bank in Ljubljana. Apart from the Carniolan Savings Bank, all other monetary institutions in Carniola showed an increase in deposits.⁴⁰

The Bank Run and Boycott of the Carniolan Savings Bank in 1908 and 1909

In the last decade before the outbreak of World War I, in an extremely tense political situation, Slovenian politicians decided to hinder the Carniolan Savings Bank's activities. They encouraged massive savings withdrawals and undermined the confidence in the Bank's credibility by spreading fabricated rumours of business irregularities and insolvency. After the German inscriptions had been removed from the shops, a resolute boycott of German merchants and the run on the Carniolan Savings Bank began. Many people, especially from the countryside, kept withdrawing their savings from the Carniolan Savings Bank day after day.⁴¹ The main reason for this reaction was the Carniolan Savings Bank's reputation as a German monetary institution.⁴² Its management dedicated an entire section of the 1908 annual report to the September events: "First, we must remember the rush, which occurred in September against our institution. [...] For no reason, a dishonest, defamatory, and hostile attack on the leadership of our institution was initiated – an insult to the memory of men who had gained innocent merits for our land, and no one yet dared to take their honour and honesty. They argued that our institution was no longer safe. [...] The instigators walked from house to house to scare our investors, claiming that they would lose all of their money in our institution."⁴³

³⁹ Fritz, *150 Jahre*, 486.

⁴⁰ *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1908. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. XCI. Band, 3. Heft* (Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1911), XXVII–XXVIII.

⁴¹ Matic, *Nemci v Ljubljani*, 439. Lazarevič and Prinčič, *Bančniki v ogledalu časa*, 41, 42.

⁴² Matic, *Nemci v Ljubljani*, 347.

⁴³ *Kranjska hranilnica v letu 1908* (Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1909).

Slovenians were informed about “the bank run” by the liberal newspaper *Slovenski narod*, which openly called for a boycott of the Carniolan Savings Bank and encouraged a swift response of Slovenian depositors, who were to withdraw their savings. Therefore, on 26 September 1908, an article titled *Važen gospodarski nasvet* [*Important Economic Advice*] was published, emphasising the possibility of monetary losses due to withdrawals during the month. Furthermore, people could lose the right to collect interest rates. In the article, special attention was paid to Slovenian readers, who were warned that all Slovenian monetary institutions would be accepting account ledgers belonging to the Carniolan Savings Bank. These Slovenian institutions also offered the potential depositors to withdraw cash from the old account ledgers or to provide them with new account ledgers in the amount of their accounts at the Carniolan Savings Bank.⁴⁴

On 8 October 1908, the Carniolan Provincial Government published a report in *the Laibacher Zeitung*, signed by Count Ludovik Marquis de Gozani, Councillor and Provincial Commissioner of the Carniolan Savings Bank, and Janko Kremenšek, the Regional Government Councillor. The report discloses the findings of the audit that the Carniolan Savings Bank carried out pursuant to the law, and the savings deposits were as safe as possible. Any fear of losses was therefore unjustified and unfounded.⁴⁵ Naturally, the Carniolan Savings Bank was not happy that the official state institutions examined its business: it confirmed that it had not found any realistic reasons for the fear of the depositors, which had spread among the people.⁴⁶ On 15 October 1908, the *Slovenski narod* newspaper published what was, according to the author, an expert article about the final account and the annual report of the Carniolan Savings Bank for the business year 1907. The author paid special attention to the audit, which was, in his opinion, completely inadequate. It was disputable that the authorities had only spent a single day on reviewing all of the Carniolan Savings Bank’s books. In addition, the author considered the official statement by the Government Commissioner of the Carniolan Savings Bank Count Gozani and the regional government official Kremenšek. Again, the time they had spent to prepare and write their reviews of the business books in the first half of 1908 was questionable and too short. Based on these arguments, the author of the article concluded that both the audit and the inspection carried out by government representatives were completely unprofessional. Most of all, he was disturbed by the fact that the review was not carried out by Slovenian experts.⁴⁷

On 20 October 1908, the management of the Carniolan Savings Bank convened an extraordinary session of the General Assembly of their Association because of the situation followed by the wave of accelerated deposit withdrawals. Ottomar Bamberg, the president of the Carniolan Savings Bank, informed the members of the delicate situation and the condition of the funds invested in the Savings Bank. Between 19

44 “Važen gospodarski nasvet,” *Slovenski narod*, 26 September 1908, No. 225, 4.

45 Matič, *Nemci v Ljubljani*, 349.

46 Lazarevič and Prinčič, *Bančniki v ogledalu časa*, 42.

47 “Kranjska hranilnica,” *Slovenski narod*, 15 October 1908, 1.

September and 19 October 1908, a million crowns had been deposited, while the Bank had been forced to pay out more than 6 million crowns, which meant that the amount of deposits had decreased by 7.5% in a single month. To cover the difference, the Bank used cash, credits, and a portion of the state securities. Bamberg recalled all the previous crises and tried to reassure the members of the Association with the fact that even if the depositors took out all money, the Bank would still have a reserve fund of 9 million crowns at its disposal. He concluded his speech optimistically with the following words: “Excessive withdrawals have caused some inconvenience, but this is merely transient.”⁴⁸

The article that followed the extraordinary session of the General Assembly of the Carniolan Savings Bank Association, published in the *Slovenski narod* newspaper on 30 October 1908, underlined the following: “The Carniolan Savings Bank counts on the fact that the deposits would not be repaid and that the management knows how to handle the situation by employing certain new business tactics they deem appropriate.”⁴⁹ The author of this comment devoted special attention to the Carniolan Savings Bank’s credit policy of mortgaging loans issued in Carniola. The problem arose as soon as the Savings Bank started cancelling this type of loans in the province of Carniola. In the author’s opinion, the Savings Bank violated the provisions of § 17 of its Regulations, according to which it was obligated to first collect all of the loans issued in other parts of the Monarchy.⁵⁰

The money that the Carniolan Savings Bank had to pay out to its depositors between October 1908 and June 1909 far exceeded all of its available cash. Deposits had been in decline for several years. In addition, the sale of securities had not satisfied the growing demand. Therefore, the Savings Bank stopped approving new loans and started realising mortgages and municipal loans – not merely in Carniola, but in the other parts of the Monarchy as well. In order to secure money without compromising its reserve fund, the Savings Bank started selling its real estate.⁵¹

The statistics indicate how successfully the Carniolan Savings Bank discharged obligations from debtors who lived outside Carniola. Table 1 shows the level of mortgage loans for the debtors from Carniola with the regular interest rate that remained at the same level in 1908 as in the previous years. A major change occurred in 1909, as the approved loans amounted to only 25% of the discharged obligations. Although the level decreased by 9% at the end of 1909, in the following years, fluctuations in this section were less frequent, since the Savings Bank granted more newly approved loans. At the end of the year, the balance reached the pre-crisis level. However, the amount of discharged obligations for all those who lived in the other parts of the Monarchy peaked in 1909, when 14 million crowns were paid to the Carniolan Savings Bank. At the end of the year, the amount reached only 31% of the one from the previous year.

48 SIAS 437, f. 10, Ottomar Bamberg, Geehrte Generalversammlung!, 20 October 1908, 1, 2. Matić, *Nemci v Ljubljani*, 352.

49 “Kranjska hranilnica,” *Slovenski narod*, 30 October 1908, 1.

50 Ibid.

51 SIAS 437, f. 38 Zgodovina hranilnice od 1909 do 1918, 1.

Table 1. The mortgage loans of Carniolan Savings Bank from 1901 until 1913

Year	Mortgage loans for the province of Carniola at a lower interest rate			Mortgage loans for the province of Carniola at the regular interest rate			Mortgage loans for other provinces		
	New loans	Refunded amount	At the end of year	New loans	Refunded amount	At the end of year	New loans	Refunded amount	At the end of year
1901	3,360	30,294	715,402	651,561	434,442	12,613,015	10,000	1,088,638	17,759,443
1902	2,650	38,286	639,766	1,100,581	600,193	13,233,609	1,893,007	845,274	18,807,178
1903	400	36,402	603,764	918,020	437,171	13,714,458	1,090,592	1,044,626	18,853,091
1904	1,600	26,995	578,369	907,026	490,367	14,131,117	5,523,000	2,387,799	21,988,340
1905	800	30,233	548,935	616,569	529,356	14,218,329	2,125,570	1,894,714	22,219,194
1906	2,600	32,194	519,341	1,429,118	802,606	14,844,840	1,622,974	1,328,927	22,513,242
1907	5,140	32,887	491,594	1,294,200	832,736	15,306,304	287,625	784,388	22,016,476
1908	300	31,577	460,316	730,333	644,617	15,392,020	19,000	1,680,469	20,355,004
1909	2,066	24,411	437,971	486,873	1,927,275	13,951,618	5,000	14,032,095	6,327,910
1910	2,000	16,960	423,011	1,169,187	462,659	14,658,146	/	896,196	5,431,713
1911	1,000	24,226	399,785	1,078,558	440,104	15,296,600	/	440,553	4,991,159
1912	1,000	15,516	385,268	689,760	517,835	15,468,525	/	326,781	4,664,378
1913	2,000	26,824	360,444	604,600	614,078	15,459,046	/	141,040	4,523,337

Source: *Rechnungs-Abschluss der krainischen Sparkasse des Jahres 1901–1913*

During the next few years, the Carniolan Savings Bank did not approve new mortgage loans to people from the other parts of Austro-Hungarian Monarchy.⁵²

One of the leaders of the struggle against the Carniolan Savings Bank was Ivan Hribar, who approved the scandalous articles in the *Slovenski narod* newspaper and submit the interpellation in the Imperial Council in December 1908.⁵³ Hribar first spoke about the Carniolan Savings Bank in the Imperial Council on 4 December 1908. On this occasion, he submitted an interpellation against the head of the Ministry of Justice because of the retraction of articles and notices in the *Slovenski narod* newspaper, discussing various topics regarding the Carniolan Savings Bank. His speech was published in the same newspaper; while later, all the articles presented by him at the December session were published in a special brochure.⁵⁴

On the provincial level, Dr Ivan Oražen held speeches against the Savings Bank in the Carniolan Provincial Assembly in January 1909. A very heated debate developed at the seventh session of the Carniolan Provincial Assembly on 15 January 1909. Dr Ivan Oražen collected and presented all the arguments against the Savings Bank, mentioned until that moment. He spoke about the inadequate security of deposits and the reserve fund; the exchange rate loses because of the unsuitable real estate investment policy; and about the lack of government control over the business operations of the Carniolan Savings Bank. He was particularly disturbed by the distribution of its net income, mostly intended for German institutions and German national interests. Provincial President Baron Schwarz and Josef Schwegel spoke at the session as well. They defended the Carniolan Savings Bank and tried to justify its operations.⁵⁵

Shortly thereafter, on 24 January 1909, Dr Oražen once again spoke about the Carniolan Savings Bank at a meeting in the Town Home in response to the Savings Bank representatives who had prepared comments on his exhaustive speech in the Carniolan Provincial Assembly. The management of the Carniolan Savings Bank published an article titled *Erklärung* (Explanation) in the *Laibacher Zeitung*⁵⁶ newspaper, rejecting all accusations against the Savings Bank. Afterwards, the article was translated and published in the Slovenian language in a special brochure.⁵⁷ In his speech in the Town Home, Dr Oražen once again listed all the complaints against the Savings Bank but did not present any new arguments. He therefore concluded the speech with the following words: "However, it remains unfortunate that the Carniolan Savings Bank is an association of 65 members, harmful to us and our political life."⁵⁸ The *Slovenski narod* newspaper published the speech on the following day, but it had to be retracted. The retraction of the article caused Ivan Hribar to submit a new interpellation at a

52 *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1909* (Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1910).

53 Matič, *Nemci v Ljubljani*, 352.

54 Ivan Hribar, *Kranjska hranilnica* (Ljubljana: Narodna Tiskarna, 1909), 1–23.

55 *Stenografični zapisnik sedme seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani dne 15. januarja 1909*, 199, 201–04, available at: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-UUJMEUO1/590bbe26-3404-4471-833e-6111ceabb8b2/PDF>.

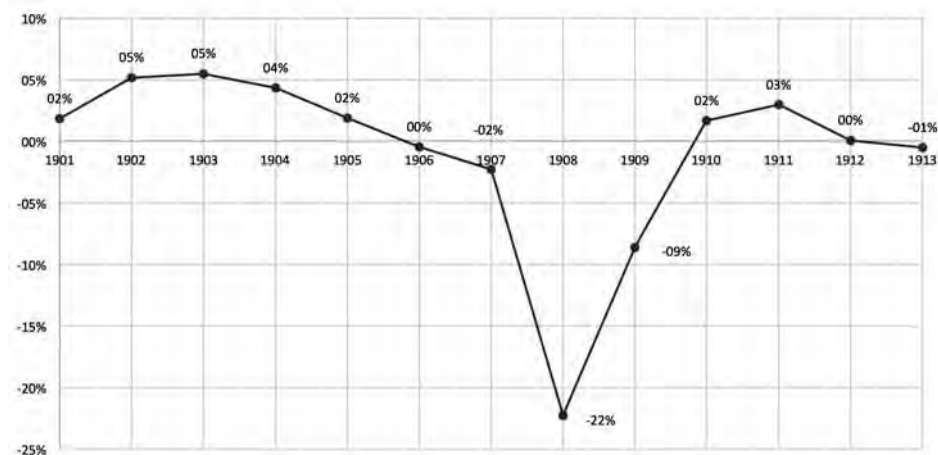
56 "Erklärung," *Laibacher Zeitung*, 22 January 1909, 147, 148.

57 *V pojasnilo* (Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1909), 1–8.

58 Hribar, *Kranjska hranilnica*, 40.

session of the Imperial Council on 29 January 1909. The text of Oražen's speech at the Town Home can also be found in the aforementioned brochure containing the articles that Ivan Hribar had submitted during the interpellation at the December session of the Imperial Council in 1908.⁵⁹

Chart 1. Deposits of the Carniolan Savings Bank from 1901 to 1913

Source: *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr (1901–1913)*

The following months were more peaceful: even the *Slovenski narod* newspaper refrained from publishing any more articles analysing the business operations of the Carniolan Savings Bank. It did not write about the Carniolan Savings Bank again until after its regular General Assembly session of 15 April 1909. The newspapers containing the article discussing the annual report of Carniolan Savings Bank were retracted, which resulted in Ivan Hribar's new interpellation against the Minister of Justice. At the April session, the Savings Bank's management adopted the annual report and final annual account for the business year of 1908. In his report, President Bamberg mentioned that the amount of money invested in the Savings Bank had decreased to 52,656,217 crowns at the end of 1908, which was 22.27% less in comparison with the previous year. He tried to improve the morale with the fact that accelerated withdrawals had actually increased the security of savings of the depositors who had not withdrawn their money from the Savings Bank. Furthermore, he pointed out that the reserve fund had remained untouched.⁶⁰

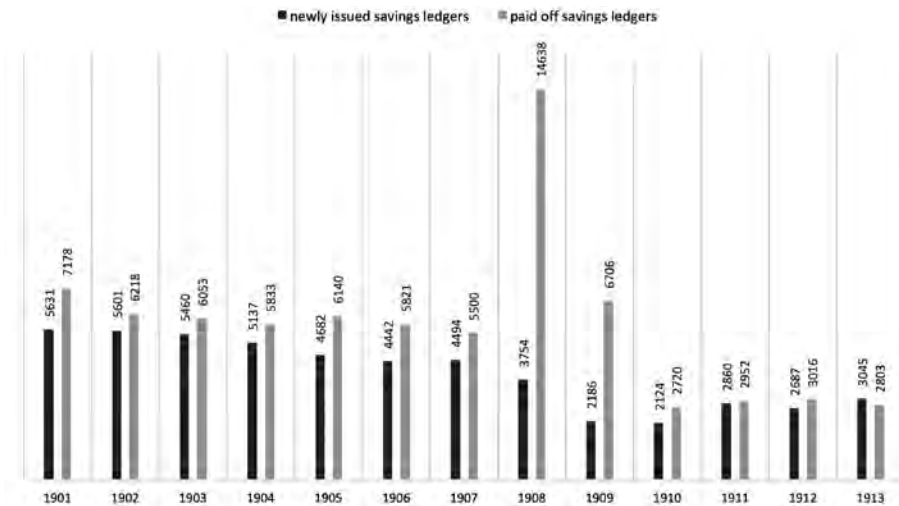
⁵⁹ Ibid., 36–40.

⁶⁰ *Kranjska hranilnica v letu 1908*. Matič, *Nemci v Ljubljani*, 353.

The Impact of the Bank Run and Boycott on the Business of the Carniolan Savings Bank

The chart showing the comparison of the number of newly issued and paid off savings booklets best illustrates the bank run and boycott of the Carniolan Savings Bank. Although the number of newly issued booklets had been declining since the beginning of the 20th century, the biggest difference occurred in 1908, followed by 1909, when the number of paid off savings booklets far exceeded that of the newly issued ones.

Chart 2. Changes of the number of newly issued and paid off savings booklets of the Carniolan Savings Bank

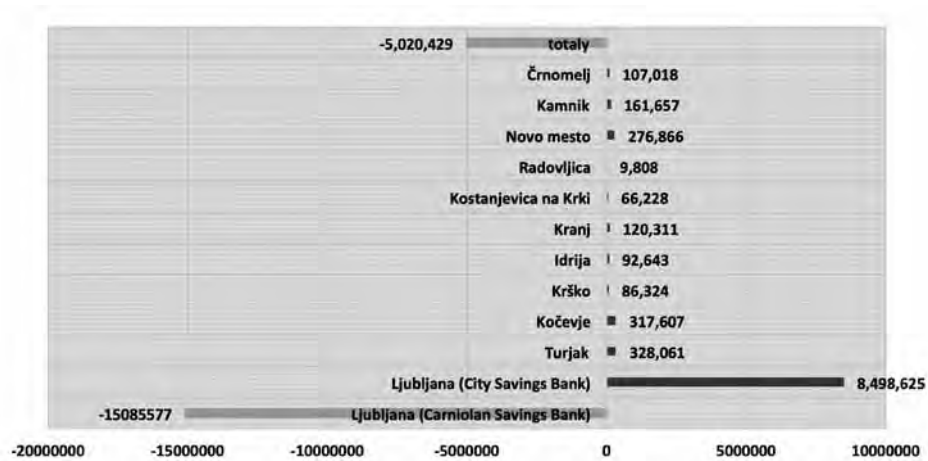

Source: *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr (1901–1913)*

Although the decline in the number of newly issued account ledgers in the case of the Carniolan Savings Bank is a good indicator of the influence of the bank run and boycott of 1908 and 1909 on the Savings Bank's operations, the trend of the number of account ledgers is not necessarily an indicator of a decrease of money invested in a savings bank. During the period under consideration, there were 12 regulatory savings banks operating in the province of Carniola. In addition to the Carniolan Savings Bank, two more had fewer newly issued savings ledgers than the liquidated ones in 1908 and 1909. The Kočevje Savings Bank had 37 more closed accounts, and yet this had no effect on the amount of the received deposits. In the Kranj Savings Bank, the number of closed deposit accounts exceeded that of newly opened ones by 289 and the bank in question received less money from depositors, but the deficit was covered with capitalised interests.⁶¹

61 *Statistik der Sparkassen für das Jahr 1908*, 6, 22.

Chart 3. The ratio between the inflow of deposits and deposit withdrawals in the province of Carniola

Source: *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1908*

The 1908 official statistical report of the Austrian Statistical Office discussed the deposit increases and decreases in Carniola specifically. The report also includes a spreadsheet listing, on the one hand, all savings banks in the province of Carniola with a positive balance between received and paid out money; and, on the other hand, the Carniolan Savings Bank. The Carniolan Savings Bank experienced a loss of more than 15 million crowns or 22.27%, while the other savings banks in that province recorded an increase in deposits of more than 10 million crowns or 22.42%.⁶² The author of the report emphasised that the level of deposits in Carniola, decreased by more than 5 million crowns or 4.46%, had resulted from the run on the Carniolan Savings Bank.⁶³

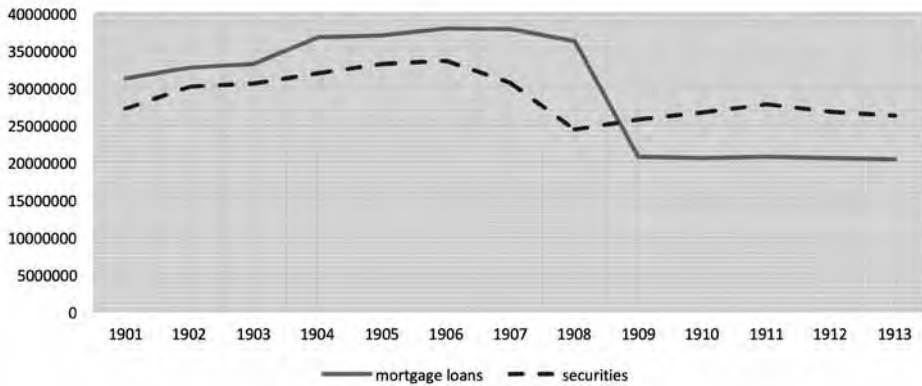
The management of the Carniolan Savings Bank found that investing in mortgage loans was no longer profitable. Moreover, this money was less liquid and did not provide security during unpredictable events. The management was aware that the Savings Bank needed to invest an adequate part of its deposits in simple and highly liquid assets. At the extraordinary meeting of the General Assembly of the society of the Carniolan Savings Bank on 20 October 1908, President Bamberg discussed the solutions in case of new attacks. He suggested the following: “Changes in business policy are necessary; we need to take care of greater investments in goods because our investments in real estate exceeded the usual 60% and reached 63%. We have to reduce mortgage loans.”⁶⁴ For these reasons, the Savings Bank decided to change its investment policy. As the chart shows, the Savings Bank prioritised investments in government securities, which exceeded the mortgage credit investments.

62 Ibid., XXVII.

63 Ibid.

64 SI AS 437, f. 10, Ottomar Bamberg, “Geehrte Generalversammlung!” 20 October 1908, 3.

Chart 4. Comparison of the amount of money invested in mortgage loans and securities

Source: *Rechnungs-Abschluss der krainischen Sparkasse des Jahres 1901–1913*

In order to secure money without compromising its reserve fund, the Carniolan Savings Bank started selling its real estate. It sold the building of the *old shooting range* in Ljubljana in 1910, while in the following year, it sold its houses in Trieste.⁶⁵ At the regular General Assembly on 29 June 1909, it adopted the decision to increase the deposit interest rate from 4% to 4.5%. The aim of this measure was to attract as many new depositors as possible. Notwithstanding, the measure did not achieve much success because other financial institutions soon followed suit, including the Carniolan Savings Bank's biggest competitor: the Ljubljana City Savings Bank.⁶⁶

The liquidation of the Carniolan Savings Bank's pawnshop was a measure taken by the Savings Bank as a response to the boycott in 1908 and 1909. The decision to dissolve it was adopted at an extraordinary General Assembly session of 20 October 1908.⁶⁷ During its existence, the Carniolan Savings Bank established several institutions with various charitable purposes. The first of these was a pawnshop, which started operating in 1835. This institution functioned until 1910 when it was finally liquidated as a consequence of the 1908 boycott. The pawnshop had opened for business on 4 November 1835, on the 15th anniversary of the Carniolan Savings Bank. The Savings Bank had unused money that remained in the cash register. Therefore, the management decided to use that money to establish a special pawnshop. The purpose of this institution was to act for the public good, especially for the benefit of the poorest inhabitants of Carniola.⁶⁸ The pawnshops, financed by savings banks, enabled the most deprived to escape the clutches of moneylenders to whom they paid exorbitant interest rates.⁶⁹ During the first years of its operation, the pawnshop showed a consid-

65 SIAS 437, f. 38 Zgodovina hranilnice od 1909 do 1918, 1, 2.

66 *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1909*. AS 437, f. 38, Zgodovina hranilnice od 1909 do 1918, 1, 2.

67 "Auflassung des Pfandamtes der Krainische Sparkasse," *Laibacher Zeitung*, 7 November 1908, 2358.

68 SIAS 437, f. 38, Ustanovitvev Kranjske hranilnice, 11, 12.

69 Francisco Comin, "Historical Roots of the Social Commitment of Savings Banks in Spain – From Charity to Corporate Social Responsibility (1835–2002). The 9th European Symposium on Savings Banks History, European

erable annual turnover. For this reason and because it protected people from usury, it quickly became popular among the poorer social strata. Nevertheless, the expectations of the Savings Banks' management that the loans they gave to the pawnshop would turn a profit were not fulfilled. The expenditures of the pawnshop exceeded its income, and the Savings Bank had to cover this loss from its own income.⁷⁰ The pawnshop operated with loss until 1896, and then started showing a slight profit as of 1897. The profit was very modest and insufficient to cover employee salaries.⁷¹ As of 1 December 1908, the pawnshop no longer accepted items, and the liquidation of this institution was completed on 1 January 1910.⁷² The response of the *Slovenski narod* newspaper to the decision of the Carniolan Savings Bank to close the pawnshop was very negative. The article published on 25 May 1909 stated the following: "The Carniolan Savings Bank eliminated the pawnshop simply to prevent the people who had broken the windows of the institution's building from getting anything from it."⁷³ The Ljubljana Municipal Council established its own pawnshop, which opened on 1 December 1909 as a response to this move of the Carniolan Savings Bank.⁷⁴

Every year, the Carniolan Savings Bank would dedicate a certain amount to various institutions from its net profit. In the very tough circumstances, the peak of the September 1908 events brought a significant change. Under pressure, the Savings Bank decided to only donate money to those who remained loyal to it.⁷⁵ However, the donations were only reduced in 1909, which was a direct consequence of the boycott. In the next year, they returned to the pre-crisis levels. Nevertheless, in the following years, the Carniolan Savings Bank provided the highest support to German institutions such as the Philharmonic Society in Ljubljana, the Theaterverein, the German kindergartens in Ljubljana, Tržič, Zagorje, and Kočevje, and to the Kranj section of the German Mountain Society.⁷⁶

At the General Assembly on 30 December 1909, the management of the Society of the Carniolan Savings Bank made a decision to change the inscription on the building: since then, it was in the Slovenian language. Moreover, it started publishing its annual reports in the Slovenian language. Nevertheless, this financial institution was still considered as the German financial pillar in the province of Carniola and would continue to be seen as such until the very disintegration of the Austro-Hungarian Monarchy in 1918.⁷⁷

Savings Banks: From Social Commitment to Corporate Social Responsibility, Madrid 4–5 May 2006," *Perspectives*, No. 55 (2007): 29, available at: <https://www.wsbi-esbg.org/SiteCollectionDocuments/Perspectives%2055.pdf>.

70 *Kranjska hranilnica v Ljubljani 1910* (Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg 1911).

71 SI AS 437, f. 10, Ausserordentliche Generalversammlung vom 20. Oktober 1908, No. 3989, Antrag wegen Auflassung des Pfandamts.

72 SI AS 437, f. 38, Zgodovina hranilnice od 1909 do 1918, 3.

73 "Renitetna hranilnica," *Slovenski narod*, 25 May 1909, 2.

74 "Ljubljanski občinski svet. Poročila personalnega in pravnega odseka," *Slovenski narod*, 21 July 1909, 3. "Ljubljanski občinski svet. Mestna zastavljalnica," *Slovenski narod*, 9 December 1909, 2.

75 *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1908*.

76 SI AS 437, f. 38, Zgodovina hranilnice od 1909 do 1918, 3, 4.

77 *Ibid.*, 5.

Conclusion

The Carniolan Savings Bank found itself entangled in the Slovenian-German conflicts. It had to deal with considerable pressures as well as an extensive run on its deposits after the national struggles had culminated in September 1908. The 1908 crisis was a local phenomenon in the province of Carniola, starting with the news of the Carniolan Savings Bank's insolvency. Bank runs were a common feature of crises and played a prominent role in monetary history: deposit withdrawals were a common reaction of the population during the periods of insecurity. The Carniolan Savings Bank strived to restore the trust of its clients while at the same time attempting to hedge its deposits in times of high risk. Based on its rulebook, a savings bank could refuse to pay out higher amounts; however, the Carniolan Savings Bank always tried to be consistent and satisfy all the demands of its depositors. It wanted to ensure the security of its business and invested money.

With the September events and the subsequent boycott affecting the operations of the Carniolan Savings Bank, 1908 was a turning point in many aspects. Although the management of this financial institution tried to be more accessible for the Slovenian part of the population by publishing materials in the Slovenian language, the institution was nevertheless closed on several levels. This was confirmed with the orientation of its charitable activities only to "those who remained loyal to them" and did not encroach on the money invested in the Savings Bank. Still, the Carniolan Savings Bank retained its leading position in Carniola in almost all business segments, especially regarding the investments in government securities and the high amount of its reserve fund. On the other hand, the Ljubljana City Savings Bank got closer with the money gained from the depositors, while the City municipality opened its own pawnshop. However, it is very difficult to estimate how much damage the Carniolan Savings Bank actually suffered in the long term. The numbers confirm that it recovered very quickly after the massive withdrawals had stopped in the second half of 1909. Nevertheless, only a few years afterwards – in 1912 and 1913 – a new crisis started in the Balkans, while World War I, in particular, brought new challenges and even more radical changes.

Literature and Sources

Archive Material

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije / Archive of Republic Slovenia:
 - SI AS 437 – Hranilnica Dravske banovine.
- SI_ZAL_LJU, Zgodovinski arhiv Ljubljana / Historical Archive Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0362 – Zbirka muzeja denarnih zavodov Slovenije, Ljubljana (1873–1966).

Literature

- Brubaker, Rogers. *Ethnicity Without Groups*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2006.
- Brusatti, Alois. *Die Habsburgischermonarchie 1848–1918, Bd 1, Die Wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973.
- Calomiris, Charles W. and Gorton, Gary. "The Origins of Banking Panics: Models, Facts, and Bank Regulation." In: *Financial Markets and Financial Crises*, ed. Glenn R. Hubbard, 109–74. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1991. Available at: https://pdfs.semanticscholar.org/d9d7/bf9c964fd2c1e2ea2828bb8805861ffe4425.pdf?_ga=2.174581930.988668068.1571398679-579497628.1571398679.
- Comin, Francisco. "Historical Roots of the Social Commitment of Savings Banks in Spain – From Charity to Corporate Social Responsibility (1835–2002). 9th European Symposium on Savings Banks History, European Savings Banks: From Social Commitment to Corporate Social Responsibility, Madrid 4–5 May 2006." *Perspectives*, No. 55 (2007): 27–33. Available at: <https://www.wsbi-esbg.org/SiteCollectionDocuments/Perspectives%2055.pdf>.
- Cvirn, Janez. "Nemško gledanje na Slovence (1848–1914)." In: *Sosed v ogledalu soseda. Od 1848 do danes*, ed. Franc Rozman, 55–77. Ljubljana: Nacionalni komite za zgodovinske vede Republike Slovenije, 1995.
- Dirningen, Cristian. "Historic Dimension of Corporate Social Responsibility (CSR) of Savings Banks – the Austrian Example. 9th European Symposium on Savings Banks History, European Savings Banks: From Social Commitment to Corporate Social Responsibility, Madrid 4–5 May 2006." *Perspectives*, No. 55 (2007): 9–18. Available at: <https://www.wsbi-esbg.org/SiteCollectionDocuments/Perspectives%2055.pdf>.
- Fritz, Hedwig. *150 Jahre Sparkassen in Österreich. Geschichte*. Wien: Sparkassenverl, 1972.
- Judson, Pieter M. *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, MA: Belknap, 2016.
- Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarevič, Žarko and Prinčič, Jože. *Bančniki v ogledalu časa. Življenjske poti slovenskih bančnikov v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: ZBS Združenje bank Slovenije, 2005.
- Matic, Dragan. *Nemci v Ljubljani 1848–1918*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.
- Matjašič, Marjan. "Stališče vojaških oblasti do nemirov septembra 1908 v Ljubljani." In: *Kronika*, 32, No. 1 (1984): 28–35.
- Melik, Vasilij "Politične razmere na Štajerskem v času Napotnika." In: *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, 608–20. Maribor: Litera 2002.
- Melik, Vasilij. "Problemi slovenske družbe 1897–1914." In: *Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, 600–07. Maribor: Litera 2002.
- Sandgruber, Roman. *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Ueberreuter, 1995.
- "Septembrski dogodki." In: *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, ed. Marko Vidic, 282. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- Studen, Andrej. "Protinemški izgredi v Ljubljani leta 1903." *Prispevki za novejšo zgodovino*, 38, No. 1–2 (1998): 15–21.
- Thol, Carolin. *Poverty Relief and Financial Inclusion. Savings Banks in Nineteenth Century Germany*. Brussels: WSBI–ESBG The Voice of Savings and Retail Banking, 2016. Available at: https://www.wsbi-esbg.org/SiteCollectionDocuments/8119_ESBG_BRO_STUDY.pdf.
- Wurm, Susanne. "The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe. Comparative European Economic History Studies." *Working Paper Series*, No. 31 (2006): 7–72. Available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.527.9024&rep=rep1&type=pdf>.

- Zahra, Tara. "Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis." *Slavic Review*, 69, No. 1 (spring 2010): 93–119. Available at: https://www.researchgate.net/publication/313457649_Imagined_Noncommunities_National_Indifference_as_a_Category_of_Analysis.

Newspapers

- *Laibacher Zeitung*, 1908, 1909.
- *Slovenski narod*, 1908, 1909.

Published Sources

- Hribar, Ivan. *Kranjska hranilnica*. Ljubljana: Narodna Tiskarna, 1909.
- Hribar, Ivan. *Moji spomini. Od 1853. do 1910. leta, I*. Ljubljana: 1928.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *Jegličev dnevnik, znanstvenokritična izdaja*. Eds. Blaž Otrin and Marija Čipič Rehar. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2015.
- *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1908*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1909.
- *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1909*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1910.
- *Kranjska hranilnica v Ljubljani v letu 1910*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1911.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1901*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1902.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1902*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1903.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1903*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1904.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1904*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1905.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1905*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1906.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1906*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1907.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1907*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1908.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1908*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1909.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1909*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1910.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1910*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1911.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1911*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1912.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1912*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1913.
- *Rechnungs–Abschluss der krainischen Sparkasse des mit derselben vereinigten Pfandamtes und Creditvereins am Schlusse des Jahres 1913*. Laibach: Verlag der krainischen Sparkasse, 1914.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1901. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentral–Kommision. LXX Band, 2. Heft*. Wien: Aus der Kaiserlich–Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1903.

- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1902. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentral-Kommission. LXXII. Band, 2. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1905.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1903. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentral-Kommission. LXXVI. Band, 2. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1905.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1904. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentral-Kommission. LXXX. Band, 1. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1906.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1905. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentral-Kommission. LXXXII. Band, 2. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1907.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1906. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentral-Kommission. LXXXVI. Band, 4. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1909.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1907. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. LXXXVIII. Band, 4. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1910.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1908. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. XCI. Band, 3. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1911.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1909. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. XCIII. Band, 2. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1912.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1910. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. 7. Band, 2. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1912.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1911. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. 10. Band, 1. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1913.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1912. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. 12. Band, 2. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1915.
- *Statistik der Sparkassen in den im Reichsrath Vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1913. Bearbeitet von dem Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. 15. Band, 1. Heft.* Wien: Aus der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1916.
- *Stenografični zapisnik sedme seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani dne 15. januarja 1909.* Available at: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-UUJMEUO1/590bbe26-3404-4471-833e-6111ceabb8b2/PDF>.
- *V pojasnilo.* Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1909.

Nataša Henig Mišič

KRANJSKA HRANILNICA IN SLOVENSKO-NEMŠKI ODNOSI LETA 1908 IN 1909

POVZETEK

Kranjska hranilnica se je znašla v neprijetnem položaju, vpletena v konflikte slovenskega in nemškega narodnega gibanja, ter se je bila primorana spoprijeti z velikim političnim in gospodarskim pritiskom. Potem ko so v drugi polovici septembra leta 1908 napetosti dosegle vrhunec, se je soočala z večmesečnim *navalom*, ki je terjal visoke zneske izplačane denarja iz hranilnice. Kriza v letu 1908 je lokalni pojav na Kranjskem, začela pa se je z novico o insolventnosti Kranjske hranilnice. Množično dvigovanje denarja iz finančnih zavodov je bil zelo pogost pojav v različnih krizah in predstavlja logičen odziv prebivalstva v času negotovosti. Slovenski politiki so v izjemno napetih političnih razmerah spodbujali množičen umik prihrankov in se na vsak način trudili spodkopati zaupanje v verodostojnost hranilnice s širjenjem neresničnih govoric o poslovnih nepravilnostih in insolventnosti. Slovenski vlagatelji so množično dvigovali svoje prihranke tudi zaradi nemškega predznaka Kranjske hranilnice. Hranilne vloge, ki jih je hranilnica izplačala svojim vložnikom med oktobrom 1908 in junijem 1909, so daleč presegle vso njeno razpoložljivo gotovino. Hranilnica je začela prodajati svoje vrednostne papirje, ampak to ni zadoščalo naraščajočim zahtevam. Zato je prekinila izdajo novih hipotekarnih kreditov in začela realizacijo posojil, ne le v deželi, ampak tudi v drugih delih monarhije. Kljub temu da je hranilnica leta 1909 zamenjala napis na svoji stavbi, ki je bil od takrat naprej v slovenskem jeziku, je še naprej veljala za nemški finančni steber na Kranjskem. Ta status je obdržala vse do konca obstoja avstro-ogrske monarhije leta 1918. V tem obdobju se ji je po višini vloženega denarja, ki ga je pridobila od vlagateljev, postopoma približevala Mestna hranilnica ljubljanska, ki je leta 1909 odprla tudi svoje Kreditno društvo in finančno pripomogla k ustanovitvi nove mestne zastavljavnice. Kranjska hranilnica je kljub vsemu obdržala vodilni položaj na Kranjskem v skoraj vseh poslovnih segmentih, zlasti pri naložbah v državne vrednostne papirje in visokih zneskih rezervnega sklada. Bila je osrednji finančni zavod v pokrajini in zelo pomemben dejavnik gospodarskega razvoja. Zato ni bilo nepomembno, kdo je imel nadzor nad njenim delovanjem.

1.01

UDK: 930(497.4Kropa):682:334.73"1924/1927"

Lev Centrih*

»Kaj naj storim v slučaju, da naši
častiti zadružniki ne bodo hoteli
povišati deležev?«

Konflikti v Prvi žebeljarski in železo- obrti zadrugi v Kropi in Kamni Gorici v letih 1924–1927**

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s konflikti v Prvi žebeljarski in železo-obrti zadrugi v Kropi in Kamni Gorici v letih 1924–1927. Zadruga je bila sprva organizirana kot običajna delniška družba, vendar se je zaradi nezainteresiranosti lokalnih podjetnikov že pred prvo svetovno vojno približala načelom Krekovega – Raiffeisnovega združništva. Razvoj podjetja v delavsko produktivno zadrugo je dosegel vrh v letu 1922, ko so vsi člani za glasovanje na občnih zborih pridobili pravico enega glasu ne glede na število vplačanih deležev. Bolj demokratično načelo delovanja zadruge se je v času dolžniških težav in boja s konkurenco za vodstvo izkazalo kot ovira, iz česar so izšli številni konflikti. V tem pogledu je namen članka opozoriti na idejne in praktične probleme socialnega katolicizma, zlasti njegovega poskusa preseganja kapitalizma.

Ključne besede: združništvo, katolicizem, industrijski konflikti, Janez Evangelist Krek, Zadrughna zveza v Ljubljani

* Dr. sociologije, docent in znanstveni sodelavec, Oddelek za zgodovino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI–6000 Koper; raziskovalec, Inštitut za civilizacijo in kulturo, ICK, Beethovnova ulica 2, SI–1000 Ljubljana, lev.centrih@upr.si

** Članek je rezultat raziskave v okviru programa Raziskave kulturnih formacij (P6 – 0278), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

“WHAT SHOULD I DO IF OUR DISTINGUISHED COOPERATIVE MEMBERS DO NOT WANT TO INCREASE THEIR SHARES?” CONFLICTS IN THE FIRST NAIL AND IRON CRAFTS COOPERATIVE IN KROPA AND KAMNA GORICA BETWEEN 1924 AND 1927

The article focuses on the conflicts in the First Nail and Iron Crafts Cooperative (Prva žebljarska in železo-obrtna zadruga) in Kropa and Kamna Gorica between 1924 and 1927. Initially, the cooperative was organised as an ordinary joint-stock company. However, because of the indifference of the local entrepreneurs, it came close to the principles of Krek's and Raiffeisen's cooperative model already before World War I. The development of this company into a productive workers' cooperative culminated in 1922, when all of its members acquired the right to a single vote at the general assemblies regardless of their invested shares. When it struggled with indebtedness and fought its competition for the leading position, this democratic principle of the cooperative's operations turned out to be an obstacle for the leadership, which resulted in many conflicts. In this sense, the purpose of the article is to underline the ideological and practical problems of social Catholicism, especially its attempt at transcending capitalism.

Keywords: cooperatives, Catholicism, industrial conflicts, Janez Evangelist Krek, the Cooperative Union in Ljubljana

Uvod

Tema pričujočega članka so konflikti v Prvi žebljarski in železo-obrtni zadrugi v Kropi in Kamni Gorici v letih 1924–1927. Kritični člani zadruge so leta 1924 na Zadružno zvezo v Ljubljani poslali dve anonimni pismi, v katerih so napadli vodstvo in mu očitali korupcijo, izčrpavanje zadruge, klikarstvo in obračunavanje s poštenimi člani. Konflikt je postal še posebej intenziven v letu 1927, ko se je zadružno vodstvo zaradi prekomerne zadolženosti odločilo zvišati deleže in znižati mezde, pri čemer je imelo podporo pri svoji krovni organizaciji katoliški Zadružni zvezi. Viden del zadružnih članov je tem ukrepom nasprotoval in odločno nastopil na občnem zboru.

Namen članka je raziskati strategije razreševanja poslovnih težav in konfliktov v gospodarski organizaciji, ki v izbranem obdobju ni delovala kot povsem običajno kapitalistično podjetje, temveč kot zadruga, ki je bila blizu Raiffeisnovemu modelu, kot ga je za slovenski prostor prilagodil Janez Evangelist Krek, in ki je nastal za potrebe kmečkih kreditnih zadrug. Običajnemu kapitalističnemu podjetju in katoliški zadrugi je bilo skupno to, da so bile poslovne odločitve v obeh primerih usmerjene k ustvarjanju dobička na trgu. Razlika je obstajala v položaju delovne sile. Medtem ko je delavska participacija pri tipičnem kapitalističnem podjetju tistega časa teoretično lahko

v najboljšem primeru obstajala kot »dodatek«, kot nekakšen amortizer za blažitev notranjih konfliktov, ki so si ga delavci izborili, pragmatični kapitalisti pa vanj privolili, je bil pri katoliški zadrugi vpliv zadružnikov – delavcev na upravljanje zadruge konstitutivni del gospodarske organizacije. Čeprav je zadruga v Kropi in Kamni Gorici nastala leta 1894 kot pravzaprav popolnoma običajna delniška družba, so njeni protagonisti v skladu s katoliško socialno doktrino pravila postopoma spreminjali tako, da so zadružniki sčasoma postali tudi navadni delavci. Najprej z opravnimi deleži (1900) brez glasovalne pravice in nazadnje z odpravo opravnih deležev (1904), s čimer so vsaj formalno omogočali bolj enakopravno odločanje na občnih zborih, ki so volili upravo zadruge po načelu en delež je en glas. Nazadnje (1922) je lahko imel vsak zadružnik na občnem zboru samo en glas, ne glede na število deležev.

Ideologija, ki je povezovala delavce in upravo, je v skladu s katoliško socialno doktrino tistega časa zadrugo razumela kot družino, ki so jo člani ustanovili zaradi vzajemne pomoči. V katoliški ideologiji je imela ta doktrina v tistem času eksplicitno protikapitalistično konotacijo. Na tej točki pa naletimo na problem, ki ga je v zvezi s slovenskim zadružništvom nasploh izpeljal Žarko Lazarevič. Opozoril je, da je bila protikapitalistična retorika, ki so jo širili protagonisti katoliškega zadružništva, v praksi nemočna. Zadružništvo je zavarovalo srednji sloj in prevladujočo kmečko populacijo, vendar s kapitalizmom ni prekinilo. Nasprotno, v resnici je »postalo [...] učinkovit način integracije nižjih družbenih slojev v meščansko družbo in kapitalistično ekonomijo«. ¹ Namen pričujočega članka je na primeru Prve žebeljarske in železo-obrtno zadruge v Kropi in Kamni Gorici pokazati, da je bil ta proces integracije konflikten. Katoliška protikapitalistična ideologija, o kateri govori Lazarevič, se je v kriznih okoliščinah svojim naslovnikom pokazala v neprijetni, avtoritarni luči. Jedro Krekove doktrine, ki so jo občasno tudi neposredno povezovali s socializmom, je bil namreč patriarhat. Patriarhat sicer predpostavlja ljubezen, vzajemno pomoč in solidarnost med člani neke skupnosti, vendar tudi strogo hierarhijo in disciplino. Prav k slednji se je v konfliktnem položaju zateklo vodstvo zadruge, ki je »demos« in »demokracijo« prepoznalo kot oviri, in tako posnemalo upravnike v povsem običajnih kapitalističnih podjetjih.

Prvi del članka popisuje temeljne zgodovinske vire in obstoječo literaturo na temo zadruge v Kropi in Kamni Gorici, drugi del identificira pomembne posameznike, ki so bili udeleženi v konfliktu, v tretjem delu je izpeljana rekonstrukcija konflikta, sledi pa sklep z razpravo o vprašanih ideologije socialnega katoliškega gibanja na Slovenskem v obdobju pred drugo svetovno vojno.

1 Žarko Lazarevič, »Ekonomska samozaščita in odgovornost. Zadružništvo kot orodje obvladovanja osebnih tveganj,« v: *Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*, ur. Andrej Studen (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012), 120.

1. Literatura in zgodovinski viri o Prvi žebeljski in železo-obrtni zadrugi v Kropi in Kamni Gorici

Zadružništvo velja za enega od pomembnih razvojnih modelov na Slovenskem, ki je bistveno zaznamoval zgodovino tega prostora od konca 19. stoletja vse do druge svetovne vojne. Zgodovine slovenskega narodnega gospodarstva in politike, zlasti dominacije katoliškega političnega tabora, brez zadružništva pravzaprav ni mogoče razložiti. Ker je zadružništvo posegalo na vsa temeljna področja gospodarskega življenja (kmetijstvo, industrijo, obrt, trgovino, bančništvo, gospodarsko izobraževanje, publicistiko in raziskovanje), se ga je slovensko zgodovinopisje redno dotikalo. V *Slovenski novejši zgodovini* je zadružništvu namenjena tale ocena: »[K]mečko zadružništvo [...] je bilo v obdobju med vojnoma pomembna in široko sprejeta ekonomsko-socialna doktrina, od katere so pogosto pričakovali, da bo kmečko prebivalstvo rešila gospodarskih in socialnih tegob. Zadružništvo je vzbujalo upe v odpravo oziroma preseganje vplivov zakonitosti kapitalističnega gospodarjenja.«² Če odštejemo raziskovalce agrarnih problemov na Slovenskem pred drugo svetovno vojno, pa se vsiljuje ugotovitev, da so bili zgodovinarji, ki so tematiko proučevali kontinuirano in sistematično, v resnici redki. Temeljna dela sta na tem področju prispevala Žarko Lazarevič in Jože Prinčič.³ Čeprav sta raziskovalca največ pozornosti namenila kmečkemu kreditnemu zadružništvu in drugim finančnim ustanovam, so njune ugotovitve relevantne tudi za temo produktivnega zadružništva, ki je bilo v primerjavi s prvim na Slovenskem redkejši pojav in kamor je spadala zadruga v Kropi in Kamni Gorici. Tem bolj zato, ker je bila zadruga članica Zadružne zveze v Ljubljani, ki je delovala po Raiffeisnovem modelu in v kateri je bila včlanjena večina kmečkih kreditnih zadrug. Načela delovanja so bila pri katoliških kreditnih in produktivnih zadrugah podobna, zlasti glede glasovalne pravice, odvajanja dobičkov v rezervne sklade in participacije članstva, ideološke predpostavke in njim ustrezna pričakovanja pa so bili povsem enaki.⁴ Zgodovina zadruge v Kropi in Kamni Gorici v njenem predvojnem obdobju je bila doslej že predmet znanstvenih razprav in krajših strokovnih prispevkov. Zgodovino zadruge od njenega nastanka do leta 1904, ko so vanjo vstopili tudi kovači iz Kamne Gorice, je v šestdesetih letih obdelal Jože Gašperšič. Ivan Mohorič je v sedemdesetih letih zadrugo vključil v svojo zgodovino železarstva na Gorenjskem, pregleden kronološki sestavek o njej pa je prispeval Janeza Šmitka, ki ga je v devetdesetih letih objavil v *Kroparskem zborniku*. Pomembno znanstveno delo, ki življenje zadruge umešča v kulturno, ekonomsko in politično življenje Kroke in Kamne Gorice, so prispevki, ki so bili pod uredništvom Saše Florjančič objavljeni v glasilu *Vigenjc* leta 2005. Obsežnejšo sintezo zgodovine zadruge, ki vsebuje mnoge dragocene statistične podatke, najdemo tudi v diplomskem

2 Neven Borak et al., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. knjiga* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005), 455.

3 Žarko Lazarevič, *Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994). Žarko Lazarevič in Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva* (Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000).

4 Prim. Lazarevič in Prinčič, *Zgodovina*, 26–30.

delu Anice Gortnar. Delo, ki je neposredno povezano z dejavnostjo železarske zadruge v Kropi in Kamni Gorici, je tudi monografija *Tovarna vijakov Plamen Kropa* Jožeta Prinčiča. Ker se Prinčičevo delo ukvarja z usodo zadruge po drugi svetovni vojni in tranziciji v devetdesetih letih, je prvemu obdobju, od ustanovitve (1894–1895) do njenega preimenovanja v Plamen, kovinarska zadruga z o. j. v letu 1939, namenjeno le malo prostora.⁵ Za zadrugo v Kropi in Kamni Gorici je ohranjeno bogato arhivsko gradivo. Janez Šmitek pri svoji kronologiji navaja Arhivsko zbirko Kovaškega muzeja in Arhiv tovarne vijakov Plamen.⁶ Jaz sem se omejil na gradivo Prve žebeljarske in železo-obrtno zadruge v Kropi in Kamni Gorici, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v fondu Zadržne zveze v Ljubljani.⁷ Izbrano gradivo zadruge zajema obdobje po prvi svetovni vojni in se zaključuje z letom 1927. Razmere v Kropi in Kamni Gorici v letih 1924–1927 so morale biti prav posebej dramatične, kajti v gradivu drugih (običajno kreditnih) zadrug najpogosteje naletimo zgolj na suhoparne letne bilance in zapisnike občnih zborov. Pri konkretnem primeru pa nimamo opravka samo z razburljivimi, niti malo suhoparnimi zapisniki raznih vodstvenih organov, ampak tudi z zaupno korespondenco. Zelo pomemben vir za zgodovino zadruge je tudi *Kronika Plamena*, ki povzema dogodke v organizaciji od njene ustanovitve do leta 1940. Njena posebna dragocenost je tudi v tem, da vsebuje natančne sezname združnikov in članov poslovnih organov ter mnoge druge statistične podatke. Kronika je nepodpisana in nedatirana, vendar Šmitek ugotavlja, da je njen avtor Joža Gašperšič, prokurist in v letih 1926–1943 ravnatelj zadruge, knjiga pa je izšla na Jesenicah leta 1944.⁸

2. Gospodje, advokati, politiki, duhovniki in žebeljarji

Kropa in Kamna Gorica sta (bili) majhna kraja na Gorenjskem. V drugi polovici 19. stoletja ju je najbolj zaznamoval zaton fužinarstva, katerega posledica sta bila izselejevanje in revščina. Medtem ko se je prebivalstvo Kranja v letih 1880–1931 skoraj podvojilo (2313/4190), se je v Kropi in Kamni Gorici v istem obdobju zmanjšalo skoraj za polovico (1100/578 in 816/432). O revščini govori visoka otroška mortaliteta, ki je bila nad slovenskim povprečjem, saj je v zadnjem desetletju 19. stoletja v Kropi umrl kar vsak tretji dojenček. Ta delež se je v letih 1921–1925 znižal na 25 odstotkov,

5 Jože Gašperšič, »Iz vigenjca in fužine v tovarno. Ustanovitev Žebeljarske zadruge v Kropi leta 1894 in njen razvoj do stavke 1. V. 1904«, *Kronika*, 3 (1963): 148–66. Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, 1. knjiga* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969), 355–61. Janez Šmitek, »Sto let Plamena, 1894–1994«, v: *Kroparski zbornik. Ob 100-letnici Plamena, 1894–1994*, ur. Verena Štekar - Vidic (Kropa in Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 1995), 89–105. Saša Florjančič, ur., *20. stoletje. Življenje v Kropi in Kamni Gorici, 1. del* (Kropa: Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, 2005). Anica Gortnar, »Zaton železarstva v Železnikih in Kropi ob koncu 19. stoletja« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani – Filozofska fakulteta – Oddelek za zgodovino, 2013). Jože Prinčič, *Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka, 1945–1997* (Kropa: Kovaški muzej Kropa in Inštitut za novejšo zgodovino, 2007), 17, 18.

6 Šmitek, »Sto let Plamena«, 105.

7 SI AS 531, f. 138.

8 *Kronika Plamena kovinarske zadruge z o. j. v Kropi do leta 1940* (Kropa: Plamen, 1944). Šmitek, »Sto let Plamena«, 96.

upadel na 15 odstotkov v letih 1926–1930 in v tridesetih letih dosegel 7 odstotkov, kar je bilo že manj od takratnega slovenskega povprečja (11 odstotkov).⁹

Ljudje, ki so v Kropi in Kamni Gorici ostali in se zaposlili, sčasoma pa tudi včlanili v zadrugo, so se med seboj zelo dobro poznali. Bili so si sosedje, sorodniki, botri in krščenci, sodelavci ali vsaj znanci. Pogosto pa vse hkrati. »Domačini so včasih pol za šalo pol zares rekli, da je vsa Kropa v sorodu.«¹⁰ *Kronika Plamena* iz leta 1944 vsebuje dolg seznam vseh članic in članov zadruge v letih 1895–1941, ob tem pa še sezname članov poslovnih in nadzornih organov zadruge ter druge statistične podatke.¹¹ Kot pravi avtor kronike, seznam najbrž ni popoln, ker vseh podatkov zaradi vojnih razmer ni bilo mogoče dobiti. Avtorjevo opozorilo je na mestu. Ko sem primerjal število združnih članov po posameznih letih, ki je v kroniki navedeno v posebni tabeli, se številke ne ujemajo s podatki iz celotnega seznama članstva. Kljub temu je seznam celotnega članstva nadvse zanimiv. Ob vsakem članu/članici so pripisani podatki o rojstvu, poklicu, imenu očeta (izjemoma matere), dekliškem priimku članic, kraju bivališča, članskem stažu, razlogu za prekinitev članstva v zadrugi in nazadnje tudi podatek, kateri generaciji združnikov je član pripadal. Na seznamu je navedenih 129 različnih priimkov članov, kar se je najverjetneje prekrivalo s številom družin iz Kroke in Kamne Gorice, ki sta imeli v dvajsetih letih 20. stoletja skupaj samo okoli 1000 prebivalcev. Iz seznama je razvidno, da je pri 11 družinah članstvo v zadrugi obstajalo v treh generacijah. Ena takih je bila družina Šolar. V letih 1895–1941 je na seznamu članov navedenih 34 oseb s tem priimkom, ki so živeli v Kropi in Kamni Gorici. Šolarji združniki so bili od prve polovice 19. stoletja – njihov najstarejši član zadruge je bil rojen leta 1829 – do začetka druge svetovne vojne marsikaj. V glavnem so bili žebjarji (20), tovarniški delavci (4), v isto poklicno skupno je mogoče prišteti še skladiščno delavko in strojnega ključavničarja, toda med njimi najdemo tudi dva ključavničarska mojstra, obratovodji, ravnatelja in župana v eni osebi, posestnico – gostilničarko, posestnika – fužinarja in nazadnje celo župnika.¹² Šolarje srečamo na vseh odgovornih položajih zadruge, vendar pa je treba dodati, da gre le za pet različnih oseb. Največ različnih funkcij je v zadrugi zamenjal Franjo (Fran) Šolar. Začel je kot tajnik ravnatelja (1894), potem je bil namestnik načelnika (1898) in od leta 1903 načelnik, ves čas pa je bil še član načelstva, nekaj let tudi župan Kroke. V letih 1904 in 1919 je bil ravnatelj zadruge, večino tega časa pa še njen prokurist. Vse kaže, da si je v petindvajsetletni karieri nabral nasprotnike. Iz zadruge je bil izključen leta 1919. Anonimno pismo Zadržni zvezi omenja, da naj bi Šolarja »na nesramen način vrgli iz zadruge«, minirala pa naj bi ga župnik Oblak in Joža Gašperšič, ki je leta 1926 postal ravnatelj zadruge in jo vodil skoraj do konca.¹³ *Kronika zadruge*, ki jo je napisal prav

9 *Kronika Plamena*, 3. Saša Florjančič, »Demografski razvoj Kroke in Kamne Gorice do druge svetovne vojne,« v: *20. stoletje. Življenje v Kropi in Kamni Gorici, 1. del*, ur. Saša Florjančič (Kropa: Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, 2005), 14, 17 in 19

10 Zmago Šmitek, »Družbena kultura Kroke v prvi polovici 20. stoletja,« v: *20. stoletje. Življenje v Kropi in Kamni Gorici, 1. del*, 23.

11 *Kronika Plamena*, I–XXXVIII.

12 *Ibid.*, XXIII–XXIV.

13 SI AS 531, f. 138, Zadržni zvezi! [Anonimno pismo je bilo verjetno odposlano leta 1924 ali 1925.]

isti Gašperšič, kratko in jedrnato poroča, da je Franjo Šolar s svojega položaja januarja 1919 preprosto odstopil, omenja pa še »hujskanje nekaterih zoper novo vodstvo«, kar naj bi v zadrugi povzročilo »nekoliko težav«. ¹⁴ Težave se tega leta vsekakor niso razrešile. Kot bom pokazal v nadaljevanju, se je brada kasnejših konfliktov vlekla najmanj od leta 1919. Z izjemo Mihe Šolarja, nesojenega kandidata za ravnatelja, proti kateremu je župnik Oblak pisal na Zadržno zvezo, so drugi člani te rodbine pretrese prenesli razmeroma dobro. Na položaju predsednika nadzorstva in kot člana načelstva tako srečamo še Valentina in Jožo Šolarja, oba ključavničarska mojstra. Edini žebjar iz Šolarjeve družine, ki je v zadrugi prilezel do odgovornega položaja, je bil Jakob Šolar, ko je bil v letih 1919–1922 član njenega nadzorstva.

Zaposlovanje družinskih članov v zadrugi in druge ugodnosti niso bili redki pojav. Župnik Valentin Oblak, v letih 1919–1926 predsednik nadzorstva, je na izrednem občnem zboru zadruge decembra 1924 v naelektrenem ozračju zakulisnih sporov in obrekovanj zanosno izjavil: »Smatrajmo zadrugo kot družino«. ¹⁵ Zdi se, da so mnogi združniki ta ideal že dolgo razumeli preveč dobesedno. Zmago Šmitek je v svoji raziskavi zapisal, da sodelovanje in pomoč sorodstva med žebjarji v Kropi zaradi revščine, ko je vsak gledal predvsem nase, sicer nista bila v navadi, da pa je bilo drugače pri bogatejših družinah. Navaja, da je Franjo Šolar v pisarni zaposloval svoje sorodnike, prevozništvu za zadrugo pa je dodelil možu svoje najbližje sorodnice. ¹⁶ Kot nam izpričuje poklicna struktura Šolarjev, v kateri najdemo celo v isti generaciji tako navadne žebjarje kot tudi mojstre in celo posestnike, je šlo verjetno bolj za to, da so znotraj posameznih rodbin obstajali bogatejši in/ali statusno vplivnejši posamezniki, ki so imeli moč in priložnost pomagati šibkejšim članom. Skozi desetletja se vsaj na primeru Šolarjev kaže, da so bili bolj na začetku, tj. nekako do začetka dvajsetih let, to lahko fužinar, gostilničarka, župnik in seveda ravnatelj – župan, kasneje pa sta vlogo potencialnih pokroviteljev morda sprejela Viktor Šolar, ki je bil v letih 1921–1926 obratovodja, in celo žebjar Jakob Šolar, ki je bil zelo dolgo, čeprav s presledkom (1919–1922 in 1926–1935), član nadzorstva zadruge. Viktor Šolar je na položaju skoraj nasledil svojega očeta, tovarniškega mojstra Valentina Šolarja, ki je bil kot obratovodja zaposlen v letih 1901–1919. Osebe, ki so imele možnost svojim bližnjim v zadrugi priskrbeti določene ugodnosti, so bile očitno lahko vsaj sredi dvajsetih let v izhodišču tudi navadni delavci. Ignac Blaznik (r. 1880) je bil žebjar in leta 1925 načelnik upravnega odbora zadruge, ki mu je takrat s podporo ravnatelja Antona Šmitka uspelo priskrbeti začasno delo Jožefu Blazniku ml. (beljenje), česar pa Juriju Legatu za svojega sina Jakoba in Gregorju Gašperšiču za svojega sina Lenarta – oba sta bila prav tako žebjarja – takrat ni uspelo izposlovati. Oba sta bila nekdanja nosilca vodilnih ali vsaj odgovornih funkcij. ¹⁷ Ker bi bila tukaj nujno potrebna še bolj poglobljena raziskava, lahko ponudim zgolj hipotezo, da imamo opravka z določeno družbeno mobilnostjo.

14 *Kronika Plamena*, 72.

15 SI AS 531, f. 138, Prepis zapisnika izrednega občnega zbora Prve žebljarske in železo-obrtno zadruge v Kropi in Kamni Gorici, 27. 12. 1924, 3.

16 Šmitek, »Družbena kultura Kroe«, 23.

17 SI AS 531, f. 138, Prepis zapisnika 6. seje načelstva, 16. 10. 1925, 3.

Družinski klientelizem je na malo prej omenjenem izrednem občnem zboru odločno obsodil zastopnik Zadružne zveze dr. Jože Basaj: »Volilno geslo današnjih volitev naj bo: Volimo ljudi, ki bodo delali za zadrugo, ne zase, ne za prijatelje ali zlahto.« In dodal: »Zadružna zveza želi, da bi zadruga delala, zato poziva zadružane, naj odstranijo ovire zadružnega duha in te so: zavist, sebičnost, nesloga.«¹⁸ Zelo pomembno je opozoriti, da med nastopom župnika Oblaka, ki je navzočim pridigal, da mora biti zadruga urejena kot družina, in govorom dr. Basaja, ki je grmel čez »zlahto«, ni prav nobenega nasprotja. Zdi se, da je bil klientelizem po katoliški socialni doktrini in morali nesprejemljiv, če je bil sredstvo osebnega okoriščanja, če pa ga je bilo mogoče mobilizirati za skupne koristi, pa ne. Ne nazadnje je bila zadruga v Kropi in Kamni Gorici popolnoma integrirana v katoliška politična in gospodarska omrežja, kjer so odločilno vlogo igrali posamezniki in skupine, ki so lahko pomagali. Ta pomoč je bila bistvena pri premagovanju težav, ki so v razmerah kapitalističnega tržnega gospodarstva pestile kroparske in kamnogoriške žebjarje in brez katere verjetno ne bi preživeli, zagotovo pa se ne bi preobrazili iz tipične delniške družbe v katoliško zadrugo. Težava tega »dobrega« klientelizma je bila ta, da so imeli legitimen dostop do njega samo najboljše omreženi in obveščeni, tj. najmočnejši. Vsi ostali pa so tvegali očitek sebičnosti. Valentin Šolar se je spominjal, da ga je na položaj predsednika nadzorstva zadruge promoviral sam Krek, ki mu je ob obisku v delavnici rekel: »Sedaj bodo kmalu volitve pri zadrugi. Dobro šolo ste imeli, pa vi prevzemite načelniško mesto!« Ko mu je Šolar odvrnil, da se ne čuti usposobljenega za tako odgovorno delo, mu je Krek dejal: »Ako česa ne boste vedeli, bomo že pomagali in šlo bo.«¹⁹ Pomoči ni manjkalo. Že pred tem so se za zadrugo zanimali vplivneži iz katoliškega političnega življenja. Dr. Ivan Šušteršič je bil denimo pravni zastopnik zadruge in je leta 1900 zanjo sestavil nova pravila.²⁰ Kroparski župnik Fran Hönigman, pobudnik ustanovitve zadruge in v letih 1895–1903 tudi predsednik njenega nadzorstva, je dobil podporo pri Gospodarski oziroma Zadružni zvezi, da se je zadruga postavila na širšo delavsko podlago. Kar se je tudi zgodilo. Leta 1904 so odpravili opravilne deleže in tudi pravico delitve čistega dobička med člane, s čimer je zadruga opustila značaj delniške družbe in začela poslovati po Krekovem – Raiffeisnovem modelu.²¹ Pri čemer je treba dodati, da je do tega premika lahko prišlo šele po tem, ko je propadel zadnji poskus združitve kroparskih podjetnikov – železarjev v kartel – tem so v Kropi nekoliko zaničljivo pravili »gospodi«, zlasti zaradi nezainteresiranosti največjega izmed njih Ivana Magušarja. Od 1905 je bila Zadružna zveza glavna upnica zadruge.²² Poslej je tudi lahko računala na usluge katoliških političnih veljakov. Nekdanji minister za socialno politiko Josip Gostinčar je tako denimo obljubil, da bo podprl prošnjo zadruge za priključek električne energije iz Žirovnice.²³ Dr. Basaj pa je v korist zadruge posredoval

18 Ibid., 1.

19 Cit. v Gašperšič, »Iz vigenjca in fužine v tovarno«, 16, 165.

20 *Kronika Plamena*, 30, 33.

21 Ibid., 40, 41.

22 Ibid., 46.

23 SI AS 531, f. 208, Prepis zapisnika 19. seje načelstva, 30. 9. 1927.

pri svojem prijatelju dr. Stanku Majcnu, šefu kabineta ministra za socialno politiko Andreja Gosarja, glede podpora za brezposelne.²⁴

3. Konflikti v letih 1924–1927

Krekov – Raiffeisnov model zadružništva je stavil na majhne skupnosti, v katerih se vsi poznajo, si med seboj zaradi sorodstvenih, sosedskih in krajevnih identitetnih vezi pomagajo, hkrati pa se tudi nadzorujejo. Lazarevič je na primeru kreditnega zadružništva pojasnil, da je majhno okolje ustvarjalo pritisk na posameznike in jih sililo k racionalnemu gospodarjenju, saj je bilo na kocki premoženje širše skupnosti. Posameznikom, ki bi zaradi svojega nevestnega gospodarjenja ogrozili zadrugo, je grozilo socialno izobčenje.²⁵ Podobno je bilo tudi v Kropi in Kamni Gorici. Ne glede na to, da so se tamkajšnji zadružniki med seboj vedno bistveno razlikovali po višini vplačanih deležev in po tem, da so nekateri premožnejši sprejeli poroštvo za zadružne kredite, večina drugih pa ne,²⁶ vse kaže, da si tudi običajni delavci (ali pa tisti, ki so se izrekli v njihovem imenu) niso vzeli pravice do nadzora in neusmiljene kritike poslovnih organov. Nekaj jih je leta 1924 Zadružni zvezi v Ljubljani poslalo pismo, ki nosi podpis »Zadružni delavci«, v katerem so se pritožili in pozivali k ukrepanju, češ da že »sedem let [...] gleda pošteno kroparsko delavstvo kako se zapravlja žulje ki so jih skozi četrto stoletja spravili skupaj kroparski siromaki v svesti, si da bo enkrat tudi konec pri nas tistega plačila ki čaka vsakega Kroparskega in Kamnogoriškega delavca da mora na stare dni od hiše do hiše.« Načelniku Gregorju Gašperšiču in članu načelstva Janezu Lazarju so očitali prodajo zadružnega lesa na svojo roko, o čemer naj bi tekla razprava na sodišču. V zadružnem skladišču naj bi se gotovo »kradlo na debelo« itd.²⁷ Drugo nedatirano pismo, ki pa verjetno sodi v isti čas, izpoveduje kesanje, da smo »šli na lim g. župniku [Oblaku, op.] in g. Gašperšičem, da smo velezaslužnega in idino zmožnega g. Šolarja na tako nesramen način vrgli iz zadruge«. Sledilo naj bi preganjanje tistih, ki so opozarjali na težave. »Tem možem so nadijali ime komunisti, boljšeвики tatovi itd.«²⁸ Resničnost navedb iz obeh anonimk za nas tukaj seveda ni pomembna. Nedvomno sta v zadrugi naelektrili ozračje. *Kronika* za leto 1924/25 med drugim tudi omenja, da se je pojavil lepak, ki je klical zadružnike na odpor proti »zasušnjevanju«, povod zanj pa naj bi bilo sprejemanje novih pravilnikov. Dr. Basaj je junija 1924, ko je predlagal smernice za izboljšanje obrata, ki so med drugim vključevale tudi »pocenitev dela«, posebej opozoril, »naj se smatra načelstvo za zastopnika koristi zadruge ne pa za zastopnika delavcev, čeprav je od njih odvisno.«²⁹ Jeseni 1924

24 SI AS 531, f. 138, pismo Prvi žebljarski in železo-obrtni zadrugi 16. 11. 1927; Zapisnik 2. seje načelstva 16. 12. 1927.

25 Lazarevič, »Ekonomska samozaščita in odgovornost«, 111, 112.

26 *Kronika Plamena*, 15, 25, 41, 44–46, 53, 58, 72, 81.

27 SI AS 531, f. 138, Slavni Zadružni zvezi v Ljubljani!, Kropa, 1. 11. 1924.

28 SI AS 531, f. 138, Zadružni zvezi!

29 *Kronika Plamena*, 84, 85.

je prišlo do podpisovanja poziva za sklic izrednega občnega zbora z dnevnim redom izvolitve novega načelstva in nadzorstva. Teh so sicer zbrali premalo. Samo 46 od vseh 175 članic in članov zadruga, kar je bilo manj od predpisane ene tretjine.³⁰ Kljub temu je vodstvo zadruga ob priporočilu dr. Basaja sklenilo sklicati izredni občni zbor. Slej ko prej zato, da bi obrzdali konflikte, morda pa celo poglobili nesoglasje med nezadovoljneži, saj naj bi nekateri izmed njih hoteli umakniti zahteve za sklic zbora, »ker nočejo podpirati kakih rovarjev«. Ravnatelj Anton Šmitek je naznanil svoj odstop, »ker pri sedanjih razmerah nikakor ne upa upostaviti reda in discipline«. Odstop je ponudilo tudi nadzorstvo in načelstvo. Odstopo so nameravali umestiti na dnevni red izrednega občnega zbora.³¹

O tem, kdo je stal za anonimkama, lahko seveda samo špekuliramo. Župnik Oblak je še spomladi leta 1926 pri Zadružni zvezi lobiral, da Miha Šolar ne sme postati ravnatelj, in se zavzel za Jožo Gašperšiča. V pismu je uvodoma zapisal, da »Kropa ne sme postati zaradi zadruga rudeča komunistična«. ³² Komunizem je v takratnem meščanskem žargonu, poleg oblike organiziranega delavskega gibanja in sovjetske oblasti, predstavljal tudi sopomenko za nered in anarhijo. Zadružna zveza je z nekaj zadržanja zares podprla Gašperšiča, čeprav je bila njena prvotna ocena, »da so vsi prosvitci za ravnateljsko mesto neprimerni«, obljubila pa je veto na Šolarjevo kandidaturo.³³

Zadružnemu vodstvu in dr. Basaju iz Zadružne zveze je pri hudem konfliktu iz leta 1924 vsaj začasno uspelo. Načelstvo se je sicer zamenjalo, župnik Oblak je ostal predsednik nadzorstva, o odstopu ravnatelja pa sploh niso razpravljali. Največja zmaga vodstva in Zadružne zveze pa je bila gotovo spomenica, ki jo je predložilo in podpisalo 57 članov – torej več kot nezadovoljnežev, ki so zahtevali »isto kar misli zadružna zveza: da se mora vpeljati red in kontrola«. ³⁴ In vse kaže, da so red vzpostavili tudi s številnimi izključitvami. V letih 1923 (7) in 1924 (6) je bilo izbranih ali izključenih kar 13 članov.³⁵ Več (15) so jih v zgodovini zadruga izključili in denarno kaznovali samo leta 1915, in sicer zato, ker so sprejeli bolj plačano delo pri vojaškem podjetju v Feldbachu pri Gradcu.³⁶ Metoda vodstva in Zadružne zveze je bilo tokrat prepričevanje, sklicevanje na red in disciplino, več kot očitno tudi ustvarjanje lastne frakcije znotraj delavstva, a tudi represija. Taka delavska »demokracija« je takrat očitno še delovala, čeprav je sam Basaj prav takrat opozoril na njene resne omejitve. Slednje so se za zadružno vodstvo in njegove ljubljanske pokrovitelje znova pokazale leta 1927, ko sta nastopila problem in konflikt v zvezi z dvigom zadružnih deležev.

Prvič v povojnem času so deleže dvignili leta 1922, vendar za malenkostnih 100 din, naslednje leto pa se je načelstvo odločilo za povišanje na kar 5000 ali najmanj na 2000 din. Občni zbor je potrdil drugi znesek. *Kronika o nezadovoljstvu med zadružniki*

30 Ibid., XXXIII.

31 SI AS 531, f. 138, Prepis zapisnika seje načelstva, 13. 11. 1924, 2.

32 SI AS 531, f. 138, Predragi gospod ravnatelj!, Kropa, 6. 5. 1926.

33 SI AS 531, f. 138, Zapisnik 22. seje načelstva, 8. 5. 1926.

34 SI AS 531, f. 138, Prepis zapisnika izrednega občnega zbora Prve žebljarske in železo obrtne zadruga v Kropi in Kamni Gorici, 27. 12. 1924, 1.

35 *Kronika Plamena*, I–XXIX.

36 Ibid., 66.

takrat ne poroča.³⁷ Do novega predloga o zvišanju je prišlo potem julija 1927, najprej z 2000 na 3000 din, avgusta pa že na 4000 din. (Začetna plača uradnika v upravni pisarni zadruga je takrat znašala 1200 din mesečno.)³⁸ Zakaj je bilo treba dvigniti deleže? Razloga sta bila dva in med seboj tesno povezana. Zadruga se je borila s hudo lokalno, jugoslovansko in mednarodno konkurenco. Leta 1921 so kupili prvi stroj za izdelovanje vijakov. Vodstvo je iskalo priložnosti za vpeljavo novih izdelkov, opuščanje nekonkurenčne proizvodnje žebeljev (zlasti žičnikov) in ročnega dela nasploh, prizadevalo si je pridobiti nove prostore, zlasti pa elektrificirati celotno proizvodnjo, do česar je prišlo v celoti šele leta 1928.³⁹ Za vse to je bil potreben znaten kapital, toda Zadružna zveza v Ljubljani je v tistih letih kar trikrat odklonila prošnje za zvišanje kredita. Razmerje med dolgovi (pribl. 3 milijone din) in med zalogami tržnega blaga plus terjatvami (pribl. 2 milijona din) je bilo po njihovi oceni nezdravo. Dr. Basaj je kasneje na občnem zboru zadruga oktobra 1927 dramatično dejal, da milijoni Zveze »niso njeni, ampak ljudski«, in so jih zaradi neresnosti pripravljeni vzeti nazaj. Poleg tega je po njegovih besedah zadruga zadnjih pet let poslovala z izgubo. Zadruga bi morala sama priti do sredstev za investicije. Za odobritev novega kredita so tako zahtevali, poleg vrste ukrepov, tudi dvig zadružnih deležev.⁴⁰ Vodstvo zadruga je poleg predloga povišanja deležev, ki bi ga zadružniki po obrokih plačevali več let, vplačila po 1000 din hranilne vloge vseh uslužbencev nečlanov, razen vajencev, in več kot 2–3 odstotkov odbitka pri plačah takoj uvedlo tudi »brezplačno večdelo v primerni in koristni obliki«, kar je pomenilo znižanje mezd za delavce in uradnike za 10–15 odstotkov.⁴¹

Ti drastični ukrepi, ki so za zadružnike napovedovali hude obremenitve, niso mogli biti pasivno sprejeti. Konflikt se je začel kuhati že spomladi 1927, ko je bil iz zadruga izključen član nadzorstva Franc Pesjak, ki so mu poleg številnih nepravilnosti očitali tudi pozivanje zadružnih delavcev, naj se organizirajo in uprejo odpuščanjem. Dr. Basaj je ob tej priložnosti zagrozil zadrugi, da »Zveza takemu vodstvu, ki ne bo temeljito obračunalo s takimi ljudmi, ne bo zaupala.«⁴² Pred sklicem usodnega občnega zbora jeseni 1927, ki naj bi začrtal spremembe, je bil konec avgusta sklican sestanek v Kamni Gorici, kjer naj bi se zadružniki pisno zavezali zvišanjem deležev. Ravnatelj Joža Gašperšič ni bil povsem prepričan v pozitiven izid sestanka. V zasebnem pismu dr. Basaju je poročal, da »precej agitirajo proti povišanju deležev«, in spraševal, kaj naj stori, če »častiti zadružniki ne bodo hoteli povišati deležev«. Kdo so bili agitatorji? »Komunisti« v Kropi, »domoljubi« v Kamni Gorici (narekovaji so v obeh primerih Gašperšičevi) pa nezaupljivci in skopuhi iz obeh krajev. Gašperšičeva taktika je bila naslednja: »Deputacija in izredni občni zbor, morda izključitve itd. – potem pa povoljen sklep članov in ravnatelj prekličje odstop, Zveza bo pa dala nov

37 Ibid., 81, 83.

38 SI AS 531, f. 138, dopis, Kropa, 15. 7. 1927.

39 *Kronika Plamena*, 78–101.

40 SI AS 531, f. 138, Prepis zapisnika 17. seje načelstva, 18. 8. 1927; Zapisnik 32. rednega občnega zbora Prve žebljarske in železoobrtne zadruga v Kropi in Kamni Gorici, 29. 10. 1927, 2.

41 SI AS 531, f. 138, Prepis zapisnika 17. seje načelstva 18. 8. 1927; Zapisnik 32. rednega občnega zbora, 2.

42 *Kronika Plamena*, I–XXIX.

kredit.« Potem je podal še svoj splošni pogled na združno življenje: »Demokracija v industriji, udeležena je danes zadruga, je le v škodo. Nikdar, kar sem tu, ni demos sklenil kaj koristnega, vedno pa so iz demosa nasprotovali, rekel bi vsem, – koristnim načrtom in predlogom za napredek zadruga.«⁴³ Gašperšičevo nelagodje je bilo utemeljeno. Poročilo o sestankih s člani v Kropi in Kamni Gorici glede zvišanja deležev pravi, da so bili ti izvršeni in da se bo »z nasprotniki zadruga [...] primerno obračunalo.«⁴⁴ Vse kaže, da se je vodstvo zadruga s podporo Zadržne zveze dejansko znova zateklo k izključevanju članov. Leta 1926 je bil izključen en član, naslednje leto pa šest, kar je bil tretji ali četrti največji »val« izključitev v zapisani zgodovini zadruga.⁴⁵ Finalni obračun z nasprotniki ukrepov je potekal na občnem zboru 29. oktobra 1927. Sodeč po zapisniku, je bilo pravega dialoga med različnimi pogledi in interesi bolj malo. Res pa je, da je ravnatelj odgovoril na očitek o poslovnih nepravilnostih članstva in tudi na ugovore, da je 15-odstotno znižanje plač previsoko. Vodstvo zadruga in dr. Basaj so na zboru prešli v odkrit napad, stališča nasprotnikov pa so zabeležena predvsem v nekaterih njihovih jeznih medklicih. Ravnatelj Gašperšič je članstvu naravnost povedal, da mora zadruga »delati z dobičkom«, in pomembno poudaril: »Če hočemo spraviti podjetje kvišku, ga ne smemo v nobenem oziru nič drugače voditi, kakor se vodijo druga podjetja na kapitalistični podlagi; še celo več žrtev in več naporov mu bomo morali posvetiti [...]«. Dr. Basaj je bil še bolj jasen. Najprej je združnike spomnil, da je Zadržna zveza za njih edino upanje: »Nobena banka, noben jud ne bo prišel v Kropo.« Potem pa je nadaljeval: »Ravnatelj [...] bi moral drugače ravnati – delati bi moral čisto absolutistično. [...] Največja hiba zadruga je, da ste gospodarji in hlupci v eni osebi. [...] Smo proti diktaturi, a časi so resni.« Med poročilom ravnatelja in med branjem predlogov so se nekateri člani silno razburili, »vseprek je slišati prerekanje in razne medklice kot: 'Dajte mi pol sedanje ravnateljeve plače, pa upam boljše voditi zadrugo, kot jo vodi sedanji ravnatelj' ali pa 'Prekleta baraba, čemu pa to delate, če nikamor ne morete' [...]«. ⁴⁶ Franc Šparovic je s svojim slej ko prej sarkastičnim medklicem užalil tudi novega župnika gospoda Kanduča, ko je dejal, da imajo »Gospod župnik [...] prav. Vi pa ste drugačni človek, kot je bil g. Oblak!« Zapisnik našteva imena nekaterih, ki so dajali medklice, med katerimi naj bi bile tudi njihove žene. V zapisniku omenjeni Franc Šparovic in njegova žena, Joža Tomažević (v letih 1922–1924 član nadzorstva) in Franc Gašperšič - Jajtov so bili iz zadruga kasneje izključeni, Joža Šlibar pa je izstopil sam.⁴⁷

Sklepi vodstva zadruga so bili na koncu potrjeni s 64 glasovi proti 31 glasovom in 4 vzdržanimi. Nekateri pa so se izognili glasovanju. (Zadruga je imela ob koncu poslovnega leta 1927/28 129 članic in članov.) Zadržni deleži so se tako dvignili na 4000 din. Določeno je bilo, da se lahko odplačajo takoj ali pa v obrokih, vendar jih morajo

43 SI AS 531, f. 138, pismo z naslovom »Dragi!«, Kropa, 25. 8. 1927.

44 SI AS 531, f. 203, Prepis zapisnika 18. seje načelstva, 15. 9. 1927.

45 *Kronika Plamena*, I–XXIX.

46 SI AS 531, f. 138, Zapisnik 32. rednega občnega zbora Prve žebljarske in železoobrtne zadruga v Kropi in Kamni Gorici, 29. 10. 1927.

47 *Kronika Plamena*, I–XXIX.

moški odplačati najkasneje šest let po pristopu, ženske pa v dvanajstih letih. Podaljšan rok odplačevanja je bil edina koncesija nezadovoljnim ali skeptičnim članom, saj je prvotna zamisel odplačilo zvišanega deleža za moške predvidevala v štirih, za ženske pa v osmih letih.⁴⁸ Zadrughna zveza v Ljubljani je bila s sklepi občnega zbora zadovoljna in je nemudoma odobrila obratni kredit v višini 120.000 din.⁴⁹

Sklep

Prav v času, ko se je spor v zadrugi približeval vrelišču, je Joža Gašperšič pisal Oblastnemu odboru ljubljanske oblasti prošnjo za brezplačno postavitev daljnovoda iz Završnice (od Radovljice do Kropo) in za prav tako brezplačno ali pa vsaj cenejšo dobavo elektrike. Svojo prošnjo je med drugim utemeljil z »dejstvom«, da je bila zadruga, tudi s pomočjo javnih oblasti, ustanovljena, da bi rešila »delavsko ljudstvo v Kropi pred poginom«. Iz istega razloga so se ji kasneje pridružili tudi kamnogoriški delavci, ker so se hoteli »rešiti zasebno-kapitalističnega jarma«. ⁵⁰ Toda komaj dober mesec kasneje je Gašperšič zadrughnikom odkrito povedal, da zadruge ni mogoče voditi drugače kot drugih kapitalističnih podjetij. Še več, še bolj se morajo žrtvovati, je takrat dejal. Nasprotujoči si Gašperšičevi izjavi, še bolj pa Basajeva opazka, da je problem zadruge v tem, da so v njej hlapi in gospodarji zastopani v eni osebi, kažejo na to, kako zelo naporena je bila za nosilce ekonomske in upravljalvske – podjetniške moči institucionalna osnova Krekovega zadrughništva. Krek je na začetku svoje aktivistične poti dejal, da je kapitalizem, ki ga je razumel kot gospodarski nered, »po katerem denar gospoduje nad delom in človekom, ki dela«, omogočila napačna svoboda, »ki je odtrgala posamnika od skupnega namena in postavila človeka proti človeku v boj na življenje in smrt«. ⁵¹ Solidarnosti in vzajemne pomoči med ljudmi, v katerih je videl možnost za preseganje takšnega gospodstva, pa po njem ni bilo mogoče zagotoviti zgolj z moralističnim pridiganjem. Še kako se je zavedal, da solidarnost potrebuje ustrezno institucionalno podlago. To je bil tudi glavni razlog, da katoliške zadruge niso bile povsem običajne kapitalistične gospodarske organizacije. Kreku niso zadostovali dobri katoliški kapitalisti. Potrebno je bilo nekaj več. Ideologija, v našem primeru katoliška socialna (protikapitalistična) ideologija, namreč lahko postane družbena vez šele, če pridobi trdno materialno – institucionalno podlago. V nasprotnem primeru imamo opravka le z lepimi željami, genialnimi zamislimi, ki jih lahko izreče prav vsak. Golo moraliziranje in pridiganje lahko posameznike za kratek čas sicer navduši ali pa spravi v slabo voljo, realnega učinka pa navadno nima nobenega. V primeru zadrughništva in zadruge, ki sem jo tukaj obravnaval, je šlo za občni zbor, kjer so imeli člani in članice le po en odločujoči glas ne glede na različne deleže. Šlo je za institucijo, ki je

48 SI AS 531, f. 138, Prepis zapisnika 17. seje načelstva, 18. 8. 1927.

49 SI AS 531, f. 203, Okrožnica, Ljubljana, 2. 11. 1927.

50 SI AS 531, f. 203, dopis Oblastnemu odboru ljubljanske oblasti, Kropa, 20. 9. 1927, 1.

51 J. Sovran, *Črne bukke kmečkoga stanu. Jedro kmečkoga vprašanja* (Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1895), 248.

predpostavljala vsaj formalno enakost med različnimi skupinami ljudmi z različnimi interesi. Težava je bila ta, da je v razmerah kapitalističnega gospodarstva ohranjanje te demokratične institucije zahtevalo poseganje po vseh sredstvih, od sklicevanja na avtoriteto, napornega prepričevanja, pojasnjevanja in sestankovanja do groženj, izključevanja, izsiljevanja, zakulisnega povezovanja in lobiranja. Do izraza so torej prihajale številne avtoritarne poteze Krekovega socialnega projekta, ki so pri članstvu vzbujale odkriti odpor. Gašperšič in Basaj sta zadrुžnikom dovolj odkrito povedala, da bi bilo demokratične postopke v zadrugi najboljše ukiniti. Ker tega dejansko nista mogla narediti, njunih izjav ni mogoče razumeti drugače kot navadnih groženj, ki so zahtevale podreditev. Zadrुžništvo je bilo v tistem času vsaj toliko kot gospodarski tudi politični projekt, ki ni skrbel samo za ekonomsko, temveč tudi za politično integracijo kmečkih in delavskih množic v politični katolicizem. Politični katolicizem se v zgodovinskem položaju, zaznamovanem z ostrimi družbenimi boji, ki so se pomembno sukali okoli socialnega vprašanja, zato preprosto ni mogel znebiti zapletenega sistema Krekovega zadrुžništva.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
– SI AS 531 – Zadrुžna zveza v Ljubljani.

Literatura

- Borak, Neven et al. *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. knjiga*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005.
- Florjančič, Saša, ur. *20. stoletje. Življenje v Kropi in Kamni Gorici, 1. del*. Kropa: Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, 2005.
- Florjančič, Saša. »Demografski razvoj Kroke in Kamne Gorice do druge svetovne vojne.« V: *20. stoletje. Življenje v Kropi in Kamni Gorici, 1. del*, ur. Saša Florjančič, 7–20. Kropa: Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, 2005.
- Gašperšič, Jože. »Iz vigenjca in fužine v tovarno. Ustanovitev Žebljarske zadruge v Kropi leta 1894 in njen razvoj do stavke 1. V. 1904.« *Kronika*, 3 (1963): 148–66.
- Gortnar, Anica. »Zaton železarstva v Železnikih in Kropi ob koncu 19. stoletja.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2013.
- *Kronika Plamena kovinarske zadruge z o. j. v Kropi do leta 1940*. Kropa: Plamen, 1944.
- Lazarevič, Žarko. *Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno – ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Lazarevič, Žarko in Jože Princič. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000.
- Lazarevič, Žarko. »Ekonomska samozaščita in odgovornost. Zadrुžništvo kot orodje obvladovanja osebnih tveganj.« V: *Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*, ur. Andrej Studen, 99–122. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.

- Mohorič, Ivan. *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem, 1. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Prinčič, Jože. *Tovarna vijakov Plamen Kropa: od konca druge svetovne vojne do stečaja in novega začetka, 1945–1997*. Kropa: Kovaški muzej Kropa in Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Sovran, J. [Krek, Janez Evangelist]. *Črne bukve kmečkega stanu. Jedro kmečkega vprašanja*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1895.
- Šmitek, Janez. »Sto let Plamena, 1894–1994.« V: *Kroparski zbornik. Ob 100–letnici Plamena, 1894–1994*, ur. Verena Štekar – Vidic, 89–105. Kropa in Radovljica: Muzeji radovljiške občine, 1995.
- Šmitek, Zmago. »Družbena kultura Kroepe v prvi polovici 20. stoletja.« V: *20. stoletje. Življenje v Kropi in Kamni Gorici, 1. del*, ur. Saša Florjančič, 21–31. Kropa: Vigenjc, Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi, 2005.

Lev Centrih

**“WHAT SHOULD I DO IF OUR DISTINGUISHED
COOPERATIVE MEMBERS DO NOT WANT TO INCREASE
THEIR SHARES?”
CONFLICTS IN THE FIRST NAIL AND IRON CRAFTS
COOPERATIVE IN KROPA AND KAMNA GORICA BETWEEN
1924 AND 1927**

SUMMARY

The article focuses on the conflicts in the First Nail and Iron Crafts Cooperative (Prva žebeljarska in železo – obrtna zadruga) in Kropa and Kamna Gorica between 1924 and 1927. In 1924, critical individuals sent two anonymous letters to the Cooperative Union in Ljubljana (Zadružna zveza v Ljubljani), in which they attacked the management and accused it of corruption, depletion of the Cooperative assets, and the bullying of honest members. The conflict became particularly intense in 1927 when the Cooperative leadership decided to increase the members' shares and reduce the wages due to excessive indebtedness with the support of its umbrella organisation – the Catholic Cooperative Union. A considerable number of Cooperative members opposed these measures and protested at the general meeting. The Catholic cooperative movement and its anti-capitalist rhetoric had been credited with the soft integration of the Slovene population in the capitalist market economy. The article argues that this integration had a conflicting nature. While in agreement with Žarko Lazarevič's thesis that the Catholic anti-capitalist rhetoric proved futile in the real economic life, the article goes further: it claims that this was so because the crisis revealed the dark side of the Catholic ideology, which was deeply rooted in patriarchy.

Lilijana Trampuž*

Delovanje ilegalne KPJ v času šestojanuarske diktature (primer celjskega okrožja v letih 1932–1933)

IZVLEČEK

Avtorica predstavlja obnovo komunističnega delovanja na Celjskem po tem, ko je šestojanuarski režim to gibanje ohromil in so bili številni komunisti v zaporu ali pa v tujini. Predstavljene so komunistične akcije, kot jih je zaznala policija. V razpravi so pojasnjene nejasnosti v zvezi z imenovanjem sekretarja celjskega okrožja. To naj bi bil Branko Diehl, in ne Slavko Šlander. Ob tem so predstavljene razlike med javnim in arhiviranim spominom. Iz gradiva okrožne konference je razvidno načrtovanje, a tudi že postopno odpiranje delovanja komunistov iz zaprtosti v legalne organizacije na strokovnem, kulturnem, stanovskem področju. Težišče njihovega dela se je začelo prenašati od usmeritve za oborožen boj proti diktaturi na boj za vsakodnevne zahteve delavcev in kmetov, za izboljšanje njihovega ekonomskega, socialnega pa tudi političnega položaja.

Ključne besede: Komunistična partija Jugoslavije, šestojanuarska diktatura, Celje, Branko Diehl, Slavko Šlander

* Mag. zgodovine v pokoju, lilijana.trampuz@amis.net

ABSTRACT

THE ACTIVITIES OF THE BANNED COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA DURING THE JANUARY 6TH DICTATORSHIP (THE EXAMPLE OF THE CELJE DISTRICT BETWEEN 1932 AND 1933)

The author presents the restoration of the communist activities in the Celje district after the January 6th regime had crippled this movement and many communists had been imprisoned or left the country. The communist actions, as detected by the police, are described. The discussion clarifies the ambiguities regarding the appointment of the Celje district secretary, revealing that this position was allegedly assumed by Branko Diehl rather than Slavko Šlander. The differences between the public and archived memory concerning this issue are presented. The district conference materials attest to the planning as well as the actual processes involved in the gradual reorientation of the communist activities towards establishing legal organisations in the expert, cultural, and professional field. The focus of the communists' endeavours started to shift from the armed struggle against the dictatorship to the struggle for the everyday demands of workers and peasants and the improvement of their economic, social, and political position.

Keywords: Communist Party of Yugoslavia, January 6th dictatorship, Celje, Branko Diehl, Slavko Šlander

Januarja 1929 je jugoslovanski kralj Aleksander Karađorđević z uvedbo osebne diktature¹ posegel v politične razmere v državi. Komunistična stranka, ki je že od leta 1921 delovala v ilegali, je bila edina stranka, ki se je diktaturi uprla in je z različnimi letaki pozvala k oboroženemu uporju proti diktaturi. Sledile so množične aretacije komunistov in obsodbe pred novoustanovljenim sodiščem za zaščito države. Del članov pokrajinskega vodstva² so aretirali, drugi del³ pa se je skupaj s člani centralnega vodstva pravočasno umaknil v tujino. Oblast je tako razbila velik del komunističnih organizacij in vodstev ter ohromila komunistično dejavnost. Iz dosedanjih raziskovanj⁴ je razvidno, da so se mnoge celice ohranile in samoiniciativno, kljub nasilju, širile

1 Več o Aleksandrovi diktaturi Jure Gašparič, »Uvedba diktature kralja Aleksandra,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 241–54. Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935* (Ljubljana: Modrijan, 2017).

2 Decembra 1928 so bili v PK KPJ za Slovenijo izvoljeni: tajnik Jaka Žorga, Dragutin Gustinčič, France Klopčič, Ivan Zver (umrl avgusta 1930), Josip Šenica, Alojz Kusold in Lazar Nešič. Zastopnik SKOJ je bil Vinko Preželj ali Maks Strmecki. – France Filipič, »KPJ v Sloveniji v času VIII. konference zagrebških komunistov,« *Zgodovinski časopis*, 32, št. 3 (1978): 315.

3 V tujino sta se umaknila France Klopčič, ki je bil po aretaciji Žorge sekretar PK, in Viktor Koleša, organizacijski sekretar CK KPJ.

4 Alenka Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem: Četrta pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo 1934: Neobjavljen elaborat.« (Ljubljana, 1975), hrani INZ. France Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939* (Ljubljana: Založba Borec, 1981), dve knjigi, zlasti razpravi: »Partijska organizacija v

letake ali celo iskale zveze s centralnim komitejem Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) na Dunaju. V takratni Sloveniji, Dravski banovini, se je komunistična organizacija razmeroma hitro obnovila, saj je bilo obdobje, ko se je pretrgala kontinuiteta delovanja stranke in je ta ostala brez vodstva, kratko, dejansko le leta 1930. Konec tega leta so se začeli zbirati in povezovati partijski člani. Najprej skojevci na univerzi, nato po študentih še po drugih krajih Slovenije, zlasti v industrijskih središčih. Sredi leta 1931 se je iz skupine, ki se je na lastno pobudo lotila obnavljanja partijskih organizacij, izoblikovalo začasno pokrajinsko vodstvo⁵, ki je sprva delovalo brez zveze s centralnim vodstvom. Prve neposredne stike s CK KPJ so poskusili dobiti po komunistih iz skupine primorskih emigrantov⁶ in jeseni 1932 je bila vzpostavljena neposredna zveza. Sredi tega leta je imelo pokrajinsko vodstvo že zveze z vsemi organizacijami v Sloveniji. V večjih krajih so delovali mestni komiteji, ki so usmerjali delo celic. Te so sestavljali povprečno trije člani KSJ.⁷ Največ celic je bilo uličnih in vaških, manj pa tovarniških. Obstajalo je že šest okrožnih komitejev (OK: Ljubljana, Jesenice, Trbovlje, Novo mesto, Notranjska, Maribor), v Celju pa so OK jeseni 1932 ravno ustanavljali. V evidenci so imeli okrog 450 članov.

S tem, ko je bila komunistična stranka konec leta 1932 spet vzpostavljena in je delovala povezano od osnovnih organizacij do pokrajinskega vodstva, so se leta 1933 začela prizadevanja, da bi prodrli iz ozkih strankinih okvirov delovanja. Preusmeritev na množično delo je bila težavna, ker so se še trdovratno zadrževala stara gledanja, tj. potreba po samoizoliranosti. V začetku leta 1933 so začeli misliti na pripravo pokrajinske (oblastne) partijske konference, prve po decembru 1928. Vse leto 1933 so tekle priprave na konferenco v pokrajinskem vodstvu, v okrožnih vodstvih in v osnovnih organizacijah. Avgusta 1933 sta se sestali že prvi okrožni konferenci, celjska in trboveljska.

Na Celjskem je komuniste prepoved leta 1921 občutno prizadela in se jim dolgo ni uspelo povezati, šele leta 1926 so se oblikovale prve celice. V Celju je bil organizator France Klopčič. Podobno kot velja za širše slovensko področje, je bilo tudi delovanje komunistov na Celjskem z diktaturo odkrito in zaradi aretacij za nekaj časa

Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS« (*knjiga 2*) in »Tito v mariborski kaznilnici in čas obnove KPJ v Sloveniji« (*knjiga 2*). Edvard Kardelj, *Zbrana dela: Prva knjiga maj-junij 1928– december 1934*, ur. France Filipič (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989). Boris Kidrič, *Zbrana dela 1*, ur. France Filipič (Ljubljana: Državna založba Slovenije in ČZDO Komunist, 1987). Lilijana Trampuž, »KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934 s poudarkom na začetnem delu priprave pokrajinske konference: Magistrsko delo« (Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta 1992).

5 Po spominu nekaterih udeležencev naj bi bili člani začasnega PK KPJ za Slovenijo: Janez Perenič, Boris Kidrič, Danilo Jejčič, Martin Mencej, Drago Hartner, Jože Dolenc, Zdenka Armič in verjetno Janez Marentič. Februarja 1932 se jim je pridružil še Edvard Kardelj. Sekretar je bil najprej Janez Perenič - Jaka, sredi leta 1932 ga je zamenjal Boris Kidrič - Peter. – Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« 11.

6 Več o delovanju primorskih emigrantov – komunistov Lilijana Trampuž, »Primorski emigranti-komunisti v Ljubljani v času šestojanuarske diktature,« v: *Zbornik Janka Pleterskega*, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek (Ljubljana: ZRC SAZU, 2003), 349.

7 Komunistična stranka Jugoslavije. Slovenski komunisti so v obravnavanem obdobju večinoma uporabljali slovenski izraz – stranka. A ne izključno, gl. SI AS 1515, 1934/film LXXXIII/2915-2917, t. e. 9. Širitev uporabe izraza partija pa bolj sledi retrogradnemu načelu, kot pojasnjuje Vida Deželak Barič, »Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora na Slovenskem 1894–1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 57, št. 1 (2017): 90.

ohromljeno.⁸ Ponovno so se komunisti tu začeli zbirati leta 1931, se trdneje organizirali jeseni 1932, ko so ustanovili že omenjeni OK. Celice so se oblikovale v Celju, spodnji Savinjski dolini, stike pa so imeli še s komunisti v Mežiški dolini, Slovenj Gradcu, Laškem, Konjicah in Rogaški Slatini.⁹

Organiziranje prvih okrožnih konferenc predpostavlja, da sta bili na Celjskem in v Revirjih v tistem času najmočnejši organizaciji. Potrditev tega mnenja dobimo v poročilu Edvarda Kardelja (Levca), datiranem s 23. oktobrom 1933, kjer celjsko okrožje uvršča takoj za najmočnejšo trboveljsko organizacijo. S »tehničnoorganizacijskega stališča« pa kot najboljšo presoja prav celjsko okrožno organizacijo.¹⁰

Jeseni 1932 se je na območju Celja, Št. Pavla pri Preboldu (danes vključenega pod Prebold, op. L. T.) in Slovenj Gradca izoblikovala organizacija z okrožnim komitejem v Celju, vezana na Ljubljano kot središče partijske obnove in na Rogaško Slatino. Delovala je do konca novembra 1933, ko so se v zvezi s policijskimi vdori v nekatere organizacije KPJ v Ljubljani začele tudi aretacije članov celjske organizacije.¹¹

Dva akterja sta svoj spomin na delovanje objavila: Franc Hribar in Anton Kotnik opisujeta začetke partijskega delovanja v času Aleksandrove diktature.¹² Osrednja osebnost pri obeh je Slavko Šlander, doma iz Št. Pavla pri Preboldu, ki je bil zaposlen v Celju in je nato še doma začel spodbujati somišljenike za komunistično delo. Simptomatično pri njunih spominih je dejstvo, da oba izpuščata spomin na Branka Diehla, ki je bil v času diktature poleg Slavka Šlandra najbolj aktiven komunist na Celjskem in širše. Diehl je bil med vojno zaprt v Dachauu, po vojni obsojen v dachavskih procesih in usmrčen. In postavlja se vprašanje, ali je v spominih takratnih komunistov izbrisan tudi za nazaj. Vsaj javno. Namen naše obravnave je vsaj nekoliko bolj osvetliti nejasnosti v zvezi z navajanjem sekretarja okrožja ter analizirati gradivo okrožne konference in s tem predstaviti samoiniciativnost, samokritičnost in kritičnost takratnih komunistov. Pa tudi predstaviti dvojnost spominjanja: javno in arhivirano.

Predstojništvo mestne policije v Celju, policijske postaje v Celju, Št. Pavlu pri Preboldu in Slovenj Gradcu so v letih 1932 in 1933 zaznali komunistične akcije, ki so zajemale zlasti širjenje propagandnega materiala. Istočasnost teh akcij na raznih območjih je policijske organe navajala k sklepu, da gre za dobro izdelano tajno komunistično organizacijo.¹³ Delovanju celjskih komunistov je policija sledila vse leto; njena odkritja spoznamo iz obširne obrazložitve obtožnice in bolj strnjeno v sodbi, ki jo je izreklo Okrožno sodišče v Celju 9. aprila 1934. V času od 1. novembra 1932 do 21. oktobra 1933 je policija v Celju in okolici registrirala naslednjih 12 akcij:

8 Več o tem Anton Kotnik, *Komunistična partija: v revolucionarnem delavskem gibanju Savinjske doline 1920–1941* (Žalec: Občinska kulturna skupnost, 1975).

9 SI AS 1589/IV, t. e. 4453, Branko Diehl.

10 Kardelj, *Zbrana dela*, 133.

11 Kidrič, *Zbrana dela*, 21.

12 Stane Terčak, ur., *Med Mrzlico in Dobrovljami* (Celje: s. n., 1955), posebej Franc Hribar - Savinjšek: »Tovarna Prebold in njeno delavstvo.« Kotnik, *Komunistična partija*, na str. 45 omenja, da je krajevni komite KP v Preboldu nosil ilegalno ime »Marks«, na str. 6 pa, da je bil sekretar krajevnega komiteja Franc Hribar. Nikjer ne omenja imena lastne celice Dnjeprostroj, čeprav navaja več imen drugih celic.

13 ZI_ZAC/0609 sign. Kzp 815/1933, a. š. 125a, kazenski spis (KS) Emil Kocmur.

1. V noči med 31. oktobrom in 1. novembrom 1932 so bili po delavskih naseljih na periferiji mesta Celja in v okolici raztreseni letaki za proslavo 15. obletnice ruske revolucije. Letake je izdala komunistična stranka Jugoslavije, oblastni komite za Slovenijo. Sodba takole podaja vsebino letakov: »V letakih se slavi ruska revolucija, se hvali boljševiški družabni red, prikazujejo gospodarski uspehi 5 letnega načrta ter poziva delavski in kmečki stan na organiziranje delavsko-kmetskih revolucionarnih odborov in zbiranje orožja za oboroženo vstajo delavnega ljudstva.«
2. Dne 1. novembra 1932 so letake po pošti prejeli železniški uslužbenci na postaji v Celju.
3. Dne 12. decembra je uprava celjske železniške postaje zasegla pošiljko *Rdečih signalov*,¹⁴ št. 2 za december 1932. V izvlečku vsebine časopisa sodba navaja poziv na zbiranje orožja in na vstop v rdečo fronto ter oris ustaškega gibanja v Liki kot komunističnega.
4. Dne 10. decembra 1932 sta na gimnazijo v Celju prispeli pismi z letaki, ki jih je izdala Komunistična stranka Jugoslavije, mestni komite za Ljubljano, v katerih se »poziva slovenska mladina k snovanju komunističnih celic in krožkov ter k teoretični in praktični pripravi za revolucionarno delo«.
5. Dne 12. decembra 1932 je bilo osmošolcem na celjsko gimnazijo poslanih pet zgoraj omenjenih letakov.
6. V noči s 26. na 27. december 1932 sta bila v Celju najdena en izvod *Proletarca*,¹⁵ št. 1 za mesec januar 1933, ter en izvod *Rdečega prapora*,¹⁶ št. 3 za leto 1932.
7. Dne 31. decembra 1932 je bilo v vlaku najdeno glasilo *Rdeči prapor*, št. 3 za leto 1932. V vsebini se iz dveh člankov poudarja poziv na pripravo oborožene vstaje.
8. Med 10. in 15. januarjem 1933 je bilo v Celju najdenih več izvodov omenjenega *Proletarca* in *Rdečega prapora*, trije izvodi celo v farni cerkvi.
9. V noči z 21. na 22. april 1933 in ponoči 28. aprila 1933 so bili po Celju raztreseni letaki, prirejeni za 1. maj kot delavski praznik. »V njih se poziva delovno ljudstvo¹⁷ v enotno fronto in skupen boj proti obstoječemu režimu ter političnemu in socialnemu redu v državi.«
10. V nočeh s 13. na 14. in s 14. na 15. avgust 1933 so po Celju raztrosili veliko letakov in *Rdeči prapor*, št. 8 iz julija 1933. V obširnem opisu vsebine sodba navaja poziv delovnemu ljudstvu, da naj, če bo dobilo v roke puške, te obrne proti onim, ki jih bodo dali. Nadalje sodba navaja kritiko delovanja komunistov v strankah (legalnih op. L. T.), kritizira trboveljske rudarje, da so premalo borbeni, poziva

14 Ilegalni mesečnik študentov komunistov ljubljanske univerze. Izhajal v letih 1932–1934. – France Filipič, »Rdeči signali,« v: *Enciklopedija Slovenije*, 10 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 122.

15 Glasilo CK KPJ, 1929–1942; Kardelj, *Zbrana dela*, 127.

16 Ilegalno glasilo PK KPJ za Slovenijo, izhajalo občasno v Ljubljani 1932–1934. – France Filipič, »Rdeči prapor,« v: *Enciklopedija Slovenije*, 10 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 122.

17 Pojem delovno ljudstvo komunisti tega časa natančneje ne opredeljujejo. Iz uporabe v časopisju lahko sklepamo, da mislijo s pojmom na industrijske delavce in kmete ali tiste, ki se preživljajo s »fizičnim« delom. Kot navaja Kermit E. McKenzie, *Comintern e rivoluzione mondiale 1928–1943* (Firenze: Sansoni S. p., 1969), 226, komunisti manj definirajo uporabljene pojme.

žene k antimilitarističnemu delovanju, k pristopu k Rdeči pomoči.¹⁸ Sodba poučarja, da iz letakov »izzveni isti refren – oborožen upor proti sedanjemu političnemu in gospodarskemu redu ter uvedba komunističnega sistema«.

11. Dne 14. oktobra 1933 so bili pri Cinkarni najdeni trije izvodi *Rdečega prapora*, št. 9 iz septembra 1933. Iz vsebine sodba navaja poziv k širšemu delovanju komunistov v strokovnih organizacijah, k organizaciji rdeče sindikalne opozicije¹⁹, borbi proti provokatorjem.

12. Dne 21. oktobra 1933 so v predmestju in mestu Celje našli več letakov pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo, v »katerih se agitira za rdečo listo kot predstavnico skupne 'antifašistične fronte' pri volitvah v Delavsko zbornico«.

Sodba navaja podobne podatke za štiri komunistične akcije v Št. Pavlu pri Preboldu in okoliških vaseh, dve akciji v Slovenj Gradcu in Štorah, tri akcije v Mozirju in okolici ter eno akcijo na območju Litije.

Ob aretacijah savinjskih komunistov konec leta 1933 je policija zaplenila tudi precej dokaznega gradiva. Med drugim je našla sedem odgovorov na vprašalne pole, objavljene v ilegalnem organizacijskem glasilu PK KSJ za Slovenijo *Celica*. Po mnenju, podanem v sodbi, je bil »očividnen namen teh vprašalnih pol zbrati statistične podatke organizacije in tako dobiti vpogled v razmere in delovanje pojedinih celic« oziroma je vprašalne pole uporabil pokrajinski komite za pripravo okrožnih konferenc in pokrajinske konference.²⁰

Navedena sodba ugotavlja avtorje odgovorov: »Kakor se je ugotovilo po priznanjih obtožencev samih, so izdelali referate (mišljeni so odgovori na vprašalne pole, op. L. T.): Kazimir Koželj - Rugelj za vaško-mešano celico 'Njiva' (Gotovlje), Franc Hribar za celico 'Marks' v Št. Pavlu, Anton Kotnik za celico 'Dnjepro stroj' istotam, Anton Rader za celico v Slovenj Gradcu, Legnu in Trobljah ter Karol Barle za svojo celico v Šmartnem pri Slovenj Gradcu, dočim je Branko Diehl oskrbel referat glede celice v Gaberju po ključavničarskem pomočniku Ignacu Javoršku. Podatki teh referatov že sami kažejo na obstoj teh osnovnih edinic komunistične stranke v gori navedenih krajih.«²¹ Hribar in Kotnik navajata za začetnega organizatorja KSJ Slavka Šlandra. Ta navedba bo verjetno držala za organiziranje komunistov jeseni 1932 v Št. Pavlu, od koder je bil Šlander doma. Po podatkih, ki jih razberemo iz gradiva obtožnice, sodbe in prilog,²² posebej pa iz policijskega zapisnika zaslišanj,²³ pa je slika za Celje in okrožje v celoti nekoliko drugačna.

18 Rdeča pomoč – del Mednarodne organizacije pomoči revolucionarjem, ki je v Jugoslaviji delovala ilegalno v okviru KPJ. – Kardelj, *Zbrana dela*, 237.

19 RSO – rdeča strokovna opozicija, imenovana tudi revolucionarna sindikalna opozicija, je bila ena od oblik za delovanje komunistov v legalnih sindikalnih organizacijah. CK je izdal direktivo o formiranju RSO sredi leta 1932 in je bila v veljavi še nadaljnji dve leti. Praksa pa je pokazala, da so ostajale skupine RSO zaprte in niso našle širšega stika z delavci. – Kardelj, *Zbrana dela*, 133.

20 SI_ZAC/0609, KS Emil Kocmur, sodba, 10. Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem«, dok. št. 7, op. 1.

21 SI AS 1477, Ot. 24/25, kazenski spis (KS) Feuerberg Izak in tovariši, 1933, policijski zapisnik, str. 781–803. Navedbe iz sodbe ne moremo preveriti po policijskem zaslišanju, ker je v kazenskem spisu Feuerberg ohranjen le del tega zapisnika. A po dosedanjih izkušnjah sodbe verodostojno in natančno povzemajo iz policijskih zapisnikov zaslišanj ter dokaznega materiala.

22 SI_ZAC/0609, KS Kocmur Emil.

23 SI AS, 1477, KS Feuerberg, policijski zapisnik, 781–803.

Iz izjav Branka Diehla in Slavka Šlandra v omenjenem zapisniku je razvidno, da je bil pravi organizacijski pobudnik delovanja celjske organizacije Karel Barle, ki je bil po ugotovitvah Franceta Filipiča²⁴ od pomladi 1932 do novembra 1933 član univerzitetnega komiteja KSJ v Ljubljani, leta 1933 pa član mestnega komiteja (MK) Ljubljana. Po podatkih, zbranih v kazenskem spisu Feuerberg in tovariši, je bil Barle ena ključnih osebnosti pri vzpostavljanju organizacije v Ljubljani v povezavi s sekretarjem PK Marinkom.²⁵

Tako postane razumljivo Marinkovo pismo centralnemu komiteju 2. decembra 1933, kjer obvešča, da bodo v zvezi s policijskim vdorom – provalo dveh celic v Slovenj Gradcu morali poslati enega študenta ven, da bo tam nadaljeval študij, provala pa bo lokalizirana.²⁶

Kot kaže, je Barle na pobudo pokrajinskega vodstva začel iskati stike s celjskimi komunisti, izkoristil svoje in Diehlovo skupno znanstvo z Alešem Beblerjem,²⁷ da je prišel z Diehlom sploh v stik. Ko je Diehl privolil v sodelovanje in je na sestanke z Barletom pritegnil še Slavka Šlandra, je to Diehl označil »za začetek najinega ilegalnega delovanja v Celju«. ²⁸ Tu se zdi pomembno opozoriti na izjavi Diehla in Šlandra, da sta se že dolgo zanimala za socialna vprašanja. Na zaslišanju sta o vzrokih za svoje komunistično udejstvovanje navedla: »Obtoženi Diehl opravičuje svoje delovanje v prid komunistične stvari z navedbo, da ga je pri tem vodila le želja probuditi pri delavcih razredno zavednost, nekoliko so pri njem vplivale, kakor pravi, tudi neugodne domače gmotne prilike vrhu tega pa še okolnost, da mu vkljub dovršenim visokošolskim študijam ni uspelo dobiti nikjer primerne zaposlitve.« O Šlandrovih začetkih pa naslednje: »Ker je bila baš v tistem času (jeseni 1932) zobotehnikom vzeta možnost osamosvojitve in so bile po trditvi obtoženca brezuspešne vse intervencije njih strokovnih organizacij, je obtoženec, kakor se izraža, uvidevši, da režim ubija vsako gibanje, krenil v svojem prepričanju povsem v levo in pristal na pram Diehlu in Barletu v ilegalno delovanje.« ²⁹

Seveda bi tu lahko pripomnili, da sta Diehl in Šlander preložila odgovornost za začetek delovanja na Barleta, ki ga policija ni aretirala, saj se je umaknil v Avstrijo.³⁰

24 Kardelj, *Zbrana dela*, 135.

25 Miha Marinko se je 11. marca 1933 po dolgih letih odsotnosti vrnil v Slovenijo kot inštruktor CK KPJ z nalogo, da v roku šestih mesecev pomaga pri organizaciji najprej okrožnih konferenc, nato pa še pokrajinske konference. Doma je bil iz Zagorja, po legalizaciji, prijavi na policiji je bil konfiniran v Braslovče. Edini okrožni konferenci, ki sta bili izvedeni poleti 1933, celjska in trboveljska, sta bili z njim osebno povezani. Marinko je bil od leta 1924 član KPJ, od leta 1925 v emigraciji, rudar v Franciji, leta 1931 je čez Berlin odšel v Moskvo na partijsko šolo. – Miha Marinko, *Moji spomini* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971).

26 SI AS, 1551, 1933/311. t. e. 8., Poročilo Poldija, 3. 12. 1933.

27 Aleš Bebler, *Čez drn in strn. Spomini* (Koper: Založba Lipa, 1981). Aleš Bebler je bil komunist od leta 1929 na Univerzi in Diehlov mladostni prijatelj. Osebno pri omenjenih zvezah ni sodeloval, saj piše, da je bil leta 1932 in 1933 v tujini, najprej v Parizu, nato pa je preko Nemčije potoval v Sovjetsko zvezo. Diehl v zapisniku zaslišanja na policiji omenja, da se je z Beblerjem pogovarjal o komunizmu. V povojnih spominih pa Diehl navaja, da so zvezo z Ljubljano iz Celja dobili pri Viljemu Povodnu.

28 SI AS, 1477, KS Feuerberg, policijski zapisnik, 789. Diehl je v povojnih spominih bolj konkreten in omenja, da je njegov oče izgubil premoženje, sam pa je doštudiral s podporo sorodnikov. Po Živkovičevi diktaturi je uvidel, da ne bo nobena druga politika rešila ne nacionalnega ne socialnega vprašanja, zato se je vedno bolj bližal liniji komunistične partije. – SI AS 1589/IV, t. e. 4453, Branko Diehl.

29 SI_ZAC/0609 KS Kocmur Emil, sodba, 13, 14.

30 Kardelj, *Zbrana dela*, 135.

Ker tudi Kotnik³¹ kot začetek delovanja navaja leto 1932, ko so dobili stik s pokrajinskim vodstvom, je zveza z Barletom kar precej verjetna. Tak razplet je razviden tudi iz *Poročila o splošnem političnem delovanju in organizacijskem delu* okrožnega komiteja za celjsko okrožje, ki ga je na okrožni konferenci avgusta 1933 podal »Robnik«.³² V njem namreč pravi: »Pred letom dni je dobilo nekaj tukajšnjih, že deloma izgrajenih marksistov prve stike s kom/unistično/ organizacijo. Od početka so se samo izobraževali, tvorili celico, pridobivali novih članov in delovali v akcijah. Pozneje smo ustanovili celice v drugih krajih deloma pa dobili zvezo s celicami od drugod. Najprej je bil ustanovljen mestni,³³ pozneje pa še okrožni komite. Njegovo delovanje se razteza na velik del bivše Štajerske in Koroške. Okr/ožni/ kom/ite/ opravlja tudi posle mestn/ega/ kom/iteja/. O.K. je skrbel za povezanost celic, oskrboval literaturo, vzdrževal stike in dajal navodila za pravilno delo.«

V gradivu Kominterne (KI) sta o delovanju celjskih komunistov v tem obdobju dva podatka. V organizacijskem poročilu slovenskega pokrajinskega vodstva centralnem komiteju iz julija 1932 je razvidno, da deluje v Celju ena skupina komunistov.³⁴ Za osvetlitev začetkov delovanja celjskega okrožja pa je ilustrativno poročilo *Gorkiča*, člana začasnega vodstva KPJ, iz septembra 1932, ki ob naštevanju okrožnih komitejev v Sloveniji navaja: »Sada rade na osnivanju OK v Celju.«³⁵

V okrožnem komiteju Celje so po doslej znanih podatkih delovali: Branko Diehl, Slavko Šlander, Kazimir Koželj - Rugelj in verjetno Alfonz Pečovnik.³⁶

Težje je določiti funkcije v samem okrožnem komiteju. Če vzamemo za izhodišče ilegalna imena in referate, ki so jim pripisani na okrožni konferenci, lahko ugotovimo: *Robnik* je imel že omenjeni politični in organizacijski referat. *Poljanec* naj bi podal poročilo o kmečkem vprašanju, a poročilo za zdaj ni znano. *Stopnik* je podal poročilo o sindikalnem delovanju, ki je ohranjeno v šifrah, te nam je sicer uspelo razrešiti, a žal ne pojasnjujejo imena referenta.³⁷

31 Kotnik sicer postavlja čas začetka organiziranega dela na zgodnjo pomlad 1932, v nasprotju s številnejšimi navedbami, ki govorijo o jeseni 1932, v: Kotnik: *Komunistična partija*, 6.

32 Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« dok. št. 5. Poročilo o političnem delovanju in organizacijskem delu na okrožni partijski konferenci za Savinjsko dolino avgusta 1933.

33 Mišljen je mestni komite KPJ Celje. Njegovi člani so bili: Slavko Šlander, Mirko Koželj in Branko Diehl, gl. SI AS, 1872, Anton Kotnik: Razvoj delavskega gibanja in organizacije KP v Preboldu do 1934.

34 SI AS, 1551, 1932/49, t. e. 6, Pismo sodruga X, 19. 7. 1932.

35 SI AS, 1551, 1932/97, t. e. 6, Poročilo Milana Gorkiča – Sommerja, 12. 9. 1932.

36 SI AS, 1872, Anton Kotnik: Razvoj delavskega gibanja in organizacije KP v Preboldu do 1934. Kotnik ima več izvodov spominov – v vseh je Diehl omenjen.

SI AS, 1872, Peter Stante: Kako se je v letih 1932–1933 partija v Celjskem okrožju rehabilitirala od udarcev Aleksandrove diktature. Stante (letnik 1914) se je leta 1933 vključil v komunistično gibanje, a v aretacijah tistega leta ni bil zajet. V spominu pa je navajal med člane vodstva še Viktorja Eržena, a za to ni nikakršnih dodatnih potrdil. Tu uporabljenih spominov pa zdaj v arhivu ni več, ostaja zapis le v seznamu in na kartotečnih listkih. Peter Stante – Skala ima obširnejši spominski zapis v SI AS 1551, t. e. 63, ki je bolj literarne narave in osredotočen na kasnejši čas.

37 Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« dok. št. 6, Poročilo o delovanju KS na strokovnem polju v Dglnlmggo (Celjskem op. L. T. – ključ za šifro: premik dveh črk abecede) okrožju, nedat. Šifrirano poročilo je bilo v arhivu označeno kot »Ptusko« ter vloženo časovno napačno. Alenka Nedog je z analizo dokumenta poročilo časovno in krajevno pravilno uvrstila. Tudi njena predvidevanja pri razreševanju šifer so bila velikokrat točna in so olajšala dešifriranje, ki je bilo izdelano na podlagi različnih opisov šifriranj v spominih predvojnih udeležencev.

Alenka Nedog je pravilno predvidevala, da je bil sekretar »Robnik«, vendar to ime pogojno pripisuje Slavku Šlandru.³⁸ France Filipič navaja kot sekretarja Slavka Šlandra, a brez navedbe vira.³⁹ Ime »Robnik« pa se pojavi v policijskem zapisniku zaslišanja Vilijema Šlandra, kjer ta to ime pripisuje Branku Diehlu.⁴⁰ Na sekretarstvo Branka Diehla nas usmerja tudi sodba Okrožnega sodišča v Celju z dne 9. aprila 1934,⁴¹ kjer dovolj verodostojno, s precej dokaznega materiala in izpovedovanjem obtožencev, Branku Diehlu pripisujejo komunistično delovanje na območju Celja, Savinjske doline in Slovenj Gradca, kot nedokazano mu pripisujejo tudi stike s komunisti v Rogaški Slatini.⁴² Slavku Šlandru in Kazimirju Koželju pa sodba pripisuje komunistično delovanje le v Celju in Savinjski dolini. Prav širina delovanja Branka Diehla najbolj govori v prid trditvi, da je on bil sekretar OK KPJ Celje.⁴³ Poleg razlike v izobrazbi in starosti, kot bomo še videli. Verjetno pa so tudi povojni razpleti osebnih usod Diehla in Barleta precej prispevali k tako težkemu razjasnjevanju njihove vloge v predvojnem komunističnem gibanju.⁴⁴

»Stopnik«, poročevalec o sindikalnem vprašanju na okrožni konferenci, bi lahko bil Kazimir Koželj, saj Slavko Šlander v policijskem zapisniku zaslišanja omenja sestanek 10. oktobra 1933 v Št. Pavlu, ki so se ga udeležili še Franc in Rudolf Hribar, Josip Turk in Vilijem Šlander. Šlander navaja, da je »na tem sestanku dajal Koželj, **ki se bolj razume na sindikalne organizacije** (podč. L. T.) navodila za volitve v delavsko zbornico«. ⁴⁵ O drugih članih okrožne konference ni podatkov, ki bi omogočali identifikacijo.

O tehničnem poteku konference obstaja en sam, že omenjeni spominski podatek Franca Hribarja, kjer pravi: »Poleti 1933 je bila konferenca Okrožnega komiteja, ki so se je poleg drugih udeležili še Tone Rader iz Slovenj Gradca in dva, ki ju nisem poznal.

38 Ibid., op. 7.

39 Kardelj, *Zbrana dela*, 133, op. 16. France Filipič omenja Šlandra kot sekretarja MK Celje ob aretaciji novembra 1933, Diehla pa kot sekretarja MK Celje v letu 1932 in 1933. – »Slavko Šlander - Aleš,« v: *Enciklopedija Slovenije*, 13 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999), 122, in »Branko Diehl. v: *Enciklopedija Slovenije*, 2 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987), 258.

40 SI AS, 1477, KS Feuerberg, policijski zapisnik, 797, 798. Sam Diehl je v povojnih spominih zapisal: »Vršil sem funkcijo organiz. sekretarja celjskega okraja.« – SI AS 1589/IV, t. e. 4453, Branko Diehl.

41 SI_ZAC/0609 KS Kocmur Emil, sodba, 11–13.

42 Ibid.

43 Ibid. Iz sodbe, str. 12, je razvidno, da je Diehl šel s Šlandrom dvakrat na sestanek v Št. Pavel, kjer je na prvem sestanku predaval večji skupini o komunističnem delovanju in dajal navodila za pridobivanje novih članov, na drugem sestanku pa naj bi govoril o francoski revoluciji in razvoju delavskega gibanja.

44 Branko Diehl in Karl Barle sta bila 26. 4. 1948 v prvem dachavskem procesu obsojena na smrt in usmrčena. Pravno sta bila rehabilitirana julija 1978, politično pa aprila 1986. Več v *Dachauski procesi: raziskovalno poročilo z dokumenti* (Ljubljana: Komunist 1990). Peter Vodopivec, »Prispevek za zgodovino represije na Slovenskem po 2. svetovni vojni: Neobjavljen intervju z Vlastom Kopačem iz leta 1986,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 52, št. 2 (2012): 275–94.

Med preverjanji signatur v prispevku sem odkrila, da imata Franc Hribar in Anton Kotnik svoje (a dopolnjene) spomine na predvojno komunistično udejstvovanje ohranjene tudi v arhivskem gradivu. – SI AS 1550, t. e. 36, Franc Hribar - Savinjšek, Okrožni komite KPS v Celju 1932/33 in SI AS 1872, Anton Kotnik, Razvoj delavskega gibanja in organizacije KP v Preboldu do 1934. Oba med takratne akterje vključujeta tudi Branka Diehla. Sproža se vrsta novih vprašanj, od cenzure, samocenzure, moralnih dilem (med lojalnostjo in osebnem etiko). V arhivu so še druga spominska besedila iz obravnavanega obdobja, ki spomin na Diehla obravnavajo različno, od ignoriranja (Rudi Hribar) do neobremenjeno pozitivnega spomina (Branko Rudolf). Vse kaže na določene osebne zavrtosti, ki bodo mogoče kdaj predmet obravnave kakšnega 'psihozgodovinarja'.

45 SI AS 1477, KS Feuerberg, policijski zapisnik, 795.

Glavni referent je bil Miha Marinko,⁴⁶ tedaj ilegalec, ki sem ga takrat prvič videl. Ta konferenca je bila v nekem opuščnem mlinu pod Hudičevim grabnom. Tam nas je zmotil neki celjski lovec, pa smo se pomaknili nato nekoliko proti Laškemu.⁴⁷

Robnik – Branko Diehl je na konferenci podal politično in organizacijsko poročilo.⁴⁸ V prvem je orisal najprej položaj delavcev, nato kmetov, podal pregled aktualnih nalog okrožne organizacije, sledila je pred zaključkom še kritika pokrajinskega komiteja.

Poročilo začenja z ugotovitvijo: »Položaj delavstva je brez izjeme zelo slab. Povsod so bile redukcije mezd. Dela se pri skrajšanem delovnem času. Brezposelni ne dobivajo nikake podpore.« Tako zaostren prikaz položaja delavcev je povzetek poročil oziroma odgovorov na vprašalno polo. Razumljiv je seveda tudi sklep, ki sledi temu prikazu: »Ni čuda, da postaja delavstvo vedno bolj revolucionarno.« Poročilo nato s konkretnim primerom ilustrira željo po aktivnosti med delavstvom, kar spet pripelje do sklepa, »da hoče delavstvo nastopati aktivno, da pa nima aktivnih voditeljev«. Ta sklep pa vodi poročevalca do usmeritve: »Voditelj delavstva mora postati kom/unistična/stranka. Zato glejte, da razširite naš pokret med maso, da pridobite nov (kader, op. L. T.) partijcev in simpatizerjev, da z legalnim in ilegalnim delom dokažete delavstvu, da ga samo pot, ki jo gremo mi, reši kapitalističnega jarma.« Potrebno se zdi opozoriti, da poročilo navaja potrebo po legalnem in ilegalnem delu, to pa je bila taktika, ki si je med komunisti šele začenjala utirati pot po uvedbi diktature.

Sledi kratka, v komunističnem gibanju takrat splošno sprejeta negativna oznaka socialistov, ki da izgubljajo oporo tudi v kulturnih in strokovnih organizacijah. Delavstvo naj bi štel »socialistične voditelje za potrebno zlo, ker pač ni drugih«, in se ob nameravani ustanovitvi nove socialistične stranke o socialističnih voditeljih Topaloviču, Uratniku, Svetku in Erženu izražalo »prezirljivo in sovražno«.

Tudi to mnenje je večkrat ponovljeno v ohranjenih odgovorih na vprašalno polo.

Glede »kršč/anskih/ socialcev« je v poročilu prisotno mnenje, da imajo »nekaj vpliva«, »kar pa se imajo zahvaliti svoji novi revolucionarni ideologiji. Ker imamo med njimi svoje partije, jim (prav jih, op. L. T.) bomo skušali razcepiti in boljši element pobrati.« To stališče do krščanskih socialistov podpira tezo Janka Prunka,⁴⁹ da so komunisti gledali v gibanju krščanskih socialistov le taktiko SLS. Treba je opozoriti, da je bilo tako stališče resnično le delno, saj se v dokumentih, posebno od CK KPJ izrazito naglašajo, da je pojav krščanskih socialistov dvojen, na eni strani označen kot taktika SLS, po drugi strani pa tudi kot odraz radikalizacije množic.⁵⁰ CK KPJ je opozarjal,

46 Gl. op. 25.

47 *Med Mrzlico in Dobrovljami*, 24. V spominskem zapisu v arhivu Franc Hribar natančneje navaja prisotne (poleg objavljenih še Slavko Šlander, Branko Diehl in Kazimir Koželj) ter vsebino Marinkovega prispevka; govoril naj bi o svetovni gospodarski krizi kapitalizma ter nakazal imperialistično svetovno vojno, ki je kasneje izbruhnila. »Po obširni razpravi so bili sprejeti sklepi da je treba pojačati delo v sindikatih in doseči večjo povezavo s kmečkimi množicami v duhu smernic Ljudske fronte in borbe proti fašizmu.« – SI AS 1550, t. e. 36, Franc Hribar - Savinjšek, Okrožni komite KPS v Celju 1932/33.

48 Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« dok. št. 5.

49 Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977) 123, 133, 134.

50 To stališče je razvidno v Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« dok. št. 12. Pismo centralnega komiteja KPJ pokrajinskemu komiteju za Slovenijo, 10. 10. 1933.

da je prav pojav krščanskih socialistov za komuniste priložnost, da se z njimi na podlagi skupne platforme borijo za neposredne zahteve **ekonomske in politične narave** (podč. L. T.).⁵¹ Usmeritve centralnega vodstva pa slovenski komunisti v tem obdobju še niso osvojili. Opozoriti velja še na dejstvo, ki izhaja tudi iz poročila na celjski konferenci. V tem obdobju, ko so se krščanski socialisti ograjevali od politike SLS, so se najradikalnejši prav leta 1933 tudi formalno vključili v komunistično stranko (Slak, Brilej). Pomembno se zdi dejstvo, da so se nekatere komunisti zelo hitro vključili v pokrajinski vrh partijske organizacije. Mogoče je prav problem konvertitstva v tem prvem obdobju povzročil, da med komunisti in krščanskimi socialisti na Slovenskem (kljub pozitivnim usmeritvam centralnega vodstva) še ni prišlo do sodelovanja v širšem obsegu. To velja za skupno politično delovanje, kajti potreba po skupnem delovanju za ekonomske zahteve delavcev je bila med komunisti stalno prisotna, kar sledi tudi iz tukaj obravnavanega celjskega poročila.

Glede »fašističnih organizacij« (liberalnih, op. L. T.) poročilo sledi odgovorom celic, da »nimajo skoro nobenih pristašev in vpliva«. Poročevalec zaključuje prvi del poročila z besedami: »Kakor vidimo, je delavstvo revolucionarno in nima zaupanja v nobeno desedanjo politično organizacijo. Naše delovanje bo pa imelo uspeh, če si bomo znali pridobiti ugled /med/ mas/ami/ s pravim revolucionarnim masovnim delom.«⁵²

V nadaljevanju pisec poročila ocenjuje položaj kmetov. Bolj konkretno, kot vemo, naj bi bilo poročilo *Poljanca*, ki pa še ni znano. *Robnik* govori o hudi zadolženosti kmetov, kar 60 odstotkov naj bi bilo zarubljenih. Glavna vira dohodka kmetov sta les in živina, ki pa nimata nobene cene. Nekoliko bolje naj bi bilo le v spodnji Savinjski dolini, kjer »bo hmelj dobro prodan«, a denar naj bi se porabil le za poplačilo starih dolgov. Zato poročevalec poudarja sovražno razpoloženje kmetov proti državni oblasti, kar dobiva celo nacionalistično razsežnost, saj pravi, da ker šteje kmet »upravičeno za predstavnike režima Srbe, se pojavlja tudi nacionalno sovraštvo do njih«.

O politični usmerjenosti kmečkega prebivalstva so na konferenci ugotavljali prevladujoč vpliv SLS »predvsem radi svoje punktaške politike«.⁵³ Njeno prevlado naj bi omejili s političnim delom med kmeti. Poudarja se domnevna strankina nenačelnost: »Pokazati je treba kmetu, da so klerikalci tudi sodelovali pri ustanovitvi sedanje diktature, proti kateri se sedaj borijo toliko časa, da ne vstopijo v tej ali oni obliki sami v njo.« Glede politične diferenciacije kmeta je opazen optimizem: »Vendar so se mnogim kmetom odprle oči. Naše akcije dosega povsod vedno večje uspehe. Kmetje odobravajo stališče kom/unistične/ stranke.«⁵⁴ Rezultat je viden tudi nekoliko bolj konkretno, ko poročevalec pravi: »Nekaj vpliva je dobila v Savinjski dolini

51 Ibid.

52 S tem sklepom je deloma v opreki usmeritev: »O.K. si je prizadeval ustvariti skupno fronto vsega proletariata. Delalo se je po tozadevnih navodilih /v/ bivših soc/ialističnih/ organizacijah in imeli smo stika s kršč/anskimi/ socialisti, ki so nam obljubili, da nastopimo pri **ekonomskih vprašanih skupno**.« (podč. L. T.).

53 Narodnopolitična izjava SLS, objavljena konec leta 1932, v kateri je stranka odločno zahtevala narodne pravice. – Janko Prunk, »Punktacije,« v: *Enciklopedija Slovenije*, 10 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 17.

54 Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« dok. št. 5.

naša stranka med kmeti. Imamo partije v društvu kmečkih fantov in deklet.⁵⁵ To je eno najboljših polj za naše delovanje med kmeti. Kjer teh društev ni, naj jih pa naši partiji osnujejo.«⁵⁶ Poročevalec poudarja možnosti in potrebe delovanja komunistov med mladino, intelektualci, pa še med podeželskimi obrtniki in mestnimi obrtniškimi pomočniki.

Sodeč po poročilu je na okrožni konferenci sledila precej odkrita kritika pokrajinskega vodstva, ki je s hitro spreminjajočimi in kontraverznimi političnimi usmeritvami potiskalo članstvo v zadrego: »Glede Pokr/ajinskega/ K/omiteja/ bi omenil, da parol ne menja kar v kratkem času in ne postavlja takih kakor na primer: Živela zveza sov/jetskih/ soc/ialističnih/ rep/ublik/ Balkana. Drugič pa: Živela sam/ostojna/ sov/jetska/ Slovenija. Slabe parole, kakor tudi hitro menjanje parol vpliva slabo na maso. V slučaju izdavanja novih parol naj se obrne preko okr/ožnih/ in mest/nih/ komitejev na celice, da izve mnenje. Drugače je njegovo delovanje dobro in zadovoljivo.« V nadaljevanju poročilo poudarja potrebo po literaturi v slovenskem jeziku, ki bi obravnavalo fašizem in kmečko vprašanje. To je posebej prosila celica v Šmartnem pri Slovenj Gradcu. Zahtevali pa so tudi, da bi delavska časopisa *Delavec* in *Rdeči prapor* »posvetila več pažnje kmet-skemu vprašanju.«⁵⁷ Glede »Rdeče pomoči«, organizacije za pomoč zaprtim, priznavajo, da še ni organizirana, da pa »bomo danes skovali načrt, kako naj se to organizira.«

Zaključek *Robnikovega* političnega poročila izzveni v optimistično napoved širjenja komunističnega vpliva v perspektivi, ta optimizem pa se prepleta s trdno odločnostjo komunistov, da se tej nalogi popolnoma posvetijo: »Iz vsega vidimo, da je med delavci, kakor med kmeti položaj za revolucionarno delo zelo ugoden. Napeti pa je treba vse sile da dobimo položaj v svoje roke mi. To bo mogoče samo z vstrajnim, intenzivnim delom, kajti nič ne pride samo od sebe, tudi revolucija ne, še najmanj.«

Organizacijsko poročilo, ki naj bi ga tudi podal *Robnik*, je bilo deloma že predstavljeno.⁵⁸

Njegov drugi del pa se ukvarja z metodami delovanja komunistov. Ugotavlja, da komunisti delujejo v delavskem društvu Svoboda, v strokovnih organizacijah in športnih društvih. Mnenje poročevalca je, da delujejo »partiji uspešno in uživajo ugled delavstva«. Med slabosti pa *Robnik* šteje, da so celice ulične in ne »obratne« ter da je »delovanje preveč sektaško namesto masovno«, torej omejeno le na delo znotraj komunističnih organizacij. Teh napak se zavedajo in jih bodo skušali popraviti.

Prikaz delovanja posameznih celic je zaradi izpuščanja ključnih mest, ki naj bi bila /naknadno/ šifrirana, precej okrnjen. Z analizo vsebine lahko identificiramo le ilustrativen opis dela celice v Št. Pavlu pri Preboldu, ki se v tem času kaže kot najbolje organizirana. »Štev. 2. Tu je bila organizirana tekom tega leta tako močna organizacija,

55 Organizacija kmečke mladine med obema vojnama, od leta 1930 pod imenom Zveza kmetijskih fantov in deklet. – Anka Vidovič Miklavčič, »Društvo kmetijskih fantov in deklet,« v *Enciklopedija Slovenije*, 2 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 356.

56 Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« dok. št. 5.

57 SI_ZAC/0609 KS Kocmur Emil. Edvard Kardelj je aprila 1934 pod psevdonimom Tone Brodar izdal knjižico *Fašizem*, gl. Kardelj, *Zbrana dela*, 205–30, oktobra 1934 pa je začela izhajati *Ljudska pravica*, komunistični časopis, namenjen kmetom. Odzivnost vodstva in kritika od spodaj – znaka idealizma gibanja?

58 Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« dok. št. 5.

da jo lahko smatramo za masovno. Nahajamo mnogo celic in sicer obratnih, uličnih in kmetskih. Naši partijci uživajo zaupanje industrijskega in kmečkega prebivalstva. Delujejo kot odborniki raznih delov/skih/ društvih in društva kmetskih fantov in deklet. Partijci so se vrgli na legalno delo. Ustanovljena je bila strok/ovna/ organizacija, ki je v naših rokah. Tudi pri volitvah v del/avsko/ zbornico postavijo svojega kandidata. Po njih inicijativi se je začel štrajk v tekstilni tovarni v števil. 2, ki je končal uspešno za delavstvo, čeprav je trajal le malo časa. Svoje delovanje so raztegnili na okolico in sicer ... Ustanovljen je bil tudi mestni komite.«⁵⁹

Sledi Stopnikovo sindikalno poročilo.⁶⁰ Opisuje konkretno delo od ustanovitve partijske celice v Celju. Tu se dejansko vidi delo komunistov, ko še niso bili obremenjeni s ponavljajočimi neposrednimi usmeritvami in potrebami po legalnem delu, ustanavljanju revolucionarne sindikalne organizacije; kot sledi iz dokumentov naslednje leto, pa so vse te potrebe že sami čutili in jih tudi že poskušali uresničevati.

Opis dela v Zvezi privatnih nameščencev Jugoslavije spada prav v področje legalnega dela v sindikatih; tam so bili, kot sami pravijo, »močna radikalna opozicija«. Pomembna se zdi ugotovitev poročevalca: »Dosegli smo precejšnje vzvalovanje teh ljudi, mnogo govorjenja in razburjenja duhov«, torej politizacijo ljudi in ustvarjanje nemirnih razmer. Komunisti pa dela v omenjeni Zvezi niso nadaljevali, ker so ocenili, da bodo več dosegli drugje. Centralni komite⁶¹ je to aktivnost Celjanov ocenil kot »sektaško«, kljub temu da so ga tako že v svojem poročilu označili celjski komunisti sami.

Tudi z akcijo ob izvolitvi v upravo društva stanovanjskih nameščencev so bili celjski komunisti zadovoljni s svojim obrobim položajem, ki jim je dal možnost nadzora in vpliva. Zanimiv je odgovor CK, ki je predstavil svoje mnenje o vlogi komunistov, ki ni v tihi podpori nasprotnikov in obstranskem vplivu nanje, ampak v razkrinkovanju nasprotnikovih nepravilnosti pred javnostjo. CK je tudi pozval k takojšnji kritiki nepravilnega postopanja, saj da bo s tem borba proti odstopanju od **partijske linije** (podč. L. T.) uspešnejša in dvignila se bo raven »aktiva in članstva«. ⁶² In spet je CK mnenja, da je praksa celjskih komunistov »sektaška«.

Poročevalec samokritično poroča še o drugih manjših komunističnih akcijah med uradniki, a je mnenja, da ni uspehov, ker ljudje za revolucijo še niso zreli: »Toda ljudje niso zgrajeni in njihovo revolucionarno razpoloženje je zelo potlačeno.« Ponosen pa je na aktivnost majhne skupine komunistov, saj posebej poudarja, da je omenjene akcije vršilo članstvo ene same celice s pomočjo nepovezanih članov in simpatizerjev.

V poročilu nato sledi predstavitev sindikalnega dela na terenu v okrožju, ki je postala lažje razumljiva po tem, ko nam je uspelo razrešiti šifre. Poročilo govori o močnem delovanju med tekstilci v Št. Pavlu, kjer si obetajo uspeh kandidata za volitve v Delavsko zbornico, o slabi povezavi članov stranke v Prevaljah, Mežici in premogovniku Leše. Opisani so kraji, kjer komunisti dobivajo zveze, v premogovnikih Huda jama, Zabukovica in med železarji v Štorah. V poročilu je omenjen še kraj Konjice,

59 Ibid.

60 Ibid., dok. št. 6.

61 Ibid., dok. št. 12.

62 Ibid.

kjer so komunisti zvezo izgubili, omenjeni pa so še kraji, kjer ni strokovnih organizacij, Slovenj Gradec ter Žalec – Gotovlje. Poročevalec posebej poudarja, da ne omenja krajev, industrij in strok, kjer komunisti še niso aktivni, samokritično ugotavlja pomanjkljivosti poročila, to je pomanjkanje statistike, in vzroke zanje pripisuje premajhni vestnosti celic in neusklajenemu delu z ostalimi poročevalci.

V zaključku poročevalec računa na razumevanje vodstva, čeprav bi zaslužili kritiko, saj se jim zdijo razmere posebne: »Naj sprejme KSJ to poročilo njenih najnovejših članov. Prepričan sem, da bo imela razumevanje za položaj v katerem delamo, čepravno pade naše delo in nedelo še pod tako kritiko, mi smo pripravljeni nanjo. Nanjo in na vse bodoče naloge, dokler v koncernu s proletarijatom vsega sveta ne zvalimo s svojih ramen to breme težko ...«⁶³

Stopnikovo strokovno poročilo se zdi dober pokazatelj razmer. Iz njega je jasno razvidno delo samoiniciativne skupine komunistov, ki se je izoblikovala na manjšem teritoriju. Ta skupina je sama sproti samostojno analizirala in prilagajala svoje delo. Iz poročila se razbere zavedanje poročevalca, da komunisti začenejo delo z ničelne točke, kar je čas po uvedbi kraljeve diktature dejansko tudi bil. Komunisti so presodili, da je vsako delovanje, tudi če je še tako neznan (ali celo neuspešno), boljše kot pa pasivno opazovanje. V razmerah ilegale je vsaka akcija, in nato analiza te akcije, pomenila nabiranje izkušenj. Prav teh pa je komunistom primanjkovalo. Iz poročil je razvidno prizadevanje za prodor iz zaprtosti med množice. Leta 1933 so se komunisti že pojavili v javnem političnem življenju z nastopi na volitvah v Delavsko zbornico,⁶⁴ delavskih zaupnikov in na občinskih volitvah. Vidi se že jasnejša usmeritev komunistov glede dela zlasti v sindikatih in med kmeti. Za oboje so forsirali posebne skupine za množično delovanje, ki se kot oblike sicer niso obnesle, kljub temu pa so prinesle nove izkušnje in spoznanja.⁶⁵

Delegati okrožne konference so ob zaključku na podlagi referatov in diskusije sprejeli tudi sklepni dokument ali resolucijo. V njem so na sedmih straneh predstavili svoj pogled na gospodarski položaj v svetu, Jugoslaviji, takratni Sloveniji in na Celjskem. Poudarili so gospodarsko razsulo, imperialistična nasprotja, razredne spopade, napad mednarodnega kapitalizma na »delovno ljudstvo«. Navedene ocene nedvoumno izhajajo iz kominternskih stališč oziroma kongresa KPJ iz leta 1928, saj resolucija enako poudarja krizo imperializma, nevarnost imperialističnega napada na SZ, diktaturo kot izhod iz krize. V uvodni oceni stanja svetovnih dogodkov se celjskim komunistom kaže sledeče stanje: v svetovni krizi, ki je zajela vse plasti družbe, se buržoazija rešuje, ne z demokracijo (liberalizmom), ampak z okrepljenim izkoriščanjem šibkejših (delovnih množic, podrejenih narodov). Za komuniste sta »demokracija« in »liberalizem« kapitalizma le »maska«, ki pa se marsikje odlaga, zato je vedno več

63 Ibid., dok. št. 6.

64 Kot se spominja Franc Hribar in navaja tudi Kotnik, so oktobra 1933 na volitvah v Delavsko zbornico v tekstilni tovarni v Preboldu na rdeči listi socialistične Strokovne komisije izvolili komunisto Franca Hribarja, ki pa je bil mesec dni kasneje zaradi komunistične dejavnosti zaprt. – *Med Mrzlico in Dobrovljami*, 25. Kotnik, *Komunistična partija*, 10, 11.

65 Nedog, »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem,« 18, 19.

fašističnih diktatur. Z njimi se stopnjujeta teror in izkoriščanje delovnega ljudstva. Vsem pa je skupno obvladati krizo na račun »prve proletarske države ZSSR« (str. 1). Socialistične stranke so povezane z buržoazijo. V tako negativistični oceni situacije je razumljiv sklep, da komunistično gibanje uživa »vedno večje simpatije širokih množic«. Logična se zdi postopnost do sklepa, da je »njena (komunistična) revolucionarna taktika / ... / vedno očitneje edina pot do vlade delavcev in kmetov, do diktature proletariata in do (cilja, op. L. T.) socializma« (str. 2).

Podčrtati velja zavedanje, da je diktatura proletariata le sredstvo, torej le etapa do cilja. Ta cilj pa je socializem, ki naj bi bil družba enakopravnih.

Analiza stanja v Jugoslaviji je v resoluciji izrazito negativistična do oblasti in vseh akterjev kraljeve diktature. Komunisti v razmerah gospodarske krize poudarjajo eksistenčno krizo delavcev in kmetov (nižanje plač, brezposelnost, dolgovi) pa tudi pritisk nad buržoazijo nesrbskih narodov in odrinjenost nižjih slojev srbske buržoazije. Porast množičnih stavk (Huda jama, Št. Pavel) ocenjujejo kot porast revolucionarnosti množic. Vse pa je priložnost za komunistično stranko, ki je poklicana za njeno vodenje, a še ni dovolj usposobljena.⁶⁶

Opozoriti gre še na en vidik delovanja obravnavane skupine komunistov – socialno stanje in starost. Začetno in hkrati vodilno jedro celjskih komunistov so predstavljali: Branko Diehl – »diplomirani filozof«,⁶⁷ letnica rojstva 1905, Slavko Šlander – »zobotehnik«, 1909, Kazimir Rugelj – Koželj – »trgovski nameščenec«, 1907, in Alfonz Pečovnik – »zasebni uradnik«, 1910.⁶⁸

Središčno začetno delovanje omenjenih celjskih komunistov je bilo v Zvezi privatnih nameščencev, torej na neproletarskem področju. Šele po začetnem in neuspešnem delu v meščanskih krogih so – po analizi tega dela – svoje napore usmerili tja, kjer naj bi imeli več odmeva. Iz predstavljenih poročil izhaja, da so se celjski komunisti zavedali, da je področje primerno za njihovo delovanje, delo med delavci in kmeti. Ti so bili, po oceni komunistov, zaradi izredno slabega ekonomskega položaja bolj naklonjeni radikalnejšim – revolucionarnim rešitvam. Ekonomska komponenta delovanja je v ospredju tudi v ohranjenih odgovorih celic na vprašalne pole. V njih lahko opazimo, da vse celice pri vprašanju, katere so glavne zahteve delavcev in kmetov, opozarjajo na ekonomske zahteve. Med odgovori po izčrpnosti izstopata dva: odgovor Branka Diehla za celico Gaberje in odgovor Franca Hribarja za celico »Marks«. ⁶⁹ Na zgoraj omenjeno vprašanje o zahtevah delavcev prvi odgovarja: »Industrijski delavci zahtevajo 40 urni delavnik, zak./onsko/ določitev eksistenčnega minimuma, zvišanje plač na istega, polna zaposlitev. Obrtni delavci isto. Brezposelni: Delo ali redno brezposelno podpora od strani države.« Hribar pa poleg ekonomskih in socialnih zahtev postavlja tudi politične: »za svobodo organiziranja«. ⁷⁰

66 SI AS, 1551, 1934 /290, t. e. 9, Resolucija konference celjske okrožne organizacije KSJ. Dokument je v arhivu uvrščen v leto 1934, a je Alenka Nedog odkrila neustrezno uvrščenost.

67 Filozof, inženir kemije. Študij kemije v Ljubljani je potekal med vojnama na filozofski fakulteti.

68 Podatki posameznikov so vzeti iz sodbe v kazenskem spisu Emil Kocmur, SI_ZAC/0609.

69 Ibid.

70 Ibid.

Če si pogledamo še starost omenjenih komunistov, opazimo, da je v razponu od 23 do 28 let. To pomeni, da niso bili več zelo mladi, imeli so že nekaj življenjskih izkušenj, saj so bili vsi, razen Diehla, tudi zaposleni. Ob tem gre opozoriti, da je bil Diehl od Šlandra starejši in je imel višjo izobrazbo. Oboje podpira tezo o njegovi vodilni funkciji v okrožju.

Jeseni 1933 je policiji uspelo med komuniste v Ljubljani vtihotapiti dva svoja sodelavca, ki sta med slovenskimi komunisti konec leta 1933 in v začetku leta 1934 sprožila obširne aretacije. Aretacije so se začele 19. novembra med komunisti v Slovenj Gradcu in se nato do 4. decembra razširile še na komuniste v Celju in Savinjski dolini. Od 3. do 6. aprila 1934 je pred Okrožnim sodiščem v Celju tekla razprava proti skupini 22 komunistov, ki so bili 9. aprila obsojeni zaradi članstva v »tajni komunistični stranki Jugoslavije, torej v društvu, ki ima namen propagando komunizma in terorizma⁷¹ ter nelegalno prilastitev oblasti«. Obsojeni so bili še razširjanja časopisov in letakov, katerih vsebina »meri na to, da se ljudstvo naščuva zoper državna oblastva in da se ogrozi javni mir ter spravi v nevarnost javni red, s čimer so istočasno vršili pismeno propagando, da je treba izpremeniti politični in socialni red v državi z zločinstvom, nasiljem in terorizmom ...«

Na tri leta robije – težke ječe, so bili obsojeni trije: Branko Diehl, Slavko Šlander in Anton Rader. Kazimir Koželj in Franc Hribar sta bila obsojena na dve leti in šest mesecev robije, Viljem Šlander, Rudolf Hribar ter Josip F. Turk na dve leti in tri mesece robije, deset obsojencev je dobilo od 4 do 14 mesecev strogega zapor, štirje so bili oproščeni.⁷²

Aretacije konec leta 1933 niso zajele le celjskih komunistov, ampak tudi jeseniške, notranjske, ljubljanske, mariborske in ptujske. Po številu zaprtih so bile najbolj množične v vsem obdobju diktature. Niso pa prizadele pokrajinskega vodstva in priprave na pokrajinsko konferenco so bile odložene na prihodnje poletje. Konferenca, ki je bila izvedena septembra 1934 v Goričanah, je ocenila izkušnje obnavljanja in utrdila organizacijo. Tudi Celjani so na njej imeli svojega delegata (Peter Stante), kar je bil dokaz, da aretacije komunističnega gibanja niso uničile.

Danes, ko sledimo podrobnim korakom delovanja predvojnih komunistov, opazimo neizmerno vero, požrtvovalnost politične usmerjenosti »vernikov za boljši jutri«. Vidimo pa tudi tragične izkušnje vojne (taborišča) in povojnih razmer (krivična obsodba na smrt). In zaradi povojne usode je prisoten tudi (ideološki ali človeški?) javni izbris spomina na delovanje za nazaj (Diehl). A v arhivu so se ohranili spomini – zavoljo mirnejše vesti posameznikov ali pa zato, da bo zgodovina pravičnejše sodila?

71 Po Zakonu o zaščiti države se pojem komunizem pojavlja istočasno s pojmom terorizem. Če ta pojem opredeljujemo v najširšem smislu kot ustrahovanje, to je grožnja z nasiljem, potem seveda drži, saj komunisti odkrito pozivajo na upor proti »nasilni« oblasti z nasiljem, za uvedbo diktature proletariata. V današnjem smislu, ko se terorizem pojmuje predvsem kot nasilje nad civilnim, tj. nedolžnim, nebojujočim prebivalstvom (več o tem v knjigi *Terorizem, filozofska vprašanja*, ur. Igor Primorac, Ljubljana: Krtina, 2005), pa komunizem Marxove usmeritve ne bi bil več vključen.

72 SI_ZAC/0609, KS Kocmur Emil.

Seznam virov in literature

Arhivski viri

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1477, Zbirka sodnih spisov o komunistih in delavskem gibanju.
 - SI AS 1550, Spominsko gradivo.
 - SI AS 1551, Zbirka kopij dokumentov o komunističnem in delavskem gibanju 1869–1990.
 - SI AS 1589/IV, CK ZKS.
 - SI AS 1872, Zbirka spominskega gradiva o delavskem gibanju 1918–1945.
- SI_ZAC, Zgodovinski arhiv Celje:
 - SI_ZAC/0609, Okrožno sodišče Celje.

Literatura

- Bebler, Aleš. *Čez drn in strn: Spomini*. Koper: Lipa, 1981.
- *Dachauski procesi: Raziskovalno poročilo z dokumenti*, ur. Martin Ivanič. Ljubljana: Komunist, 1990.
- Filipič, France. »Branko Diehl.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 2, 258. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.
- Filipič, France. »KPJ v Sloveniji v času VIII. konference zagrebških komunistov.« *Zgodovinski časopi*, 32, št. 3 (1978): 295–317.
- Filipič, France. »Rdeči prapor.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 10, 122. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Filipič, France. »Rdeči signali.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 10, 122. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Filipič, France. »Slavko Šlander-Aleš.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 13, 61. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- Filipič, France. *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939: 1. in 2. knjiga*. Ljubljana: Borec, 1981.
- Gašparič, Jure. »Uvedba diktature kralja Aleksandra.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 46, št. 1 (2006): 241–54.
- Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo: Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Hribar, Franc – Savinjšek. »Tovarna Prebold in njeno delavstvo.« V: *Med Mrzlico in Dobrovljami*, ur. Stane Terčak, 17–40. Celje: s. n., 1955.
- Kotnik, Anton – Robida. »Slavko Šlander in razvoj progresivnega gibanja v Preboldu.« V: *Med Mrzlico in Dobrovljami*, ur. Stane Terčak, 55–60. Celje: s. n., 1955.
- Kotnik, Anton. *Komunistična partija v revolucionarnem delavskem gibanju Savinjske doline (1920–1941)*. Žalec: Občinska kulturna skupnost, 1975.
- Marinko, Miha. *Moji spomini*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.
- McKenzie, Kermit E. *Comintern e rivoluzione mondiale 1928–1943*. Firenze: Sansoni S.p., 1969.
- Prunk, Janko. »Punktacije.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 10, 17. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.
- *Terorizem: filozofska vprašanja*, ur. Igor Primorac. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Trampuž, Lilijana. »KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934. S posebnim poudarkom na pripravi pokrajinske konference: Magistrsko delo.« Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1992.
- Trampuž, Lilijana. »Primorski emigranti-komunisti v Ljubljani v času šestojanuarske diktature.«

V: *Zbornik Janka Pleterškega*, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek, 349–54. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.

- Vidovič Miklavčič, Anka. »Društvo kmetijskih fantov in deklet.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 2, 356, 357. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Vodopivec, Peter. »Prispevek za zgodovino represije na Slovenskem po 2. svetovni vojni. Neobjavljen intervju z Vlastom Kopačem iz leta 1986.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 52, št. 2 (2012): 275–94.

Objavljeni viri

- Kardelj, Edvard. *Zbrana dela: Prva knjiga maj-junij 1928 – december 1934*, ur. France Filipič. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.
- Kidrič, Boris. *Zbrana dela 1*, ur. France Filipič. Ljubljana: Državna založba Slovenije in ČZDO Komunist, 1987.

Neobjavljeni viri

- Nedog, Alenka. »Viri za zgodovino KPJ na Slovenskem: Četrta pokrajinska konferenca KPJ za Slovenijo 1934: Neobjavljen elaborat.« Ljubljana, 1975. Hrani INZ.

Lilijana Trampuž

THE ACTIVITIES OF THE BANNED COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA DURING THE JANUARY 6TH DICTATORSHIP (THE EXAMPLE OF THE CELJE DISTRICT BETWEEN 1932 AND 1933)

SUMMARY

After the introduction of King Alexander's dictatorship in Yugoslavia in January 1929, the communists operating underground rebelled and called for armed resistance against it. The authorities imprisoned many communists, while some of them retreated abroad, leaving only separate organisations and individuals without any leadership and connections. After the standstill, the individuals reconnected and set out to restore the communist organisation.

In the Celje district, the communists established contacts with the district leadership in the autumn of 1932. There, the police registered numerous communist actions that involved the dissemination of propaganda materials in particular. In these materials, the communists praised the Russian Revolution, the Bolshevik order, and the successes of the Russian five-year plan, while calling upon the workers and peasants

to gather weapons for an armed uprising. They appealed to the Slovenian youth to establish communist cells; engage in theoretical and practical preparations for the revolutionary activities; and form a united front against the authorities as well as the political and social system in the state to introduce the communist system. The contents of the fliers reveal the orientation of the communist movement and its goals: to ensure a better economic, social, and political position of the workers and peasants; overthrow the authorities and “shed the yoke of capitalism”; and take over the power. The aim of the discussion is to shed light on the restoration of the communist movement in the Celje district and, by analysing the materials of the district conference, clarify the self-criticism and criticism of the contemporaneous communists as well as explain certain ambiguities regarding the references to the district secretary.

The analysis of the documents, mostly collected and commented on by Alenka Nedog, reveals that Branko Diehl played a significant role in the restoration of the communist movement in the Celje district. Others who were involved, however, remembered Slavko Šlander in particular. The author wonders whether Branko Diehl’s fate during and after the war caused the obliteration of memory also in retrospect – at least the public memory, as references to Diehl have been preserved in the archives.

The district conference materials attest to the planning as well as the actual processes involved in the gradual reorientation of the communist activities towards establishing legal organisations in the expert, cultural, and professional field, when the focus of the communists’ endeavours started to shift from the armed struggle against the dictatorship to the struggle for the everyday demands of workers and peasants and the improvement of their economic, social, and political position.

Daniel Siter* in Peter Mikša**

Poveljniška šola SA-Gruppe Südmark v Rogaški Slatini: delovanje in vloga pri vojaškopolitičnem usposabljanju vodstvenega kadra Wehrmannschafta

IZVLEČEK

Na temeljih arhivskega gradiva, okupatorjevega uradnega časopisja in slikovnega materiala se avtorja posvečata specifični temi obdobja druge svetovne vojne na Slovenskem, v okviru katere celostno analizirata delovanje posebne grupne šole SA Wehrmannschafta v Rogaški Slatini, ki jo je sredi maja 1941 ustanovila SA-Gruppen Südmark za potrebe vojaškopolitičnega izobraževanja in usposabljanja ter ideološke vzgoje poveljniških kadrov spodnještajerskega in gorenjskega Wehrmannschafta. Priznana častniška šola je med svojim delovanjem (1941–1944) prirejala posebna vojaška urjenja, borbene vaje, športna tekmovanja ter večtedenske praktične in teoretične tečaje, na katerih so se prijavljeni kandidati s strogo vojaško disciplino in v duhu nacionalsocialističnega svetovnega nazora usposabljali za vermanske vodje in podvodje. Njen pomen ni bil ključen zgolj za Spodnjo Štajersko, temveč tudi za sosednje nemške okupacijske pokrajine, od koder so bili tamkajšnji vermani napoteni v Rogaško Slatino, kjer se je med okupacijo usposobilo več tisoč oficirjev in podoficirjev Wehrmannschafta. Ob odločilnih vojaških porazih Hitlerjeve Nemčije in zasuku vojne tehcnice v prid zavezniške koalicije je šola v zdravilišču postopoma pridobila vlogo

* Mag. zgodovine in dipl. geograf (UN), Ratanska vas 1A, SI-3250 Rogaška Slatina, daniel.siter@gmail.com

** Dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, peter.miksa@ff.uni-lj.si

prehodne vojaške ustanove, od koder so bili zadovoljivo usposobljeni vermani dodeljeni protipartizanskim operativnim enotam na terenu, nekateri pa so ob koncu vojne sodelovali celo v bojih na fronti.

Ključne besede: Rogaška Slatina, Spodnja Štajerska, grupna šola SA, SA-Gruppe Südmark, Wehrmannschaft, Wehrmann, vojaškopolitični tečaji, 1941–1944

ABSTRACT

SA-GRUPPE SÜDMARK COMMAND SCHOOL IN ROGAŠKA SLATINA: OPERATION AND ROLE IN MILITARY-POLITICAL TRAINING OF WEHRMANNSCHAFT COMMAND CADRE

Drawing on archival sources, official newspapers of occupying forces and pictorial material, authors are focusing on a specific topic from the period of World War II in Slovenia, in which they are comprehensively analyzing the operation of special SA Group School of Wehrmannschaft in Rogaška Slatina. The school was founded by SA Group Südmark in the mids of May 1941 for purposes of military-political education and training, as well as the ideological breeding of commanding cadre of the Lower Styrian and Upper Carniolan Wehrmannschaft. During its operation (1941–1944), the renowned officer's school arranged special military drills, combat exercises, sports competitions, and several weeks long practical and theoretical courses, where candidates under strict military discipline and in the spirit of the national-socialist worldview, trained as Wehrmann officers and under-officers. Its importance was not only crucial for Lower Styria, but also for the neighbouring German occupation provinces, from which the Wehrmanns were deployed to Rogaška Slatina, where during the occupation thousands of Wehrmannschaft officers and under-officers were successfully trained. With Hitler's Germany decisive military defeats and the turning of war balance in favour of the Allied coalition, the school at the spa gradually acquired the role of a transitional military institution, from which satisfactorily trained Wehrmanns were assigned to anti-partisan operational units in the field, and some even participated in the fighting on the front at the end of the war.

Key words: Rogaška Slatina, Lower Styria, SA Group School, SA-Gruppe Südmark, Wehrmannschaft, Wehrmann, military-political courses, 1941–1944

Zdravilišče Rogaška Slatina pod kljukastim križem

Ob nasploh prvem bombardiranju Rogaške Slatine, 9. aprila 1941, ko je skupina nemških bombnikov nad mestnim središčem odvrгла manjšo količino bombnega tovora, je vojna vihra dosegla tudi zdraviliški turistični kraj.¹ Na veliki petek, 11. aprila 1941, pet dni po otvoritvi nemškega napada na Kraljevino Jugoslavijo in isti dan, ko so bili jugoslovanski bojni oddelki na slovenskem ozemlju vojaško že poteptani, so dobro pripravljene, izurjene in moderno opremljene nemške čete ob prodiranju čez slovensko ozemlje zavzele Obsotelje in Rogaško Slatino.² 132. nemška pehotna divizija³ je namreč tistega prelomnega dne ob veselju, navdušenju in pozdravljanju lokalnih Nemcev ter domačih simpatizerjev⁴ vkorakala v zdraviliško mesto, ki je bilo v veliki naglici pripravljeno na veličastni sprejem okupatorjeve vojske.⁵ Pričevalka Gabrijela Krumpak iz Rogaške Slatine ne bo nikoli pozabila tistih usodnih dni: »*Najprej se je jugoslovanska vojska umaknila z voli, kravami, vozovi in vpregami. Ko so Nemci vkorakali, smo mi bili v Donačkem domu, smo zapirali okna in smo se zelo bali /.../ tiste nemčurske družine, ki so odpirale okna, pa so nastavljale rože in se veselile prihoda. Nemčurji so pripravili sprejem Nemcem, ti so že imeli pripravljene zastave. Povsod so bile razobešene nacistične zastave.*«⁶

Nemška okupacijska oblast je Rogaško Slatino zaradi zdraviliškega in steklarskega pomena, nepoškodovane infrastrukture, velike namestitvene kapacitete in obmejne lege ob nemško-hrvaški državni meji na reki Sotli⁷ sčasoma spremenila v eno izmed

1 SI AS 1827, š. 10, Kronika šolskega okoliša Rogaška Slatina, 14. 4. 1946.

2 Daniel Siter, »Rogaška Slatina v obdobju nemške okupacije, 1941–1945« (magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2019), 31, 34–38. Kompleksna zgodovinopisna raziskava predstavlja prvo poglobljeno in celostno proučitev štiriletne nacistične okupacije zdravilišča Rogaška Slatina.

3 132. divizija pod poveljstvom generalmajorja Rudolfa Sintzenicha je z napadom na Jugoslavijo doživela svoj ognjeni krst. Pot njenega prebijanja je med drugim potekala mimo Rogaške Slatine, kamor je divizija vkorakala 11. 4. 1941. Glede na vojaško hierarhijo (vodstveno strukturo) in bojno organiziranost je delovala znotraj organizacijsko-operativnega sestava 51. armadnega korpusa (kasneje uničenega v bitki za Stalingrad), v času nemške vojaške kampanje na Balkanu pa je pripadal formacijskemu razporedu 2. armade pod poveljstvom generalpolkovnika Maximiliana von Weichsa. – *Records of German Field Commands: Divisions, Microcopy*, T-315, zvezek 1384, Gefechtsbericht für die Zeit vom 29. 3.–16. 4. 1941 (Washington: The National Archives and Records Service, 1965), 300–10. B. M. Ridgway in A. C. Smith, *Historical Study: The German Campaigns in the Balkans, Spring 1941* (Washington: Department of Army, 1953), 39–41. Georg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945, Siebenter Band, Die Landstreitkräfte 131–200* (Osnabrück: Biblio, 1973), 7, 8.

4 Lokalni kulturbundovci (člani krajevne skupine Švabsko-nemške kulturne zveze, poznane tudi kot Kulturbund), nemčurji in petokolonaši, ki so izdajalsko obveščevalno aktivnost vršili že v predvojnem obdobju, najintenzivneje pa v dneh tik pred aprilsko invazijo. – SI AS 1602, š. 2, p. e. 77, Verhaftungsbefehl aus Graz. Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941* (Ljubljana: Cankarjeva založba/Delo, 1966), 268.

5 SI AS 1827, š. 10, Kronika šolskega okoliša Rogaška Slatina, 14. 4. 1946. *Microcopy*, T-315, zvezek 1384, 309, 310.

6 Gabrijela Krumpak, intervjuvala avtorja Daniel Siter in Peter Mikša, Rogaška Slatina, september 2017. Avdioposnetek hranita avtorja. Pričevalka je bila rojena leta 1919 v Brežicah in bo v kratkem dopolnila 101 leto. Intervjuja sta bila izvedena septembra 2017 v Pegazovem domu v Rogaški Slatini. Avtorja ji za pripravljenost in izkazano voljo pri pogovoru izrekava iskreno zahvalo.

7 Tematika okupirane Rogaške Slatine v vlogi obmejnega mesta nemškega rajha (1941–1945) se je raziskovala pod okriljem triletnega (od maja 2017 do aprila 2020) temeljnega projekta ARRS z naslovom *Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva*, ki ga je skupaj s partnerskimi ustanovami pod vodstvom red. prof. dr. Boža Repeta izvajal Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Med rezultate projektne dela v povezavi z obmejno lego Rogaške Slatine ob reki Sotli sodi razstava *Rogaška Slatina kot obmejno mesto nemškega rajha 1941–1945*, ki so jo

ključnih mest spodnještajerske zasedbene pokrajine, kjer se je med okupacijo uveljavilo kot izjemno pomembno obmejno mesto tretjega rajha. Če za širšo primerjavo v ponazoritev vključimo pozicioniranost vseh nemških okupacijskih pokrajin z režimom civilnih uprav, je bila Rogaška Slatina eno izmed najjužneje ležečih zdravilišč Hitlerjevega »tisočletnega« imperija.⁸

Slika 1: 11. aprila 1942, natanko leto dni po prihodu okupatorja v Rogaško Slatino, je pred Zdraviliškim domom (pod ponemčevalnimi ukrepi preimenovanim v Kurhaus) potekala proslava ob prvi obletnici nemške »osvoboditve« zdraviliškega kraja. Fotografija prikazuje postrojeno četo 60–70 nemških vojakov, v ozadju na skrajni levi in desni strani stojijo dečki Hitlerjeve mladine, na sredini ob stebrih so tudi vermani.

Vir: Šolska kronika Podružnične osnovne šole Kostrivnica

glavni avtorji (Peter Mikša, Daniel Siter in Božo Repe) s sodelavci aprila 2018 odprli v Rogaški Slatini, nato pa je gostovala še v Ljubljani, Celju, Mariboru, Ptujju in Zagrebu. Najnovejša publikacija avtorjev Petra Mikše in Matije Zorna z naslovom *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)* predstavlja nadgradnjo omenjene razstave. Reko Sotlo kot južno državno mejo nemškega rajha in okupacijsko ločnico med NDH in nacistično Nemčijo ter pripadajoče obmejno zaledje celostno analizirata tudi članek Daniela Siterja *Reka Sotla kot okupacijska meja med nemškim rajhom in NDH: primer občine Rogaška Slatina* ter referat avtorjev pričujočega članka na znanstvenem simpoziju z mednarodnim sodelovanjem v Metliki z naslovom *Sotla, južna meja Rajha*.

8 Siter, »Rogaška Slatina,« 241, 250.

Vzpostavljanje oblastnega aparata in ureditev civilne uprave

Po vojaški zasedbi Rogaške Slatine ter napredovanju 132. divizije proti osrčju države je v zdraviliški občini sledila faza okupatorjevega vzpostavljanja lokalne civilne uprave in konsolidiranja njegove oblasti. Oboje so spremljali procesi zaseganja občinskega upravnega aparata, nasilnega nameščanja svojih organov in uvajanja represije z ustanavljanjem raznarodovalnih in ponemčevalnih organizacij, nacionalsocialističnih zvez ter najpomembnejših vzvodov polvojaške, vojaške, policijske, obveščevalne in upravne oblasti.⁹ Vse naštetu je tvorilo jedro lokalne okupatorjeve oblasti pod vodstvom okupacijskega župana (*Amtsbürgermeister*) – jugoslovanskega Nemca (folksdojčerja) in inženirja Herberta Migliča – ter političnega komisarja Roberta Komareka, ki je v začetni zasedbeni fazi vodil in upravljal začasno vzpostavljeni politični okraj Šmarje pri Jelšah,¹⁰ kamor je nekaj tednov po uspešni zasedbi upravno in teritorialno spadala tudi Migličeva občina Rogaška Slatina. Ob ukinitvi Komarekovega okrajnega komisariata, katerega sedež je bil od druge polovice aprila 1941 v Ljubljanskem domu v osrčju Rogaške Slatine, je najkasneje 1. julija 1941 prišlo tudi do razpustitve političnega okraja Šmarje pri Jelšah.¹¹ Migličeva občina je bila odtlej in vse do konca vojne podrejena celjskemu okrožnemu uradu pod vodstvom Antona Dorfmeistra.¹²

Ustanovitev grupne šole SA vodij Wehrmannschafta v Rogaški Slatini

Še preden je ob koncu junija 1941 prišlo do formalnopravne ustanovitve *Wehrmannschafta*¹³ na slovenskih štajerskih tleh, je vodstvo SA (*Sturmabteilung*)¹⁴ v

- 9 Peter Mikša in Matija Zorn, *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020), 25–30. Siter, »Rogaška Slatina«, 58–62.
- 10 V prvih nekaj tednih po nemški zasedbi je okupator po nareku šefa spodnještajerske civilne uprave dr. Siegfrieda Uiberreitherja iz praktičnih razlogov in želje po takojšnji izpeljavi nekaterih nujnih političnih ukrepov začasno v glavnem še ohranjal predvojno upravno-politično razdelitev (sistem okrajev), ki je slonela na temeljih ureditve iz časa Kraljevine Jugoslavije. – Tone Ferenc, »Nemška okupacija,« v: *Med Bočem in Bohorjem*, ur. Marjan Žagar et al. (Šentjur pri Celju/Šmarje pri Jelšah/Rogaška Slatina: Delavska univerza, 1984), 249. Marjan Žnidarič, »Okupacijska uprava v slovenski Štajerski leta 1941,« *Lex localis* 2/1 (2004): 29.
- 11 SI AS 1602, š. 2, p. e. 62, Lagebericht des politischen Kommissars von St. Marein; š. 3, p. e. 92, 20. 6. 1941.
- 12 Ferenc, »Nemška okupacija,« 253.
- 13 Poslovenjeno v vermanšaft (»obrambno moštvo«), kar označuje polvojaško pomožno oboroženo krilo, ki je bilo na Spodnjem Štajerskem ustanovljeno v okviru Štajerske domovinske zveze (splošne raznarodovalne organizacije v zasedeni slovenski Štajerski; v nadaljevanju SHB) in strukture SA (*Sturmabteilung*) – krovne organizacije vermanšafta. Posledično je bil njen uradni naziv *SA-Wehrmannschaft des Steirischen Heimatbundes*. Pripadnik vermanšafta je bil verman oz. *Wehrmann* v nemškem izvorniku. – Andrej Zorko, *Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze: Zgodovinski razvoj in organiziranost na Spodnjem Štajerskem 1941–1945* (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2011), 13–15, 19, 20. Ferenc, »Nemška okupacija,« 268, 273.
- 14 Najstarejša in najštevilčnejša izmed vseh strankarskih formacij, ustanovljena avgusta 1921 kot »zaščitna in propagandna skupina NSDAP« in sprva poznana kot gimnastična in športna sekcija NSDAP z osnovnim namenom varovanja strankinih zborovanj, prirejanja parad ter simbolnega kazanja moči nacionalsocializma. Sčasoma se je

osrčju zdravilišča Rogaška Slatina v skladu z navodili o osnovnih direktivah in organizaciji vermanshafta ustanovilo posebno častniško šolo za potrebe vojaškopoličnega izobraževanja, usposabljanja in ideološkega vzgajanja poveljniških kadrov vermanshafta iz Spodnje Štajerske ter zasedbenega območja Koroške in Kranjske (Gorenjske z Mežiško dolino).¹⁵ Ustanavljanje in nadzor nad splošnim delovanjem posebne šole sta bila zaupana okrilju *SA-Gruppe Südmark*,¹⁶ ki je med drugim imela tudi vpliv na šolanje vermanskih tečajnikov. Ti so se lahko usposabljanja v Rogaški Slatini udeležili zgolj z njeno predhodno odobritvijo.¹⁷

Šola je imela velike sobane in električno razsvetlavo, okupatorjev uradni tisk pa jo je razglasil za eno najlepših izobraževalnih ustanov na ozemlju nemškega rajha.¹⁸ S svojim delovanjem je začela približno mesec dni po prihodu osebja SA v Rogaško Slatino, natančneje sredi maja 1941, za sedež njenega delovanja pa je bilo izbrano poslopje predvojnega hotela Aleksandrov dom (današnji Hotel Aleksander) neposredno nad zdraviliškim parkom.¹⁹ Ob zasedbi je bil hotelski objekt v skladu z okupatorjevimi ponemčevalnimi in protijugoslovanskimi ukrepi preimenovan v Erzherzog Johann, tj. v čast avstrijskemu nadvojvodi in feldmaršalu, ki naj bi slovensko Štajersko občudoval in se v zdravilišču zlasti v poletnih mesecih pogosto tudi zadrževal ter zdravil.²⁰

preoblikovala v oboroženo paravojaško jurišno krilo nemške nacionalsocialistične stranke, pod vodstvom stotnika nemške vojske in kasnejšega štabnega šefa SA Ernsta Röhma pa je po Hitlerjevem vzponu na oblast štela že več kot 3 milijone članov. Po t. i. »noči dolgih nožev« (vrhunec poleti 1934), ko je bil s pomočjo oddelkov SS (Schutzstaffel ali zaščitni vod) likvidiran vodilni kader SA skupaj z Röhmom, oslABLJENA SA ni nikoli več dosegla nekdanje slave. Vodenje SA je takrat prevzel Viktor Lutze, ki je na položaju štabnega šefa SA ostal do svoje smrti leta 1943. – Zorko, *Wehrmannschaft*, 14, 15. Tone Ferenc, »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem,« *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS* 2 (1958): 81.

15 »Wehrmannschaftsführer erhalten ihre Ausbildung,« *SA in Feldgrau: Feldpostbriefe der SA-Gruppe Südmark*, November/December 1941, 2, dostop 5. 4. 2020, <https://tinyurl.com/y8cncv3uz>. Monika Kokalj Kočevar, »Gorenjski mobiliziranci v nemški vojski 1943–1945« (doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2016), 83, 84. Zorko, *Wehrmannschaft*, 21, 22.

16 SA se je znotraj svoje organizacijske strukture delila na skupine oz. t. i. *SA-Gruppe*, ki so predstavljale najvišjo in najpomembnejšo organizacijsko enoto SA. Nacisti so nadzor nad dejavnostmi SA na osvojenih ozemljih, ki so jih želeli formalnoppravno priključiti v tretji rajh, zaupali takšnim *Gruppam* iz starega rajha oz. priključene Avstrije. Na vrhuncu teritorialne moči Hitlerjeve Nemčije je SA upravljala kar 28 takšnih skupin. *SA-Gruppe Südmark* je bila ustanovljena po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu leta 1938. V predvojni Avstriji je skrbela za dejavnosti SA v avstrijski Štajerski in Koroški, njen sedež je bil v Gradcu. Po nacistični zasedbi Slovenije aprila 1941 so se njene pristojnosti razširile tudi na celotni nemški del zasedene Slovenije, kjer je vodila in nadzirala aktivnost oddelkov SA. Njeno poveljstvo je prevzel SA-Gruppenführer Walther Nibbe, po njegovem odhodu v nemško vojsko 10. 6. 1941 pa je njegovo odsotnost nadomeščal Nibbejev štabni vodja SA-Brigadeführer Ohrt. – Zorko, *Wehrmannschaft*, 15–19.

17 SI AS 1690, f. 230, Verteiler III, 9. 12. 1943.

18 »Die Aufgaben der Wehrmannschaftsführer: Bundesführer Steindl sprach zu den Führern der Wehrmannschaft im Steirischen Heimatbund,« *Marburger Zeitung*, 16. 6. 1941, 5, dostop 29. 3. 2020, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-OPDWI350>.

19 SI AS 1827, š. 10, Kronika šolskega okoliša Rogaška Slatina, 14. 4. 1946. »Wehrmannschaftsführer erhalten,« *SA in Feldgrau*; »Neues Leben in Rohitsch-Sauerbrunn: Führerschule der Wehrmannschaften des Heimatbundes,« *Marburger Zeitung*, 19. 6. 1941, 5, dostop 23. 3. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-RADJ-VUU7>.

20 »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*. »Erzherzog Johann in Spodnja Štajerska,« *Štajerski gospodar*, 3. 5. 1941, 6, 7, dostop 5. 4. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-ERWJ1QO>. Iz prve številke *Štajerskega gospodarja* (okupatorjevega uradnega dvojezičnega časopisnega tednika s sedežem v Mariboru in obtokom po celotni Spodnji Štajerski) še izvemo, da si je v slovenskem štajerskem prostoru kupil celo vinorodno zemljišče in postal vinogradnik. Tudi ureditev zdraviliškega parka in zvišanje turističnega obiska naj bi bili njegovi zaslugi.

Slika 2: Hotel Erzherzog Johann kmalu po nemški zasedbi leta 1941. Desno od vhodnih vrat se pod povečavo vidi tudi pozdravna tabla z orlom, ki drži oljčni venec s svastiko. Na vzhodni strani stavbe je bil postavljen visok leseni steber, s katerega je plapolala nacistična zastava. Večji del stavbe je do danes ohranil nespremenjeno podobo, zgolj zahodno krilo se je razširilo in modificiralo z izgradnjo novega veznega objekta.

Vir: SI_ZAC/0907/004/008/00075

Formalni poimenovanji posebne vojaškopolične šole v Rogaški Slatini, ki so jo z udeležbo na tečajih množično obiskovali vermanski kandidati iz Spodnje in Zgornje Štajerske, Gorenjske ter Južne Koroške sta bili: *SA-Gruppenschule Südmark/Gruppenschule der SA-Gruppe Südmark*²¹ ali *Führerschule der Wehrmannschaften des Steirischen Heimatbundes Rohitsch-Sauerbrunn*²² oz. v okrajšani obliki *SA Führerschule Rohitsch-Sauerbrunn*.²³ Po prvotnih načrtih naj bi grupno šolo v začetku leta 1942 predstavili iz Rogaške Slatine v Novo Celje, kjer je bilo v ta namen že predvideno stavbno poslopje s pripadajočim vadbenim zemljiščem, vendar si je novo lokacijo medtem prilastil *Wehrmacht*,²⁴ zato je navkljub načrtom Rogaška Slatina obdržala funkcijo usposabljanja vodstvenega kadra vermanshafta vse do prenehanja delovanja šole v drugi

21 Prva različica imena izvira iz poimenovanja za *SA-Gruppe Südmark*. Pri prevodu *Gruppenschule* slediva zgodovinarju Tonetu Ferencu, ki ta nemški naziv prevaja kot grupna šola.

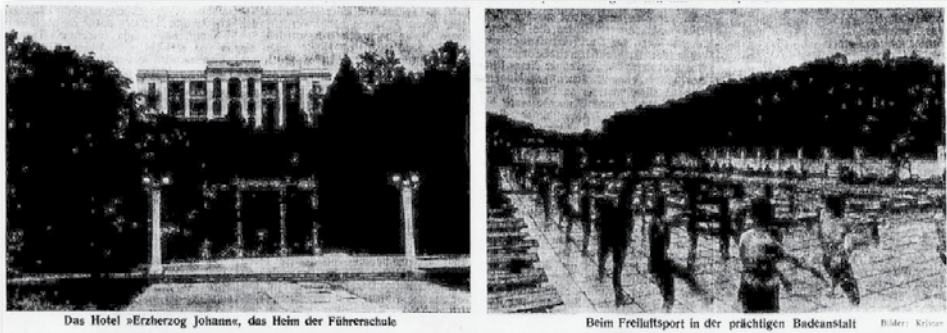
22 Najprimernejši slovenski prevod za omenjeno nemško poimenovanje: Šola vodij Wehrmannschaften Štajerske domovinske zveze v Rogaški Slatini.

23 SI AS 1690, š. 81, f. 320, Merkblatt für Lehrgangsteilnehmer an der Gruppenschule der SA-Gruppe Südmark. »Beförderungen in SA und NSKK: In der SA – Gruppe Südmark,« *Völkischer Beobachter*, 31. 1. 1942, 4, dostop 2. 3. 2020, <https://tinyurl.com/ybaaaptu>. Kokalj Kočevar, »Gorenjski mobiliziranci,« 67. Zorko, *Wehrmannschaft*, 38.

24 Združene oborožene sile nacistične Nemčije, sestavljene iz treh rodov nemške vojske: kopenskih sil (Heer), letalstva (Luftwaffe) in mornarice (Kriegsmarine).

polovici leta 1944.²⁵ Da je bil pomen njene ustanovitve in kasnejšega delovanja izjemno velik, ponazarja tudi nemški članek z naslovom (v slovenskem prevodu) *Novo življenje v Rogaški Slatini: Šola vodij Wehrmannschaftha Štajerske domovinske zveze*,²⁶ ki je bil objavljen mesec dni po njeni ustanovitvi v časopisu *Marburger Zeitung*.²⁷ Njegova vsebina nudi dober vpogled v splošno delovanje in potek vsakodnevnih aktivnosti na vojaškopolitični šoli v obmejnem spodnještajerskem zdravilišču. Za tisti čas nadvse priljubljena (proti)judovska tematika tudi pisca tega članka ni pustila ravnodušnega, kajti v njegovi vsebini ne pozabi omeniti niti tega, da so se v predvojnem času v isti zdraviliški objekt zatekali zlasti premožni judovski gosti z »debelimi trebuhu«.²⁸

Slika 3: Slikovno gradivo iz omenjene časopisne novice o delovanju grupne šole SA za vojaškopolitično usposabljanje in ideološko vzgajanje vermanskih vodij in podvodij v Rogaški Slatini. Leva fotografija s pripisom *Hotel Erzherzog Johann, dom šole vodij* je bila posneta pred današnjo Kristalno dvorano, desna fotografija prikazuje zunanjo telovadbo vermanskih tečajnikov v zdraviliškem kopališču.

Vir: »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*

Kot se je izkazalo že do druge polovice junija 1941, je šola kmalu po svojem odprtju zaradi ogromnega števila prijav preseгла svoje prenočitvene zmogljivosti. Višek vermanskih udeležencev je bil zatorej nameščen še v zdraviliški stavbi ob vznožju hriba, na vrhu katerega se je nahajal sedež šole. Dodatni prostori v zgradbi, ki jo je zdraviliška uprava pred vojnim časom koristila za namestitev gostov, so poleg spalnih sob s trinadstropnimi posteljami obsegali tudi velike učilnice ter sobe za hranjenje učnih in vadbenih pripomočkov.²⁹

25 SIAS 1690, š. 35, f. 261, 2. Sonderlehrgang, 7. 2. 1942.

26 V izvirniku: *Neues Leben in Rohitsch-Sauerbrunn: Führerschule der Wehrmannschaften des Heimatbundes*.

27 Prvi tiskani časnik v Mariboru, v predvojnem obdobju služil kot glasilo nemške manjšine, med nemško okupacijo pa je postal okupatorjev uradni časnik za spodnještajersko upravno enoto. – »Marburger Zeitung,« dostopno na *Digitalna knjižnica Slovenije*, pridobljeno 22. 4. 2020, objavljeno 29. 11. 2013, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-2S8QPXUM>.

28 »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*.

29 »Deutsches Leben im 'Karlsbad des Balkans': Südsteirische Wehrmannschaften in Rohitsch-Sauerbrunn,« *Illustrierte Kronen-Zeitung*, 19. 6. 1941, 5, dostop 5. 4. 2020, <https://tinyurl.com/yb9bkxjn>. »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*.

Slika 4: Vermanska poveljniška šola *SA-Gruppe Südmark* je bila zaradi velikega obiska primorana v iskanje dodatnih bivalnih in učno-vadbenih prostorov, ki si jih je vodstvo šole zagotovilo v objektu na fotografiji.

Vir: Zasebni arhiv, Daniel Siter, 4. 4. 2020

Na šoli vermanskafta s pripadajočim vadbenim centrom so se prirejela vojaška urjenja, borbene vaje, razna športna tekmovanja ter večtedenski teoretični in vadbeni tečaji, kjer so se s strogo vojaško disciplino in v duhu nacionalsocialističnega svetovnega nazora usposabljali novi vermanski častniki oziroma vodje (*Wehrmannschaftsführer*) in podčastniki oziroma podvodje (*Wehrmannschaftsunterführer*),³⁰ ki bi lahko po koncu izobraževanja usposabljali in vodili tudi svojo vermansko formacijo.³¹ Kakor sam *Wehrmannschaft* je tudi šola med drugim delovala kot ponemčevalnica in vzvod ozaveščanja o svetovnem nazoru in nacistični ideologiji, kar sta na skupnem srečanju v poslopju šole sredi junija 1941 med drugim potrdila glavni vodja spodnještajerskega vermanskafta SA polkovnik Franz Blasch in *Bundesführer* Steindl, zvezni vodja SHB.³² Ko je Steindl 2. julija 1942 izdal posebno odredbo o začetku premeščanja vermanskih čet v notranjost Spodnje Štajerske, dodatne mobilizacije in razširitve same organizacije, pa je šola pridobila tudi vlogo nekakšne prehodne vojaške ustanove, kjer so

30 V nadaljevanju vsebine izraz *Wehrmannschaftsunterführer* enačiva in nadomeščava z naslednjimi pomenskimi prevodi: vermanski podčastnik, podoficir, podvodja, namestnik vodje in nižji vodja (zadnji je primer Zorkove lastne interpretacije). Za izraz *Wehrmannschaftsführer* uporabljava prevode vermanski vodja, častnik in oficir. Za Zorkovo pojasnilo glede smiselnih prevodov oz. oblik slovenjenja gl. Zorko, *Wehrmannschaft*, 38.

31 SI AS 1690, Oboroženi oddelki Štajerske domovinske zveze.

32 »Die Aufgaben der Wehrmannschaftsführer,« *Marburger Zeitung*. »Jugendführer werden geschult: Eröffnung der Führerschule der Deutschen Jugend in Windenau,« *Marburger Zeitung*, 24. 6. 1941, 5, dostop 29. 3. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-VCEJARWG>.

se vermani udeležili najmanj tritedenskega vojaškopoličnega urjenja, po zadovoljivi usposobitvi pa so bili vključeni v operativne enote na terenu.³³

Slika 5: Skupina 19 vermanskih kandidatov, oblečenih v standardno opravo vermanšafta in gorske hlače, na zunanjem dvorišču pred grupno šolo SA v Rogaški Slatini. V ozadju za smrekovim gozdom je razvidno tudi Bočko pogorje, kjer so zlasti v kasnejši fazi vojne operirali lokalni partizanski borci in aktivisti OF.

Vir: Fototeka MNZS

Prijavni postopek in oris običajnega dneva

Vermanski kandidati, ki so bili poslani v grupno šolo v Rogaško Slatino, so morali še pred prihodom opraviti zdravstveni pregled, s čimer so pridobili ustrezno potrdilo ali zdravniško spričevalo, ki je bilo nato priloženo prijavnemu formularju.³⁴ Ugotavljanje ustreznosti zdravstvenega stanja prijavljenega kandidata se je običajno izvajalo v prostorih štabnega urada na sedežu *Standarte* Celje – vzhod,³⁵ točneje v

33 Ferenc, »Wehrmannschaft v boju«, 94–96.

34 SI AS 1690, š. 69, f. 308, Sonderlehrgang für zugeteilte Führer, 3. 12. 1941.

35 *Standarta* (»štandarta«) je bila upravno-organizacijska enota znotraj strukture SA, ki je bila po velikosti in hierarhiji vojaških enot primerljiva z vojaškim polkom. Na Spodnjem Štajerskem je bila vzpostavljena z izdanim dekretom o ustanovitvi vermanšafta Spodnje Štajerske in Kranjske 25. junija 1941. Tri dni zatem je šef štaba SA-Gruppe *Südmark* SA-Brigadeführer Ohrt izdal še formacijsko povelje, s katerim je v političnih okrožjih Spodnje Štajerske potrdil ustanovitev desetih *Wehrmannschaft Standart*, katerih meje so morale biti skladne z mejami okrožij ali pa so morale obsegati celotne dele posameznih upravnih enot, v nobenem primeru pa jih niso smele sekati. Vsako spodnještajersko politično okrožje je imelo največ dve *Standarti*, ki so jim poveljevali uveljavljeni in profesionalno

tretjem nadstropju Okrožne hiše (*Kreishaus*) v Celju.³⁶ V šoli so se morali zglasti najkasneje dan pred začetkom napovedanega tečaja, zadnji rok za registracijo novih vermanov na sedežu šole je bil do 20. ure zvečer. Med trajanjem usposabljanja so vermani prejeli živilske nakaznice (*Lebensmittelkarten*).³⁷ Še preden so se napotili proti zdravilišču Rogaška Slatina, so morali svoje že obstoječe živilske nakaznice (veljavne v njihovem domačem okolju) najprej prijaviti pri pristojnem uradu. Ta jim je izdal posebno potrdilo, ki so ga udeleženci takoj po prihodu v šolo predložili zadolženemu upravitelju blagajne. Praksa je pokazala na pozabljivost mnogih pri upoštevanju takšnega navodila in posledično neupoštevanje nadrejenih ukazov.³⁸ Kandidatom so se povrnili stroški potovanja, namestitvev in hrana pa sta bili brezplačni. Na dan prihoda v šolo so jim nudili samo večerjo, na dan odhoda pa zgolj zajtrk. Že ob prihodu so morali nositi uniformo vermanshafta, s seboj pa so bili za obdobje treh tednov primorani prinesiti papir in podlago za pisanje, barvice, mehke svinčnike ter perilo, zadostno količino oblačil in nujnih potrebščin za osebno higieno (nogavice, brisače, kopalke, britvice, zobno ščetko, zobno pasto, milo ipd.). Glede osebnih dokumentov so morali imeti pri sebi overjen *Wehrmannschaftspass* (potno listino vermanshafta), fotografije in potrdilo zdravstvene zavarovalnice. Vsak kandidat je dnevno prejemal po 50 pfenigov žepnine, ki je bila izplačana ob koncu vsakega tečaja.³⁹ Za grupno šolo in njej pripadajoča poslopja je veljala stroga vojaška vzgoja. Spalni in ostali bivalni prostori so morali biti redno čiščeni, vojaški red in disciplina pa sta bila še posebej nazorna pri zgodnejutranjem vstajanju in načinu vsakodnevnega postiljanja postelj.⁴⁰

Prvi vodja vermanske šole *SA-Standartenführer* Ernst Dräger je v enem izmed svojih poročil pisal o poteku usposabljanja. Kot že omenjeno, so tečaji temeljili na striktnih načelih stroge vojaške discipline in reda, njihov končni cilj pa je bil, da se tečajniki sčasoma preoblikujejo v vojake, ki bi bili zmožni braniti meje nemškega rajha in ohranjati ideale nacionalsocialistične ideologije.⁴¹ Osnovni namen izobraževanja je bil dvoplasten: gradnja kandidatovega značaja in njegove nezlomljive osebne volje ter oblikovanje vsesplošne politične ozaveščenosti.⁴² Oba ciljna sklopa sta denimo razvidna iz primera dnevnega zaporeda dela in aktivnosti za april in maj 1942, iz katerega je razvidno, da so morali vermani vstajati med 6.00 in 6.30 zjutraj, čemur so sledili polurno jutranje razgibavanje in vaje za telo, nato pa so imeli na voljo še 30 minut časa

.....
nastavljeni častniki SA z nazivom *Führer der Standarte* (vodja *Standarte*). Ti so bili po Nibbejevem ukazu za to funkcijo določeni že 28. aprila 1941, tj. še preden je denimo šef spodnještajerske civilne uprave sploh izdal odredbo o ustanovitvi Štajerske domovinske zveze. *Standarti* v celjskem okrožju sta bili poimenovani Celje – vzhod (*Cilli – Ost*) in Celje – zahod (*Cilli – West*). V nadaljnji členitvi so se *Standarte* delile v *Sturmbanne* (primerljivi z vojaškimi bataljoni); ena *Standarte* je običajno obsegala od 3 do 6 *Sturmbannov*. – Monika Kokalj Kočever, *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945* (Ljubljana: Založba Inštitut za novejšo zgodovino, 2017), 44, 82. Ferenc, »Wehrmannschaft v boju«, 84–86. Zorko, *Wehrmannschaft*, 21, 22.

36 SI AS 1690, š. 67, f. 305, 10. Lehrgang an der Führerschule, 11. 4. 1942.

37 SI AS 1690, š. 69, f. 308, Sonderlehrgang für zugeteilte Führer, 3. 12. 1941.

38 SI AS 1690, š. 67, f. 305, Lebensmittel-Marken Abmeldebescheinigung, 22. 11. 1941.

39 SI AS 1690, š. 78, f. 317, Merkblatt für den Besuch eines Lehrganges an der Führerschule der Wehrmannschaften.

40 »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*.

41 »Wehrmannschaftsführer erhalten,« *SA in Feldgrau*.

42 »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*.

Slika 6: Primer prijavnice na 12. izobraževalni tečaj, ki je potekal med 3. in 24. marcem 1943 v Rogaški Slatini. Prijavljeni kandidat je pozivni ukaz za udeležbo prejel neposredno od SA-Oberführerja Blascha, glavnega vodje vermanšafta SHB.

WEHRMANNSCHAFT
des Steirischen Heimatbundes

.....Gilli....., den 26.2.1943

Standarte: Gilli-Ost
Pr. B. Nr.:
Beilagen: 1

An den
Führer der Wehrmannschaft

Anmeldung

zum Besuch eines Lehrganges an der Führerschule
in Rohitsch-Sauerbrunn.

Zum 12. Lehgang an der Führerschule in Rohitsch-Sauerbrunn vom 3.3.1943
bis 24.3.1943 wird kommandiert

Name: Vorname: Blasina Stefan
Dienstgrad: Wehrmann
Dienststellung: Führer des Sturmes 82/Gilli-Ost

Dieser Meldung liegt bei:

1 Untersuchungsergebnis (Form. 20 St. H. Wehrmannschaft)

Der gemeldete Lehrgangsteilnehmer ist vom Betrieb für die Dauer des Lehrganges abkömmlich. Der Einberufungsbefehl und das Merkblatt zum Besuch der Führerschule wurde ihm ausgehändigt. Über die Verpflegung (Abmeldebescheinigung der zuständigen Kartenverteilungsstelle) wurde er unterrichtet.

Der Kassenverwalter der Standarte wurde verständigt.

Allgemeine Beurteilung:

Hier abtrennen Besondere Anordnungen umseitig!

Wehrmannschaft des
Steirischen Heimatbundes

Standarte: Gilli-Ost

An den Leiter
der Führerschule der Wehrmannschaft
ROHITSCH-SAUERBRUNN.

W. M. Blasina Stefan wurde als Teilnehmer am 12. Lehgang
der Führerschule der Wehrmannschaft in Rohitsch-Sauerbrunn dem Führer der Wehrmannschaft
gemeldet.

Zur Teilzahlung zugesagt.

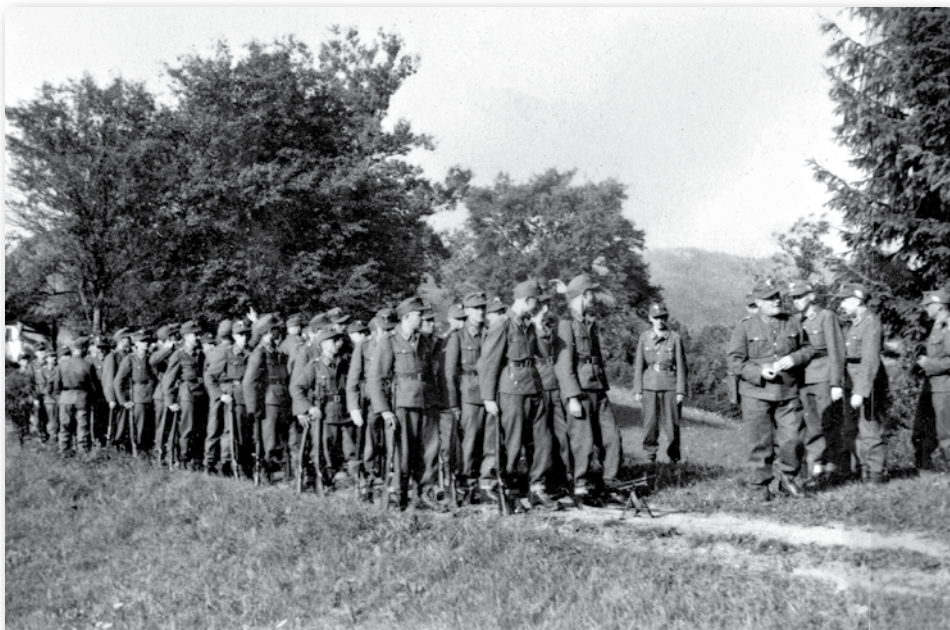
Der Führer der Standarte Gilli-Ost:
m. d. F. B. *[Signature]*

Unterschrift, Dienstgrad.
SA-Obersturmbannführer.

Vir: SI AS 1690, §. 78, f. 317, Anmeldung zum Besuch eines Lehrganges an der Führerschule in Rohitsch-Sauerbrunn, 26. 2. 1943

za zajtrk in kavo.⁴³ Urnik dejavnosti je bil pester in že vnaprej strogo določen. Na dnevnem urniku so se znašle tudi učne ure teoretičnega in praktičnega zemljepisa (zlasti branje vojaških zemljevidov, orientacijska urjenja, spoznavanje delovanja in uporabe kompasa), nemščine ter nemške obče in lokalne zgodovine, vnovično popoldansko razgibavanje (poudarek na vajah za izboljšanje telesne motorike in krepitev telesne vzdržljivosti), predavanja o aktualnih političnih vprašanjih in svetovnem nacional-socialističnem nazoru, služenju v bojnih vrstah vermanšafta ter ponavljanje splošnih stražnih predpisov v SA, učenje tehničnega ravnanja z orožjem in osvajanje postopkov njegovega pravilnega čiščenja, predavanja o nemških poveljih v posameznih vermanskih formacijah, uradnem pozdravljanju, pravilnem korakanju ob taktu nemških koračnic.⁴⁴

Slika 6a: Četa vermanskih tečajnikov med praktičnim usposabljanjem na terenu v okolišju Rogaške Slatine.

Vir: Zbirka albumov, Album Wehrmannschaft, MNZS

Prerejala so se tudi vojaška tekmovanja v točnosti streljanja v različne tarče in metanju ročnih granat. Veliko se je predavalo in poslušalo o führungeru Adolfu Hitlerju, Nacionalsocialistični nemški delavski stranki (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* oz. NSDAP), Spodnji Štajerski, prostoru tretjega rajha in nemškem življenjskem prostoru, kameradstvu, odlikovanjih, nemški vojski, boljševizmu, Judih,

43 SI AS 1690, §. 73, f. 312, Dienstplan für 15. 4. 1942; Dienstplan für Donnerstag den 14. 5. 1942.

44 SI AS 1690, §. 73, f. 312, Dienstplan für 15. 4. 1942; Dienstplan für Donnerstag den 14. 5. 1942, 13. 5. 1942; §. 68, f. 306–307, Bericht No. 4 über den Dienst vom 1.–15. 8. 1941, 15. 8. 1941; §. 78, f. 317, Ausbildungsstoff für die Lehrgänge für Führer von Trupps und Scharen in Rohitsch-Sauerbrunn ..., 17. 7. 1943.

bojih na vzhodni fronti, zdravstveni oskrbi, ravnanju z ranjenci in njihovi negi ter primerni prehrani. Ob 18.15 je sledila večerja, ki je trajala do 19. ure, ko je bilo na vrsti uro in pol dolgo večerno petje. Ker je bilo pri večini vermanov znanje nemščine pod zadovoljivo ravno, se učenje novih pesmi v nemščini ni pogosto izvajalo. Do 23. ure so morali vermani leči k nočnemu počitku.⁴⁵ Pri telovadbi se je velika pozornost namenjala plavanju (plavalni tečaji so se izvajali v bazenu zdraviliškega kopališča pod vodstvom učitelja plavanja in domačina *Sturmführerja* Beigotta), igram z žogo, gimnastiki, vajam za krepitev ravnotežja itn.⁴⁶ Vsako popoldne so imeli vermani na voljo tudi eno uro prostega časa za uporabo plavalnega bazena.⁴⁷

Slika 7: Primer dnevnega razporeda dela in aktivnosti za 15. april 1942 na grupni šoli vodij vermanšafta SHB v Rogaški Slatini.

D i e n s t p l a n für 15.4.1942		
SA-Führer vom Dienst vom 15.4.1942 - 16.4.1942 13.00 ^h HStf. Bammer		
6.30 ^h	Wecken	SA-Führer v. Dienst
6.35 ^h - 7.00 ^h	Leibesübungen	Abteilungsführer
7.30 ^h	Kaffeetrinken	
8.00 ^h - 9.00 ^h	Allgemeine Wachvorschrift für die SA Ziff. 1-14, 24, 71-86, 96, 97-135	Abteilungsführer
9.00 ^h - 10.00 ^h	H.Dv. 130/2a Ziff. 231-242	Abteilungsführer
10.00 ^h - 11.00 ^h	Exerzierausbildung, Kommandosprache	Abteilungsführer
11.00 ^h - 12.00 ^h	Erdkunde Abt. C und D Deutsch	Standf. Scheube Scharf. Werbningg Scharf. Grutschreiber
12.15 ^h	Mittagessen	
14.00 ^h - 15.30 ^h	Leibesübungen, Bewegungsspiele Abteilungsführer	
15.30 ^h - 16.30 ^h	Unterricht über körperliche Grundsicherung, Bezeichnungssprache	Abteilungsführer
16.30 ^h - 17.30 ^h	Wiederholung Grußvorschrift Abt. C und D Deutsch	Abteilungsführer Scharf. Werbningg Scharf. Grutschreiber
17.30 ^h - 18.00 ^h	Politische Tagesfragen	Abteilungsführer
18.15 ^h	Abendessen	
19.00 ^h - 20.30 ^h	Singen	
23.00 ^h	Zapfenstreich	

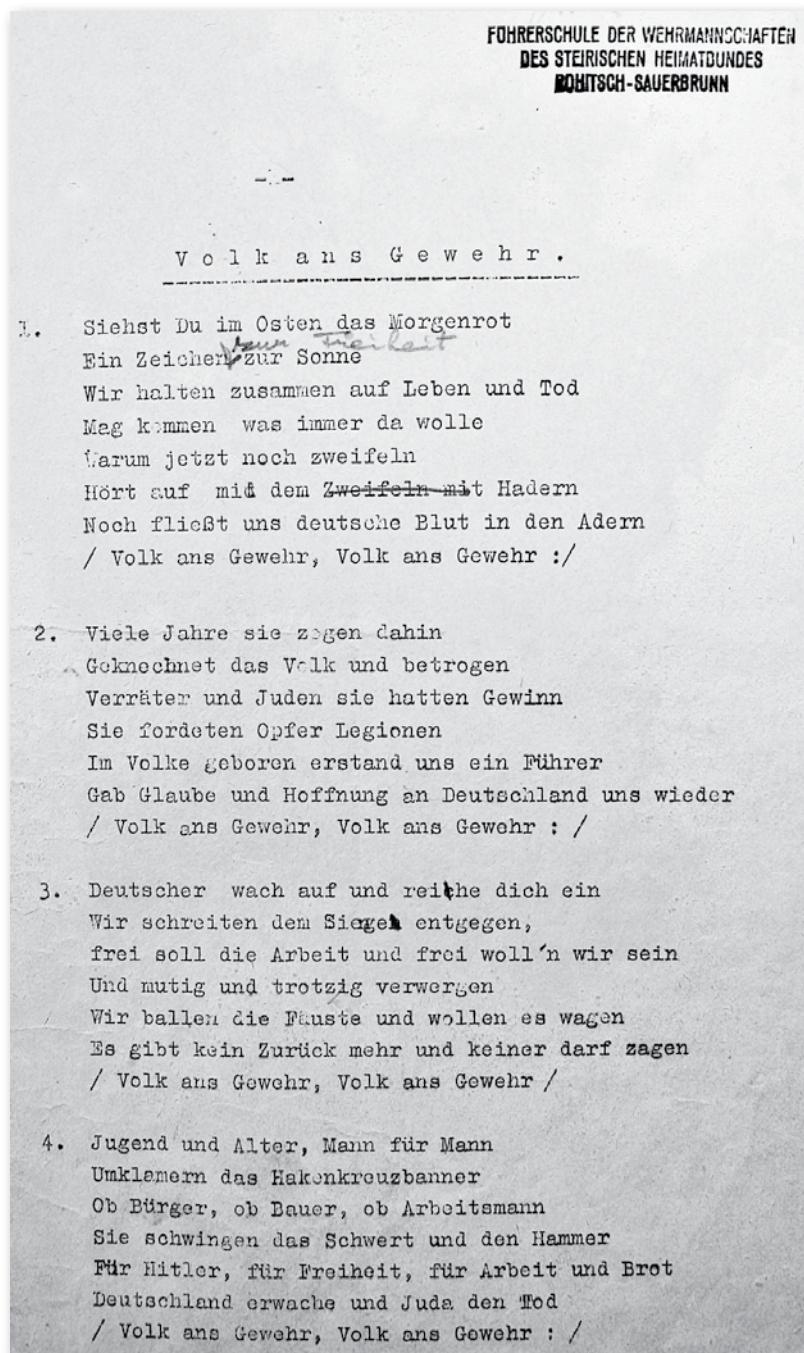
Vir: SI AS 1690, §. 73, f. 312, Dienstplan für 15. 4. 1942

45 SI AS 1690, §. 73, f. 312, Dienstplan für 15. 4. 1942; Dienstplan für Donnerstag den 14. 5. 1942, 13. 5. 1942; §. 68, f. 306-307, Bericht No. 4 über den Dienst vom 1.-15. 8. 1941, 15. 8. 1941; §. 78, f. 317, Ausbildungsstoff für die Lehrgänge für Führer von Trupps und Scharen in Rohitsch-Sauerbrunn ..., 17. 7. 1943.

46 SI AS 1690, §. 68, f. 306-307, Unterführerdienst vom 31. Mai bis 25. Juni.

47 »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*.

Slika 8: Besedilo nemške pesmi *Volk ans Gewehr* (*Ljudstvo k orožju*), ki se je med drugim prepevala tudi v prostorih zdraviliške šole SA. Na vrhu dokumenta je razviden tudi uradni žig častniške šole.

Kronološki seznam poveljnikov

Slika 9: Vermansko moštvo v standardni uniformirani opravi na vojaškopoličnem usposabljanju v Rogaški Slatini, kjer v sredini tretje vrste stojita tudi predstavnika vodstva šole. Neznana oficirja SA imata na svoji levi roki narokavni trak s svastiko, desni častnik z najvišjim činom na fotografiji pa ima pripeto tudi športno značko SA (SA-Sportabzeichen) oz. športni (vojaški) znak SA s svastiko, vencem in z mečem v ospredju, kar je izkazovalo posameznikove izjemne dosežke.

Vir: Fototeka MNZS; Kokalj Kočever, »Gorenjski mobiliziranci,« 56, 84

Za prvo vodjo grupne šole SA (*Leiter der SA-Gruppenschule*) v Rogaški Slatini je bil izbran že omenjeni SA-*Standartenführer* Ernst Drägert.⁴⁸ Ta je šolo najverjetneje vodil do zime 1942–43,⁴⁹ nato pa je moral njeno upravljanje zaradi napredovanja (pridobitev čina SA *Oberführer* ali brigadir) in premestitve prepustiti SA-*Oberführer*ju Heinzu Mayerhöferju.⁵⁰ Slednji je po partizanskem frankolovskem atentatu 3. februarja 1945 nad Dorfmeistrom med drugim postal tudi deželni svetnik (vrhovni politični vodja

48 »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*. »Wehrmannschaftsführer erhalten,« *SA in Feldgrau*.

49 Tone Ferenc namreč navaja vir, ki potrjuje, da je Mayerhöfer že od zime 1942–43 poveljeval grupni šoli Wehrmannschafta v zdravilišču. – Tone Ferenc, »Dnevnik nacističnega funkcionarja na Štajerskem iz poslednjih mesecev vojne,« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 53, št. 2 (1982): 44. Kdaj natanko je prišlo do zamenjave Ernsta Drägerta, ni povsem znano. Drägert je sicer v začetku marca 1943, ko je napredoval v SA-*Oberführer*ja, istočasno pa je prišlo tudi do reorganizacije splošnih enot Wehrmannschafta, prevzel poveljevanje nad novoustanovljeno formacijo »Wehrmannschaft Brigade Cilli« (vermanska brigada Celje), kamor je spadala tudi *Standarta* Celje – vzhod. – Zorko, *Wehrmannschaft*, 25. Marjan Žnidarič et al., *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni* (Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945, 2001), 56, 57. »In der Untersteiermark ...«, *Völkischer Beobachter*, 21. 7. 1943, 4, dostop 2. 4. 2020, <https://tinyurl.com/y7gycbzs>.

50 SI AS 1690, š. 78, f. 317, Diensterteilung für Montag ..., 22. 5. 1943. Ferenc, »Dnevnik nacističnega funkcionarja«, 44.

celjskega okrožnega prostora) in okrožni vodja (*Kreisführer*) SHB.⁵¹ Mayerhöfer je funkcijo vodenja vermanske šole obdržal do sredine julija 1943, ko ga je Gaurat Steindl, ki je medtem od Franza Blascha julija 1943 sam prevzel poveljstvo nad vermanšaftom, poklical k sebi in ga imenoval za vodjo njegovega vrhovnega vermanskega štaba (*Stabsführer*).⁵² Po odhodu Mayerhöferja je vodstvo grupne šole v Rogaški Slatini prevzel SA-*Obersturmbannführer* (podpolkovnik) Karl Lindthaler, ki je na tem položaju ostal vsaj do marca 1944, ko je iz šole poročal o uspešni izvedbi zahvalne slovesnosti, posvečene spominu na obletnico smrti nacističnega mučenca Horsta Wessla.⁵³ Zadnji poveljnik šole je bil najverjetneje SA-*Obersturmbannführer* Hans Lükermann.⁵⁴ Iz zapisov okupatorjevega časopisja je jasno, da je Lükermann ostajal na krmilu šole vsaj do konca avgusta 1944, ko se je še kot vodja šole podpisal pod osmrtnico in izrazil žalovanje za svojim padlim vermanskim tečajnikom *Scharrführerjem* Gabrielom Wicherjem.⁵⁵ Vpogled v osebni vojni dnevnik Mayerhöferja (ki, mimogrede, pogosto omenja Hansa Lükermanna) pa izpričuje dejstvo, da je Lükermann najkasneje do sredine decembra 1944 prevzel in opravljal že druge višje funkcije. Proti koncu vojne, natančneje po Steindlovi smrti 30. marca 1945, je denimo prevzel tudi poveljstvo nad vermanskim polkom Spodnja Štajerska (*Wehrmannschaftsregiment Untersteiermark*), ki pa je bil kmalu zatem razpuščen.⁵⁶

Glavne naloge vsakega vodje posebne šole vermanšafta v zdraviliškem okolju Rogaške Slatine so bile med drugim tudi nadzor nad šolanjem in skrb za učno snov, ki se je predajala bodočim častnikom in podčastnikom vermanšafta. Prvi poveljnik šole Dräger je denimo v zvezi s tem že leta 1941 izdal posebno odredbo z navodili za obiskovanje tečajev v Rogaški Slatini.⁵⁷

51 Tone Ferenc, *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1: Razkosanje in aneksionizem* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006), 135.

52 SI AS 1690, š. 78, f. 317, Mitteilung der Anreizezahl des 15. Ausbildungslehrganges, 19. 7. 1943. »In der Untersteiermark,« *Völkischer Beobachter*. »Veränderungen in der Führung der Wehrmannschaft,« *Marburger Zeitung*, 21. 7. 1943, 3, dostop 29. 3. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-TR4GILUS>.

53 SI AS 1690, š. 78, f. 317, Mitteilung über Anreise der Teilnehmer ..., 3. 8. 1943, 1-2 (imenovani arhivski dokument vsebuje Lindthalerjev osebni podpis). »Grossen Vorbildern gilt es nachzustreben: Gedenkstunde für Horst Wessel in Rohitsch-Sauerbrunn,« *Marburger Zeitung*, 1. 3. 1944, 3, dostop 30. 3. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-ZVPDHJJ>.

54 Siter, »Rogaška Slatina,« 89.

55 »Gabriel Wicher,« *Marburger Zeitung*, 21. 8. 1944, 3, dostop 30. 3. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-6SAT5QCS>.

56 SI AS 1602, š. 6, p. e. 142, Mayerhöferjev dnevnik. Za spremeno besedilo in sprotne opombe glede določenih pojmov oz. oseb v dnevniku glej: Tone Ferenc, »Dnevnik nacističnega funkcionarja na Štajerskem iz poslednjih mesecev vojne«, 43-97. Osebni vojni dnevnik Heinza Mayerhöferja velja za edine ohranjene dnevniške zapiske visoko pozicioniranega nacističnega funkcionarja, ki je deloval na zasedenem območju Spodnje Štajerske.

57 SI AS 1690, š. 73, f. 312, Besondere Anordnungen, Merkblatt für Besuch eines Lehrganges an der Führerschule der Wehrmannschaften.

Pregled izvajanja tečajev po posameznih letih in končna statistika

Prvi poveljnik šole Ernst Dräger je ob koncu leta 1941 poročal, da se je od njene ustanovitve do decembra 1941 na tritedenskih učnih tečajih pripravljalo, izobraževalo in usposabljal že več kot 1.000 vodij vermanšafta.⁵⁸ Sredi junija 1941, zgolj mesec dni po slavnostnem odprtju šole, je Dräger celo samozavestno poročal, da se bo vsakega tečaja udeležilo 200 mož, kar pa, upoštevajoč ostale zanesljive podatke in navedbe, kaže na nekoliko pretirane ocene. Kljub temu pa se nikakor ni zmotil, ko je v enem izmed svojih poročil napovedal, da prirejanja tečajev – glede na dejstvo, da je bilo junija 1941 v organizaciji vermanšafta prisotnih že več kot 80.000 spodnještajerskih fantov, starih od 18 do 40 let – še zdaleč ni konec.⁵⁹

Šef štaba *SA-Gruppe Südmark* Lorenz Ohrt se je namreč v začetku jeseni 1941 dogovoril z obema vodjama vermanšafta,⁶⁰ da bo na vsak tečaj odposlanih približno 170–175 kandidatov (med 130 in 135 iz SHB ter 40 iz KVB). Prvi vermani iz gorenjske zasedbene cone so se na tečajih v Rogaški Slatini znašli že sredi septembra 1941,⁶¹ kjer so prejeli narokavne trakove SHB (gorenjski vermani so svoje trakove pridobili šele spomladi 1942). Poznejše številke so pokazale, da je do konca leta 1942 posebna šola v zdraviliški okupacijski občini priredila 15 takšnih tečajev, od tega je v povprečju vsak tečaj obiskalo približno 150 gorenjskih in spodnještajerskih kandidatov (okoli 100 mož iz SHB in 50 iz KVB), kar znese vsaj 2.250 mož.⁶² Da je bil obisk gorenjskih vermanov v Rogaški Slatini nekje v skladu s povprečjem, ki ga je predvidel omenjeni šef štaba *SA-Gruppe Südmark*, je razvidno tudi iz nacističnega poročila (objavljenega v oktobru 1941) z vključenim povzetkom preteklega petmesečnega delovanja KVB na zasedbenem območju Gorenjske in Koroške. Poročilo potrjuje, da se je do oktobra 1941 iz gorenjske okupacijske cone na treh dvotedenskih tečajih v Rogaški Slatini usposobilo 120 vodij Sturmov (*Führer der Stürme*), kar pomeni natanko 40 vermanov na posamezni tečaj. Do konca leta 1942 oziroma do razpustitve gorenjskega

58 »Wehrmannschaftsführer erhalten,« *SA in Feldgrau*.

59 »Neues Leben,« *Marburger Zeitung*.

60 SA-Standartenführer Franz Blasch kot vodja vermanšafta SHB na Spodnjem Štajerskem in SA-Brigadeführer Erich Beck kot poveljnik vermanšafta Koroške ljudske zveze (v nadaljevanju KVB) v gorenjski zasedbeni pokrajini. – Ferenc, »Wehrmannschaft v boju«, 85. Kokalj Kočevar, »Gorenjski mobiliziranci,« 59.

61 *Karawanken Bote*, uradni dvojezični časopis KVB in poročevalni list načelnika gorenjske civilne uprave, je o gorenjskih vodjah vermanšafta, ki so bili na usposabljanju v Rogaški Slatini, poročal že 6. 9. 1941. – »Im Geist der Neuen Zeit: Wehrmannschaftsführerlehrgang in Kronau,« *Karawanken Bote*, 6. 9. 1941, 3, dostop 9. 4. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-J8AYO007>.

62 Kokalj Kočevar, »Gorenjski mobiliziranci«, 67, 68, 84–87. Wehrmannschaft je bil na Gorenjskem ukinjen in dokončno razpuščen do jeseni 1942, ko se je izobraževanje in urjenje, ki je prej potekalo znotraj strukture Wehrmannschafte, preneslo v tamkaj novoustanovljeno organizacijo SA. Najbrž je bilo leto 1942 zadnje leto, ko so vermane iz gorenjske okupacijske pokrajine pošiljali na tečaje usposabljanja v Rogaško Slatino. Raziskovalni izsledki kažejo namreč na to, da za leto 1943 ni več ohranjenih dokumentov, ki bi pričali o pošiljanju Gorenjcev v spodnještajersko zdravilišče. Zorko v svoji pregledni študiji o Wehrmannschafu prav tako navaja, da se je gorenjske vermane pošiljalo v slatinsko zdravilišče do jeseni 1942. – Kokalj Kočevar, »Gorenjski mobiliziranci,« 87. Zorko, *Wehrmannschaft*, 38.

vermanšafta sredi oktobra 1942 se je povprečni obisk gorenjskih vermanov v grupni šoli SA očitno še nekoliko povečal.⁶³

Slika 9a: Gorenjski vermani na tečaju v Rogaški Slatini, fotografirano jeseni 1941 pred sedežem častniške šole SA.

Vir: Zasebna zbirka Franca Erceta⁶⁴

Do konca leta 1941 je bilo za usposabljanje vermanskih oficirjev in podoficirjev prirejenih osem tritedenskih tečajev (*Wehrmannschaftsausbildunglehrgang*): prvi v maju, drugi in tretji med junijem in julijem, četrti od konca julija do sredine avgusta, peti od konca avgusta in večji del septembra, šesti med 1. in 21. oktobrom in sedmi med 4. in 24. novembrom, zadnji v letu 1941 pa se je odvijal med 1. in 21. decembrom.⁶⁵ V mrzlih zimskih mesecih se je izvajanje tečajev začasno prekinilo, ponovno so se začeli izvajati v začetku pomladi. Tako se je deveti izmed takšnih tritedenskih tečajev (in hkrati tudi prvi v letu 1942) začel v prvi polovici aprila 1942, udeležilo pa se ga je natanko 100 vermanov iz vseh *Standart*. V maju 1942 je potekal 10. tečaj, junija istega leta pa je bil na sporedu že enajsti. Glede nadaljnjega izvajanja tečajev je

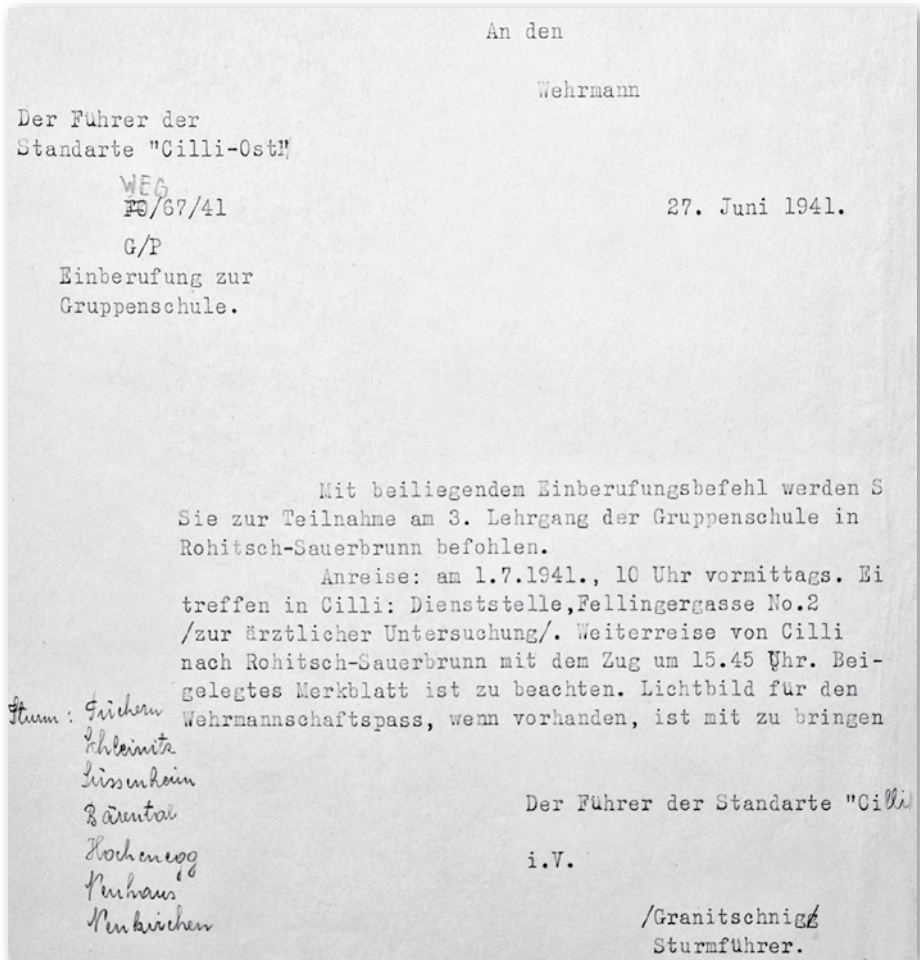
63 »Bericht über fünf Monate Arbeit des Kärntner Volksbundes,« Dokument 168, oktober 1941, dostop 13. 3. 2020, <http://www.karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&tid=168>.

64 Za posredovano fotografijo in ureditev dovoljenja za objavo se prijazno zahvaljujema zgodovinki in muzejski svetnici Muzeja novejšje zgodovine Slovenije dr. Moniki Kokalj Kočever.

65 SI AS 1690, š. 69, f. 308, Führerschule, 3. 12. 1941; Beurteilung h. a. Führer, 4. 6. 1941, 1; 3. Lehrgang, 23. 6. 1941; 4. Lehrgang, 17. 7. 1941; 5. Lehrgang Gruppenschule, 26. 8. 1941; 6. Lehrgang an der Führerschule, 16. 9. 1941; 7. Lehrgang, 16. 10. 1941; Führerschule, 5. 12. 1941.

iz neznanih razlogov sledil nekoliko daljši premor.⁶⁶ Naslednji, 12. tečaj, je potekal šele marca 1943.⁶⁷

Slika 10: Poziv neznanemu vermanu na udeležitev 3. izobraževalnega tečaja v slatinski grupni šoli. Razvidna sta tudi podatka o odhodu proti zdravilišču in vmesnem postanku v Celju zaradi zdravniškega pregleda. Razdaljo med Celjem in Rogaško Slatino je verman prepotoval z vlakom. S seboj je moral imeti tudi osebno fotografijo za izdajo vermanske dovolilnice (*Wehrmannschaftspass*).

Vir: SI AS 1690, š. 69, f. 308, Einberufung zur Gruppenschule, 27. 6. 1941

66 SI AS 1690, š. 73, f. 312, 9. Lehrgang an der Führerschule, 16. 3. 1942; 9. Lehrgang, 9. april 1942; š. 35, f. 261, Lehrgangsplanung, 23. 1. 2019; Lehrgang an der Führerschule, 9. 3. 1942; š. 67, f. 305, Lehrgänge an der Führerschule, 27. 5. 1942.

67 SI AS 1690, š. 78, f. 317, Anmeldung zum Besuch ..., 26. 2. 1943, 1; Einberufungsbefehl, 24. 2. 1943.

Slika 11: Pozivnica SA-Oberführerja Franca Blascha neznanemu vermanu iz mariborskega okrožja k udeležbi na 12. tečaju v marcu 1943 v Rogaški Slatini. Takšni pozivi, ki jih je izdalo vodstvo Wehrmannschafft, so imeli prednost pred domačimi opravili ali zaposlitvijo, zato so se takšne pozivnice izročale kandidatovemu delodajalcu.

STEIRISCHER HEIMATBUND
der Führer der Wehrmannschafft

=

Einberufungsbefehl.

Sie werden zum 12. Lehrgang von 3.3.1943
 bis 24.3.1943 an der Führerschule der Wehrmannschafft
 in Rohitsch-Sauerbrunn einberufen.

Sie haben diesen Befehl Ihrem Betriebsführer sofort nach Erhalt
 vorzulegen.

Die Einberufung erfolgt im Einverständnis mit dem Bundesführer
 des Steirischen Heimatbundes.

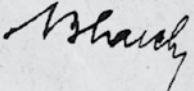
Das gleichzeitig eingesandte Merkblatt ist genau zu beachten.

Marburg, den 24.2.1943

**Der Führer der Wehrmannschafft
 des Steirischen Heimatbundes:**

Dienststempel.

Standartenführer.
 Oberführer

Steirischer Heimatbund Wehrmannschafft

Že v prvih mesecih leta 1942 sta za vodje *Standart* potekala tudi dva posebna tritedenska vadbeni tečaja (t. i. *Sonderlehrgang*), ki sta se odvijala med 7. in 27. januarjem ter 4. in 24. februarjem 1942, pri čemer so morale posamezne *Standarte* svoje kandidate prijaviti do 20. decembra 1941.⁶⁸ Med sredino februarja in marca 1942 je v poslopju vermanske šole potekal tudi specialni tečaj za dodeljene vodje spodnještajerskih *Standart*. Izostanka so bili opravičeni zgolj oskrbniki vojnih žrtev in vodje uprave.⁶⁹ Od konca maja 1942 se je pri določenih tečajih spremenil tudi čas njihovega trajanja. S prvotnih treh tednov se je namreč izvajanje tečajev na priznani spodnještajerski šoli vermanšafta Slatina podaljšalo na pet tednov.⁷⁰ Nato je ob koncu leta 1942 potekal še tečaj za pridobitev licence oziroma potrdila o dovoljenem poučevanju (*Einweisungslehrgang zum Erwerb des Lehrscheines*) za posamezne in dodeljene vodje. Isti tečaj se je ponovil še med januarjem in februarjem 1943. Kandidati so morali s seboj prinesiti uradno uniformo vermanšafta in perilo za štiritedensko bivanje na grupni šoli v Rogaški Slatini, ki je prijavitelcem pokrila tudi potne stroške povratnih voženj. Po koncu izobraževanja pa so bili na dodatna urjenja odposlani še v Dresden.⁷¹ Vzporedno s tečaji za pridobitev t. i. *L-Scheina* so ob koncu leta 1942 na šoli potekali tudi tečaji za glasbeni vod Wehrmannschafta, namenjeni hornistom in bobnarjem. Vsaka *WM-Standarte* je morala namreč v Rogaško Slatino poslati po enega usposobljenega iz glasbenega voda.⁷² Prvi teden v decembru 1942 pa je šola izvajala tudi enotedenski vadbeni tečaj usposabljanja v streljanju, ki sta se ga morala udeležiti po dva *WM-vodja* ali *WM-podvodja* iz posamezne *Standarte*.⁷³ Izmenjana poročila med različnimi oddelki vrhovnega poveljstva vermanšafta SHB izpričujejo tudi dejstvo, da je šola SA za potrebe izvajanja vojaških vadbenih tečajev med vojno posedovala večje količine orožja in streliva.⁷⁴

Ob prelomu let 1942 in 1943 in še posebej med letom 1943 je grupna šola v zdravilišču pridobivala čedalje izrazitejšo vlogo v vojaškem usposabljanju in urjenju bojevanja, kar se je med drugim kazalo tudi s prirejanjem vadbenih tečajev streljanja in natančnega metanja granat. Po velikopoteznem načrtu vodstva vermanšafta, ki je vseboval jasne zametke usposabljanja vermanov v vojaških aktivnostih, naj bi se od druge polovice julija 1943 izvajali krajši enotedenski tečaji vojaškopoličnega usposabljanja za vodje Trupp (skupaj 8 tečajev oziroma okoli 1.600 kandidatov) ter *Schiesswarterjev* (skupaj 10 tečajev⁷⁵ oziroma približno 500 mož). Med 15. julijem in 19. oktobrom naj bi se potemtakem zvrstilo 18 takšnih skrajšanih tečajev, kjer so računali na prisotnost približno 2.100 vermanskih udeležencev. V tako imenovani

68 SI AS 1690, š. 69, f. 308, Sonderlehrgang für zugeteilte Führer, 3. 12. 1941.

69 SI AS 1690, š. 35, f. 261, 2. Sonderlehrgang, 23. 1. 1942. Tečaj je bil sprva načrtovan v obdobju med 10. 2. in 10. 3. 1942, toda iz kasnejših nemških poročil zveznega vodstva SHB in Wehrmannschafta v Mariboru je razvidno, da se je tečaj začel in končal z enotedenskim zamikom. – SI AS 1690, š. 35, f. 261, 2. Sonderlehrgang, 7. 2. 1942.

70 SI AS 1690, š. 35, f. 261, Lehrgänge a. d. Führerschule auf 5 Wochen eingestellt, 26. 5. 1942.

71 SI AS 1690, š. 35, f. 261, Lehrgang, 18. 11. 1942; Lehrgangsplanung, 22. 12. 1942.

72 Kokalj Kočevar, *Mobiliziranci v nemško vojsko*, 108.

73 SI AS 1690, š. 35, f. 261, Lehrgang für Ausbildner im Schiessdienst, 26. 11. 1942.

74 SI AS 1690, š. 78, f. 317, Munition für die WAG, 6. 4. 1943.

75 Takšni tečaji so se imenovali *Schiesswartelehrgänge*.

podgrupni šoli (*Unterführerschule*) v Hotelu Goll,⁷⁶ nedaleč proč od okupatorjevega sedeža občinske uprave, naj bi v približno istem obdobju potekali še tečaji za *Fürsorgewart* (v predvojni dobi posebna funkcija znotraj strukture SA za socialno skrbstvo in mentorstvo članov SA in njihovih družin) in *Rechnungsführerje* (računovodje SA). Na dvajsetih takšnih tečajih (za vsako področje po deset) naj bi se jih zbralo okoli 1.000. Vodstvo in koordinacija nad vsemi tečaji, na katerih naj bi samo v teh štirih mesecih v letu 1943 skupno prisostvovalo nekje okoli 3.100 udeležencev, sta bila dodeljena *SA-Obersturmbannführerju* Lindthalerju (kasnejšemu poveljniku grupne šole SA v Rogaški Slatini) ter *WM-Truppführerju* Scholarju za tečaje v podgrupni šoli Goll.⁷⁷ Poleg obiska okupiranega zdravilišča in ogleda šole si je med potovanjem po Spodnji Štajerski v avgustu 1943 enega izmed vermanskih tečajev ogledal tudi *SA-Obergruppenführer* Max Jüttner, visoko pozicioniran nacistični funkcionar, član *Reichstaga*⁷⁸ in oficir SA, ki je v letih 1934–1945 med vsemi pomembnimi funkcijami opravljal tudi vlogo namestnika vrhovnega šefa štaba SA, ob koncu vojne pa se je znašel na zatožni klopi povojnih sodnih procesov v Nürnbergu kot takrat najvišje rangirani uradnik SA.⁷⁹ Sicer pa je nemški okupator čez celo poletje 1943 iz rajha v šolo vermanšafta v Rogaško Slatino vozil tudi člane Nemške mladine (*Deutsche Jugend*), ki so se udeležili posebnih desetdnevni tečajev natančnega streljanja in pravičnega ravnanja z orožjem. V zdraviliškem okolju sta se torej začela pridobivanje njihove osnovne vojaške izobrazbe in začetna faza spreminjanja nemških dečkov v profesionalne in izurjene vojake, ki naj bi bili po iluzornih domnevah nacistov sposobni braniti svojo domovino.⁸⁰

Glede prirejanja tečajev v letu 1944 je zaradi pomanjkanja arhivskega gradiva na voljo malo podatkov. Vsaj en tečaj usposabljanja (t. i. *Führererausbildungslehrgang*) je še zagotovo potekal med 30. aprilom in 13. majem 1944.⁸¹

76 Danes propadajoči objekt v Rogaški Slatini, kjer je od leta 1974 dolgo časa delovala tudi stara glasbena šola.

77 SI AS 1690, š. 78, f. 317, Führererausbildungswerk vom 15. 7.–31. 10. 1943, 21. 7. 1943; Schiesswartelehrgänge, 25. 3. 1943.

78 Nemški parlament, ki je bil v času nacistične oblasti enostrankarski in zatorej brez kakršnekoli moči, vpliva ali vidnejše vloge v nemški nacionalsocialistični družbi. – »Reichstag (Zeit des Nationalsozialismus),« dostopno na: *Wikipedia*, pridobljeno 29. 3. 2020, zadnjič dopolnjeno 8. 9. 2019, [https://de.wikipedia.org/wiki/Reichstag_\(Zeit_des_Nationalsozialismus\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Reichstag_(Zeit_des_Nationalsozialismus)).

79 »Obergruppenführer Jüttner bei der SA-Gruppe Südmark,« *SA in Feldgrau*, julij/avgust 1943, 2–3, dostop 5. 4. 2020, <https://tinyurl.com/ybp7jo6y>. »Obergruppenführer Jüttner in der Steiermark: Besuch im Unterland,« *Marburger Zeitung*, 10. 8. 1943, 3, dostop 29. 3. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-IFGHE-CES>. »Max Jüttner,« dostopno na: *Wikipedia*, pridobljeno 30. 3. 2020, zadnjič dopolnjeno 26. 8. 2019, https://de.wikipedia.org/wiki/Max_J%C3%BCttner.

80 »Aus der Untersteiermark: Ausbildung der Deutschen Jugend,« *Steiererland: Soldatenzeitung des Gaues Steiermark*, 1. 6. 1943, 13, dostop 26. 3. 2020, <https://tinyurl.com/ya2oeoa9>.

81 SI AS 1690, š. 81, f. 320, Einberufungsbefehl, 15. 4. 1944.

Slika 12: Vermanski kandidati v obmejnem spodnještajerskem zdravilišču Rogaška Slatina.

Vir: Zbirka albumov, Album Wehrmannschaft, MNZS

O kakšnem večjem številu tečajev v predzadnjem letu vojne pa ni več mogoče govoriti, saj so – kot navaja tudi Ferenc – vermanski oddelki v znamenju razmaha narodnoosvobodilnega gibanja v Spodnji Štajerski med letom 1944 doživeli velik razkroj, dokler ni jeseni 1944 prišlo do končnega padca vermanshafta. Poleg rekrutacije vermanov v številne zaščitne in oborožene formacije nemškega okupatorja (tovarniške straže, tehnična pomoč, protizračna zaščita, delovna služba, nemška vojska, *Waffen-SS*/Oborožene enote SS in Nacionalsocialistični motorizirani korpus),⁸² kar je potekalo zlasti od leta 1942 naprej, so preostale obstoječe vermanske oddelke jeseni 1944 inkorporirali še v novoustanovljeni folksšturm (*Volkssturm*). Ta je tako kot marsikatera druga, v obrambni sili ustanovljena nemška bojna formacija končal zelo neslavno.⁸³ Nekje do konca prvega polletja leta 1944, ko so se tečaji očitno dokončno prekinili, naj bi se v slatinskem zdravilišču v skupnem seštevku odvijalo približno 50 tečajev za usposabljanje vodij in podvodij vermanshafta.⁸⁴ Kakorkoli, če seštejemo popolnoma vse tečaje mnogih različnih tipov, ki so se odvijali na šoli, pa je ta številčna ocena verjetno še nekoliko preniška. Prvi vodja šole SA Dräger je namreč že decembra 1941 zapisal, da se je od ustanovitve šole (sredina maja 1941) do decembra istega leta v Rogaški Slatini izobrazilo in usposobilo že več kot 1.000 vermanskih

82 Nemški izvorniki po vrstnem redu navajanja poslovenjenih oblik: *Werkschutz*, *Tehnische Nothilfe*, *Luftschutz*, *Reichsarbeitsdienst (RAD)*, *Wehrmacht*, *Waffen-SS* in *Nationalsozialistisches Kraftfahrerkorps (NSKK)*.

83 Ferenc, »Wehrmannschaft v boju«, 140. Zorko, *Wehrmannschaft*, 60, 61.

84 Zorko, *Wehrmannschaft*, 38.

vodij.⁸⁵ Otto Koschitz, nacistični uradnik SHB pri šefu spodnještajerske civilne uprave, je sredi aprila 1943 poročal o številčni moči vermanshafta na Spodnjem Štajerskem in zraven pripisal, da se je med drugim tudi pod okriljem grupne šole SA v zdravilišču Rogaška Slatina zgoj (!) za vodje in nižje vodje vseh dvanajstih *Standart*, kolikor jih je bilo aprila 1943 na Spodnjem Štajerskem, usposobilo približno 1.500 *Führerjev* in *Unterführerjev* (častnikov in podčastnikov).⁸⁶ Iz nemškega dokumentacijskega gradiva je jasno, da je bilo končno število udeleženih vermanov na popolnoma vseh tečajih še precej višje. Točnega števila zaradi fragmentiranega in razkropljenega gradiva ni mogoče ugotoviti. Nekaj vermanov, ki so se med vojno izobraževali na tečajih šole vermanshafta v zdravilišču in so bili tako ali drugače vključeni v posamezne vermanske oddelke na širšem ozemlju Rogaške Slatine, je za prispevek k vojnemu naporu nacistične Nemčije prejelo tudi odlikovanje. Sredi februarja 1943 sta denimo vermana iz Rogaške Slatine (*SA-Scharrführerja* Johann Lugauer in Max Riedl) prejela odlikovanje železnega križca II. reda (EK II) s pripadajočim mečem.⁸⁷

Trajno zaprtje šole: zaustavitev dejavnosti in prekinitev usposabljanja

Kdaj natanko je šola v letu 1944 prenehala delovati in dokončno zaprla svoja vrata, ni znano. Leto 1944 je vsekakor zadnje leto v okupatorjevem časopisju in tudi v arhivskem gradivu, kjer se vojaškopolitična šola še omenja. Iz zadnjega leta vojne takšnih člankov ali drugih vrst gradiva ni več mogoče zaslediti, kar je seveda razumljivo, če upoštevamo dejstvo, da je tudi vermanshaft ob koncu leta 1944 doživel popoln razkroj in v letu 1945 formalnopravno ni več obstajal. Šola je zagotovo delovala do konca avgusta 1944, ko je njen poveljnik *SA-Obersturmbannführer* Lükermann podpisal že omenjeno osmrtnico in izrazil žalovanje za padlim vermanom Gabrielom Wicherjem, ki je bil nastanjen v *Führerschule*.⁸⁸ Še ob koncu februarja 1944 pa je vodstvo šole za svoje vermane organiziralo tudi lokalno tekmovanje v smučanju, ki se ga je udeležilo 64 kandidatov.⁸⁹ Če je bil podpolkovnik Lükermann – za katerega je sicer znano, da je konec avgusta 1944 še zagotovo vodil grupno šolo v spodnještajerskem zdravilišču – res zadnji *Leiter* častniške šole *SA-Gruppe Südmark* v občini Rogaška Slatina, potem je bila šola gotovo ukinjena v zadnjih mesecih leta 1944, najkasneje do sredine decembra, ko je Lükermann že sodeloval pri vzpostavljanju in organizaciji *Volkssturma* na Spodnjem Štajerskem.⁹⁰

85 »Wehrmannschaftsführer erhalten,« *SA in Feldgrau*.

86 »Die Untersteiermark wächst ins Reich,« Dokument 302, 11. 4. 1943, dostop 13. 3. 2020, <http://karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=302>.

87 SI AS 1690, š. 76, f. 315, *Kriegsverdienstkreuzbes...*, 15. 2. 1943.

88 »Gabriel Wicher,« *Marburger Zeitung*.

89 »Schiveranstaltung in Rohitsch-Sauerbrunn,« *Marburger Zeitung*, 1. 3. 1944, 4, dostop 30. 3. 2020, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-ZVPDHJJJ>.

90 SI AS 1602, š. 6, p. e. 142, Mayerhöferjev dnevnik. »Gabriel Wicher,« *Marburger Zeitung*.

Viri in literatura

Arhivski viri

- MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije:
 - Fototeka.
 - Zbirka albumov (Album Wehrmannschaft).
- Objavljeno arhivsko in mikrofilmsko gradivo na spletu:
 - *ICH WÄHLE NICHT*. »Dokument 168 (oktober 1941).« Dostop 13. 3. 2020. <http://karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=168>.
 - *ICH WÄHLE NICHT*. »Dokument 302 (11. 4. 1943).« Dostop 13. 3. 2020. <http://karawankengrenze.at/ferenc/index.php?r=documentshow&id=302>.
- The National Archives and Records Administration (NARA), mikrofilmano v Aleksandriji:
 - Mikrofilmi 132. divizije, T-315 (serija), Roll 1384 (mikrofilmski zvitek).
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1602, Deželni svetnik okrožja Celje.
 - SI AS 1690, Oboroženi oddelki Štajerske domovinske zveze.
 - SI AS 1827, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta.
- Ustni viri / avdiopričevanja:
 - Krumpak, Gabrijela. Intervjuvala avtorja Daniel Siter in Peter Mikša. Rogaška Slatina, september 2017.
- ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:
 - SI_ZAC/0907, Zdravilišče Rogaška Slatina.
- Zasebne zbirke / osebni arhivi:
 - Erce, Franc.

Časopisni viri

- *Illustrierte Kronen-Zeitung*, 19. 6. 1941. »Deutsches Leben im »Karlsbad des Balkans«: Südsteirische Wehrmannschaften in Rohitsch-Sauerbrunn.« Pridobljeno 5. 4. 2020. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=krz&datum=19410619&query=%22Rohitsch%22+%22Sauerbrunn%22&ref=anno-search>.
- *Karawanken Bote*, 6. 9. 1941. »Im Geist der Neuen Zeit: Wehrmannschaftsführerlehrgang in Kronau.« Pridobljeno 9. 4. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-J8AYO007>.
- *Marburger Zeitung*, 16. 6. 1941. »Die Aufgaben der Wehrmannschaftsführer: Bundesführer Steindl sprach zu den Führern der Wehrmannschaft im Steirischen Heimatbund.« Pridobljeno 29. 3. 2020. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-OPDWI350>.
- *Marburger Zeitung*, 19. 6. 1941. »Neues Leben in Rohitsch-Sauerbrunn: Führerschule der Wehrmannschaften des Heimatbundes.« Pridobljeno 23. 3. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-RADJVUU7>.
- *Marburger Zeitung*, 24. 6. 1941. »Jugendführer werden geschult: Eröffnung der Führerschule der Deutschen Jugend in Windenau.« Pridobljeni 29. 3. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-VCEJARWG>.
- *Marburger Zeitung*, 21. 7. 1943. »Veränderungen in der Führung der Wehrmannschaft.« Pridobljeno 29. 3. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-TR4GILUS>.
- *Marburger Zeitung*, 10. 8. 1943. »Obergruppenführer Jüttner in der Steiermark: Besuch im Unterland.« Pridobljeno 29. 3. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-IFGHECES>.
- *Marburger Zeitung*, 1. 3. 1944. »Grossen Vorbildern gilt es nachzustreben: Gedenkstunde für Horst Wessel in Rohitsch-Sauerbrunn.« Pridobljeno 30. 3. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-ZVPDHJJJ>.

- *Marburger Zeitung*, 1. 3. 1944. »Schiveranstaltung in Rohitsch-Sauerbrunn.« Pridobljeno 30. 3. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-ZVPDHJJJ>.
- *Marburger Zeitung*, 21. 8. 1944. »Gabriel Wicher.« Pridobljeno 30. 3. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-6SAT5QCS>.
- *SA in Feldgrau: Feldpostbriefe der SA-Gruppe Südmark*, julij/avgust 1943. »Obergruppenführer Jüttner bei der SA-Gruppe Südmark.« Pridobljeno 5. 4. 2020. [http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=saf&datum=19430133&query=\(\(text:Rohitsch+AND+text:Sauerbrunn\)\)&ref=anno-search](http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=saf&datum=19430133&query=((text:Rohitsch+AND+text:Sauerbrunn))&ref=anno-search).
- *SA in Feldgrau: Feldpostbriefe der SA-Gruppe Südmark*, november/december 1941. »Wehrmannschaftsführer erhalten ihre Ausbildung.« Pridobljeno 5. 4. 2020. [http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=saf&datum=19410118&query=\(text:Rohitsch-Sauerbrunn\)&ref=anno-search](http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=saf&datum=19410118&query=(text:Rohitsch-Sauerbrunn)&ref=anno-search).
- *Steierland: Soldatenzeitung des Gaues Steiermark*, 1. 6. 1943. »Aus der Untersteiermark: Ausbildung der Deutschen Jugend.« Pridobljeno 26. 3. 2020. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=szs&datum=19430601&query=%22Aus%22+%22der%22+%22Untersteiermark%22+%22Ausbildung%22+%22der%22+%22Deutschen%22+%22Jugend%22&ref=anno-search>.
- *Štajerski gospodar*, 3. 5. 1941. »Erzherzog Johann in Spodnja Štajerska.« Pridobljeno 5. 4. 2020. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-ERW1J1QQ>.
- *Völkischer Beobachter*, 31. 1. 1942. »Beförderungen in SA und NSKK: In der SA – Gruppe Südmark.« Pridobljeno 2. 3. 2020. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19420131&query=%22Bef%22+c3%b6rderungen%22+%22in%22+%22SA%22+%22und%22+%22NSKK%22+%22In%22+%22der%22+%22SA%22+%22e2%80%93%22+%22Gruppe%22+%22S%22+c3%b6cdmark%22&ref=anno-search>.
- *Völkischer Beobachter*, 21. 7. 1943. »In der Untersteiermark ...«. Pridobljeno 2. 4. 2020. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19430721&query=%22Rohitsch-Sauerbrunn%22&ref=anno-search>.

Literatura

- Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba in Delo, 1966.
- Ferenc, Tone. »Dnevnik nacističnega funkcionarja na Štajerskem iz poslednjih mesecev vojne.« *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 53, št. 2 (1982): 43–97.
- Ferenc, Tone. »Nemška okupacija.« V: *Med Bočem in Bohorjem*, ur. Marjan Žagar, Slavko Kremenšek, Janko Liška, Rudi Lešnik, Franc Drobne, Franjo Fijavž, Stane Mrvič, Milan Natek in Ernest Rečnik, 247–78. Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah in Rogaška Slatina: Delavska univerza, 1984.
- Ferenc, Tone. »Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem.« *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS*, št. 2 (1958): 81–156.
- Ferenc, Tone. *Izbrana dela: Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. I: Razkosanje in aneksionizem*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Kokalj Kočvar, Monika. »Gorenjski mobiliziranci v nemški vojski 1943–1945.« Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2016.
- Kokalj Kočvar, Monika. *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943–1945*. Ljubljana: Založba Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Mikša, Peter in Matija Zorn. *Življenje ob meji: Rogaška Slatina in Obsotelje kot jugovzhodna meja nemškega rajha (1941–1945)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020.
- Ridgway, B. M., A. C. Smith. *Historical Study: The German Campaigns in the Balkans (Spring 1941)*. Washington: Department of Army, 1953.

- Siter, Daniel. »Rogaška Slatina v obdobju nemške okupacije, 1941–1945.« Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2019.
- Tessin, Georg. *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945, Siebenter Band: Die Landstreitkräfte 131–200*. Osnabrück: Biblio, 1973.
- Zorko, Andrej. *Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze: Zgodovinski razvoj in organiziranost na Spodnjem Štajerskem 1941–1945*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2011.
- Žnidarič, Marjan. »Okupacijska uprava v slovenski Štajerski leta 1941.« *Lex localis*, 2, št. 1 (2004): 21–43.
- Žnidarič, Marjan, Jože Dežman in Ludvik Puklavac. *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni*. Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945, 2001.

Spletne strani

- *Max Jüttner* – *Wikipedia*. Pridobljeno 30. 3. 2020 [Zadnjič dopolnjeno 26. 8. 2019]. https://de.wikipedia.org/wiki/Max_J%C3%BCttner.
- *Reichstag (Zeit des Nationalsozialismus)* – *Wikipedia*. Pridobljeno 29. 3. 2020 [Zadnjič dopolnjeno 8. 9. 2019]. [https://de.wikipedia.org/wiki/Reichstag_\(Zeit_des_Nationalsozialismus\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Reichstag_(Zeit_des_Nationalsozialismus)).

Daniel Siter and Peter Mikša

SA-GRUPPE SÜDMARK COMMAND SCHOOL IN ROGAŠKA SLATINA: OPERATION AND ROLE IN MILITARY-POLITICAL TRAINING OF WEHRMANNSCHAFT COMMAND CADRE

SUMMARY

In the middle of May – after the German occupation of the town of Rogaška Slatina on 11 April 1941 and the arrival of the SA departments (*“Sturmabteilung”*) to this Lower Styrian spa near the border – the SA leadership, under the auspices of its *“Gruppe Südmark”* group, established the seat of a special SA Group School for Wehrmannschaft officers and under-officers above the health resort in the Erzherzog Johann hotel (the today’s Hotel Aleksander). Between the years 1941 and 1944, this renowned officer school, dedicated to the military-political and ideological education and training of the Lower Styrian and Upper Carniolan Wehrmannschaft, would organise special military drills, combat exercises, sports competitions, and weeks-long practical and theoretical courses where the candidates were trained as Wehrmannschaft officers (leaders) and under-officers (sub-leaders) under strict military discipline and in the spirit of the National Socialist worldview. The school also contributed to Germanisation and promoted the Nazi worldview and its ideals. It had large rooms, electrical lighting, a training centre, and a building for additional accommodation. The

German press even pronounced it as one of the most beautiful educational establishments in the territory of the German Reich.

Until the end of the first half of 1944, when the school finally abandoned the realisation of the military-political educational courses or by the end of 1944, when its door also officially closed, more than 50 various weekly or multi-week courses dedicated to the training of the Wehrmannschaft commanding corps were carried out in the Rogaška Slatina spa. Due to the fragmented and scattered materials, the precise information about the number of Wehrmannschaft candidates at these courses cannot be determined, but enough reliable indications exist that the training involved several thousand men. For example, according to the report of the school's first commander, SA-Standartenführer Ernst Dräger, it is clear that more than a thousand Wehrmannschaft leaders were successfully trained in Rogaška Slatina between May and December 1941. It is also known that by the end of 1942, the Group School in this health resort municipality organised fifteen training courses. Each of these was attended by approximately 150 candidates from the Lower Styrian and Upper Carniolan occupation zone, which amounts to at least 2250 Wehrmannschaft candidates. In the middle of April 1943, Otto Koschitz, the SHB Nazi official with the Head of the Lower Styrian civil administration, reported that in the framework of the SA Group School, approximately 1500 men were trained only (!) as Lower Styrian officers (*Führer*) and under-officers (*Unterführer*) of all the twelve Wehrmannschaft regiments (*Standarten*), located in Lower Styria in April 1943. Of course, this number does not include the information about the Wehrmannschaft candidates from the other German occupation zones.

At the end 1942 and especially in 1943, the Group School kept acquiring an increasingly crucial role in the training of Wehrmann candidates in military activities and combat, which was, among other things, also reflected in the organisation of training courses in sharpshooting, proper weapons handling, and hand grenade throwing. These courses were also attended by the members of the German Youth, transferred from the Reich to the facilities of the SA School in Rogaška Slatina during the summer of 1943. In the idyllic environment of the spa, the fundamental military training and the first stages of transforming the German boys into professional and well-trained soldiers capable of defending their country therefore began. With the decisive military defeats of Hitler's Germany and the turning of the war's tide in favour of the Allied Coalition, the SA School gradually transformed into a transitional military institution, from which the satisfactorily-trained Wehrmannschaft personnel was assigned to anti-partisan operational units in the field. Towards the end of the war that had already been lost a long time ago, some of these men would even participate in combat on the front line and lose their lives.

Jasper Klomp*

Yugoslavia and the German Democratic Republic, 1968–1974: Ideological Quarrels and the Primacy of Economic Cooperation

IZVLEČEK

JUGOSLAVIJA IN NEMŠKA DEMOKRATIČNA REPUBLIKA, 1968–1974: IDEOLOŠKI SPORI IN PRIMAT GOSPODARSKEGA SODELOVANJA

Po vojaškem odzivu Varšavskega pakta na praško pomlad so se razvneli tudi spori med vodstvom SFRJ in NDR. Razhajanja med jugoslovanskim in vzhodnonemškim socializmom so znova postala opaznejša. To je povzročilo šestletno prekinitev medsebojnih obiskov voditeljev obeh držav. Analiza političnih in gospodarskih stikov med SFRJ in NDR v obdobju 1968–1974 kljub temu razkriva, da so v tem času jugoslovanski in vzhodnonemški partnerji vzpostavili številne presenetljive oblike gospodarskih povezav. V obdobju kompleksnih političnih odnosov so si jugoslovanski in vzhodnonemški akterji prizadevali za medsebojno koristno gospodarsko sodelovanje in domnevno alternativo kapitalistični globalizaciji.

Ključne besede: SFRJ, NDR, gospodarski odnosi, socialistična globalizacija, skupno vlaganje

* PhD student at the University of Ljubljana, Department of History, jasperklomp1@gmail.com

ABSTRACT

Following the Warsaw Pact's military reaction against the Prague Spring, disputes between the leaderships of the SFRY and GDR soared as well. Divergences between Yugoslav and East German socialism were once again emphasised. As a result, state visits between the leaders of the two countries were suspended for a period of six years. The analysis of the political and economic contacts between the SFRY and GDR in the period between 1968 and 1974 nevertheless reveals that during this time, multiple remarkable forms of economic affiliations were set up by Yugoslav and East German partners. During the period of complex political relations, Yugoslav and East German actors aimed for mutually beneficial economic cooperation and an alleged alternative to capitalist globalisation.

Keywords: SFRY, GDR, economic relations, socialist globalisation, joint venture

Introduction

“Srdačno dobrodošli družje Josipe Broze Tito!”¹

With this heading on the newspaper's front page on 12 November 1974, *Neues Deutschland* reported on a “friendship visit” (“*Freundschaftsbesuch*”) by the Yugoslav leader Josip Broz Tito to the German Democratic Republic (GDR). Although this was not Tito's first official visit to the East German state, the event had considerable symbolic value in the process of expressing tolerance for the political disagreements between the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) and the GDR, and even more so between the *Savez komunista Jugoslavije* (League of Communists of Yugoslavia, SKJ) and *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (Socialist Unity Party of Germany, SED). It was the first visit by one of these states' leaders to the other country since the Warsaw Pact's military reaction to the Prague Spring in 1968. In the period between 1964 and 1967 – for four consecutive years – Tito and Walter Ulbricht had visited each other either in the SFRY or GDR.

In many ways, 1968 was an outstanding year in the “triangular” relationship between socialist Yugoslavia and the two German states.² First, the “grand coalition” in the Federal Republic of Germany (FRG) agreed to re-establish full diplomatic relations with the SFRY, which had ceased in 1957 in reaction to the official recognition of the GDR by the Federal People's Republic of Yugoslavia (FPRY) (the official name of socialist Yugoslavia until 1963). In the period before Bonn's move in January 1968, both the Yugoslav and the East German leadership had been expressing their interest

1 “Srdačno dobrodošli družje Josipe Broze Tito! Herzlich willkommen, Genosse Josip Broz Tito!” *Neues Deutschland*, 12 November, 1974, 1.

2 Marc Christian Theurer, *Bonn – Belgrad – Ost-Berlin: Die Beziehungen der beiden deutschen Staaten zu Jugoslawien im Vergleich 1957 – 1968* (Berlin: Logos, 2008).

in “normalising” the Yugoslav–West German relations.³ As for the relationship between the SFRY and GDR, the Prague Spring and the Warsaw Pact’s reaction to it “de-normalised” the relations between the SFRY and GDR, though not in all of its facets.

This article analyses the contacts between the SFRY and GDR from August 1968 to November 1974. This enquiry into the aftermath of the Warsaw Pact’s invasion of the Czechoslovak Socialist Republic (CSSR) in view of the Yugoslav–East German relations reveals that, despite the public quarrels between the two leaderships, the two states’ interest in mutual cooperation never disappeared. Moreover, for certain areas of cooperation, the “victory” of the Warsaw Pact in no way resembled a rupture. This article aims to contribute to the study of breaks and continuities in the contacts between states, their bureaucracies, and people in a world that has become more and more interconnected – a process in which communist leaderships also played a crucial and self-chosen role.⁴ Two spheres will be highlighted: (geo)political considerations and pressures; and economic developments.

Alex Callinicos propagates an “orthodox conception of agents” – that is, “the idea that action is to be explained intentionally, by ascribing to actors beliefs and desires that caused them to act in the way they did.”⁵ Regarding the issue of agency in the Yugoslav–East German contacts, Callinicos’s conceptions are to be explored in two ways: firstly, in view of the Yugoslavs and East Germans who were involved in shaping these contacts; and secondly, regarding the role of these states and their people in a wider framework, that of a global(ising) sphere. Undoubtedly, the globalisation processes shaped the “lived” realities of all the actors who were not only somehow involved in the Yugoslav–East German contacts but were also shaped by them. The following analysis of these two-way developments in the so-far insufficiently researched Yugoslav–East German contacts in the 1968–1974 period is based on the results of archival research, conducted in the following archives: Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Arhiv Jugoslavije, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, and Bundesarchiv.

The Triangular Relationship Between the SFRY, GDR, and FRG Before August 1968

Especially in the first half of the Cold War period, for any third states, each development in their relations with either the GDR or FRG had implications for the contacts with the other German state. Concerning the “triangular” Yugoslav–German–German

3 RS DA MSP, SSIP PA 1968 g., f. 115, fol. 43-11J/048.1/-87, 41763, Zabeleška o razgovoru Lazović Veselina sa Harry OTT na dan 5. 1. 1968.

4 Johanna Bockman, “Socialist Globalization against Capitalist Neocolonialism: The Economic Ideas behind the New International Economic Order,” *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 6, No. 1 (spring 2015).

5 Alex Callinicos, *Making History. Agency, Structure, and Change in Social Theory*, 2nd ed., orig. 1988 (Leiden / Boston, MA: Brill, 2004), xix.

relations, it is the afterlife of the conflict between Tito and Joseph Stalin that however particularly justifies such a characterisation. The occurrences in the SFRY–GDR–FRG relations up to August 1968, most relevant for the analysis of the Yugoslav–East German contacts in the roughly six years that followed, will be briefly outlined here.

The Yugoslav–Soviet split brought along a divide between the SED and the *Komunistička partija Jugoslavije* (Communist Party of Yugoslavia, KPJ), and as of the emergence of the GDR in 1949 also between the East German state and the FPRY. Moscow's stance prevented the East German leadership from expressing any support for the possibility of the Yugoslav path to communism. The West German government was aware of the political potential of warm relations with the FPRY. If the latter would be able to settle in its new role, this could be used to show the SED that a form of socialism independent from the CPSU was viable and that the FRG was willing to cooperate with such entity. On the other hand, the FPRY needed moral and economic support in its new role as a European socialist state that acted independently of Moscow. These circumstances led to the establishment of Yugoslav–West German diplomatic relations in 1951.

The de-Stalinisation under Nikita Khrushchev became one of the core reasons why not only the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and the FPRY but also the GDR and the FPRY could establish new forms of cooperation. This process led to Belgrade's decision to acknowledge the GDR officially in 1957. For the Yugoslav leadership, this move underlined its aim to establish a position between the two power blocs of the Cold War era. In reaction to this, the West German government put the Hallstein Doctrine in practice. This doctrine prescribed that establishing or maintaining official relations with the GDR by a third state – except the USSR – was understood as an unfriendly act that needed to be followed by a termination of any official relations between the FRG and the third state in question.⁶ Many forms of cooperation between Yugoslavia and West Germany, especially economic ones, were nevertheless maintained in the 1957–1968 period.⁷ This underscores that exchange and collaboration in the globalising world of the Cold War era did not depend on full diplomatic relations between two states. It serves as an encouragement to utilise an alternative understanding of the nation-state rather than perceiving it as an entity with a bureaucratic organisation that on a variety of scales acts in a similar vein.

The re-establishment of full diplomatic relations between the FRG and SFRY in early 1968 was a part of the *Neue Ostpolitik*, the new policy by the West German Chancellor Willy Brandt. However, the role of the Yugoslav foreign policymakers should not be overlooked. Through the rejection of the West German *Alleinvertretungsanspruch* (claim on sole representation), but also by opposing the Ulbricht Doctrine, accepted by the Warsaw Pact members in 1967, Yugoslavia underlined its position between the two blocs. In the SED's propaganda, the developments in the Yugoslav–West German

6 Dušan Nečak, *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko* (Ljubljana: Razprave Filozofske fakultete, 2002).

7 Theurer, *Bonn – Belgrad*.

relations were presented as a defeat for Bonn. However, the East German leadership was confronted with Bonn's continuing stance that its move should not be understood as the abolishment of the Hallstein Doctrine. Officially for the West German government, this was first and foremost a step contributing to the process of détente in Europe. It was a serious disappointment for East Berlin that the SKJ did not rigorously back its interpretation of the recent developments in the triangular SFRY–GDR–FRG relationship.⁸

The (Geo)Political Aftermath of August 1968

The Yugoslav leadership opposed the invasion of the CSSR by the USSR and their allies in August 1968. The SKJ supported the liberalisation efforts in the CSSR. Tito's negative reaction to the events in the CSSR on the day of the invasion was interpreted by East German officials as a "contradiction of proletarian internationalism", whereby the SFRY "formed a front with the imperialist powers". During the invasion of the CSSR, its Deputy Prime Minister Ota Šik was in the SFRY. Throughout the 1960s, he advocated the implementation of market principles. The impression that the Yugoslavs allowed Šik to influence the course of events in his home country – and perhaps even form a government-in-exile in the CSSR's embassy in Belgrade – was criticised. A staff member of the East German embassy in Belgrade characterised this as an attempt to "block formation within the international communist and workers' movement".⁹ The critique of the Yugoslav stance was intensified through an internal anti-SFRY campaign in the GDR. However, the Yugoslav embassy in East Berlin reported that the campaign did not yield results.¹⁰ The East Germans nevertheless remained convinced of their own righteousness: a speech by Tito in Jajce (Bosnia and Herzegovina) in November 1968, in which he underlined that the SFRY was interested in further cooperation with the Warsaw Pact states despite principled disagreements, was interpreted as a concession. They believed that Tito was practically forced to do so in order to prevent an isolated position, even within the Non-Aligned Movement (NAM).¹¹

Despite Tito's statements, an all-encompassing rapprochement in the Yugoslav-East German political relations did not yet materialise. A case in point is the interpretation of the developments during a preparatory meeting for the Conference on European Security and Co-operation (CSCE) in Vienna in December 1968. Several months after the invasion of the CSSR, an alleged Yugoslav and British proposal for the inclusion of a separate agenda point regarding the prohibition of the interference

8 DE PA AA, M 1, C 359/75, Zur Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen SFRJ - Westdeutschland, 2 February 1968.

9 DE PA AA, M 1, C 1.570/72, Einschätzung der Haltung des BdkJ und der SFRJ zur Lage in der ČSSR, 19 February 1969.

10 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/II-99-173, fol. IX, 86/II-151, Informacija o IX plenumu JSPN, 12 October 1968.

11 DE PA AA, M 1, C 1.570/72, Einschätzung der Haltung des BdkJ und der SFRJ zur Lage in der ČSSR, 19 February 1969.

of a state into the internal affairs of another state was perceived as a direct attack against the Brezhnev Doctrine – the taken-for-granted right of the CPSU to counteract any “antisocialist” forces in its sphere of influence.¹² The Yugoslavs were aware of the pivotal role of the CPSU concerning the way in which its relations with the Eastern Bloc states would further develop. The visit by the Soviet leader Leonid Brezhnev to the SFRY in September 1971 was crucial in this sense: the SKJ became convinced of a mutual Yugoslav–Soviet interest in détente. This enabled an intensification of cooperation, also with the Soviet satellite states.¹³ In this regard, Tito’s visit to the GDR in November 1974 can be interpreted as a rather belated symbolic expression of rapprochement. Already in December 1972, the two sides in principle agreed to such a visit during a meeting between Stane Dolanc, Secretary of the Executive Bureau of the SKJ’s Presidium, and Ulbricht’s successor Erich Honecker.¹⁴ A Yugoslav report on a meeting between Džemal Bijedić, President of the Federal Executive Council, and Honecker in May 1973 spoke of an “emphatically friendly atmosphere”, which had been unimaginable in the previous years.¹⁵

Although the CPSU played a prominent role in the Yugoslav–East German relations, these were also shaped by other factors. Following the FRG’s adherence to its claim on sole representation after the re-established full diplomatic ties with the SFRY, the German Question remained a determinant in the Yugoslav–East German relations. The incorporation of West Berlin in the agreements between the SFRY and FRG through so-called “Berlin clauses” was, for instance, opposed by the GDR.¹⁶ The Yugoslav approval of several preferences of Brandt’s *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (Social Democratic Party of Germany, SPD) was elucidated by Dolanc during a meeting with Karl Kormes, the East German ambassador to the SFRY in the period between 1969 and 1973. Dolanc re-emphasised the importance of accepting the political similarities as well as differences, not only between communist and social-democratic parties but also between two communist parties.¹⁷

The SFRY’s role in multilateral initiatives caused mixed feelings in East Berlin. Immediately after the resumption of full diplomatic relations between the SFRY and FRG, the prominent Yugoslav role in the NAM was seen as a possible chance to convince the other members of the movement to recognise the GDR officially. The FRG’s stance that such a step by non-European NAM states would be interpreted as interference in the process of détente in Europe – the Scheel Doctrine – was lambasted as a

12 DE PA AA, M 1, C 367/75, Brief Ziebart an Hienzsch, 24 January 1969.

13 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/I-175-236, fol. IX, 86/I-234, Izveštaj o razgovoru Ignaca Goloba sa predstavnicima CK JSPN, 22 November 1971.

14 RS DA MSP, SSIP PA 1972 g., f. 89, fol. 43-11J/329.14, 445893, Iz razgovora Dolanca sa Honekerom, u Moskvi, 29 December 1972.

15 RS DA MSP, SSIP PA 1973 g., f. 80, fol. 43-11:J/394.4, 421426, Honeker u razgovoru sa predsednikom SIV, 20 May 1973.

16 DE PA AA, M 1, C 1.420/70, Zwischeneinschätzung über die Weiterführung und Koordinierung der Aktivitäten zur Veränderung der jugoslawischen Haltung in der Westberlin-Frage, 19 July 1968.

17 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/I-175-236, fol. IX, 86/I-217, Zabeleška o razgovoru Dolanca sa Kormesom, 2 February 1971.

“political form of neo-colonialism by Bonn”.¹⁸ Regarding East Berlin’s wish of including both the GDR and FRG in the World Health Organisation (WHO) and eventually the broader United Nations (UN), it foresaw a potential supporting role of the SFRY. However, the East German foreign policymakers did not simply abandon the possibility of a Yugoslav proposal to change the NAM’s course from an anti-imperialist towards an anti-Soviet orientation. The confirmation that the movement’s consultative meeting in Belgrade in 1969 did not result in such a turn of the NAM in the run-up to its third summit, which was to be held in Lusaka in September 1970, was embraced by the East German leadership.¹⁹ Moreover, in the same period, the East German foreign policymakers underlined that the Yugoslav stances towards the U.S. actions in Vietnam, the situation in the Middle East, and particular aspects concerning European security were rather similar to theirs. The (correct) perception that the SKJ did not solely address the latter issue as a matter of class – that is, a conflict between socialism and imperialism – was nonetheless condemned by the East German side.²⁰

Despite the way in which the world started to become more and more interconnected during the Cold War era, the contacts between Yugoslav and East German citizens did not increase considerably in the 1968–1974 period. One of the major reasons for this was the concern of the East German officials that GDR citizens could escape to the West via the SFRY. Those that were granted permission travelled to the SFRY with various purposes, including health treatments along the Adriatic coast for patients suffering from asthma and skin diseases, and exchanges of academicians, musicians, and members of mass organisations.²¹ Before the invasion of the CSSR, a modest number of East German tourists could visit the SFRY. This came to a halt in August 1968, followed by the attempts of the SKJ to lift the tourist traffic ban. Only as late as in 1974, as the last member of the Warsaw Pact, the East German leadership decided to resume what was, in the words of Oskar Fischer, Deputy Minister of Foreign Affairs, a “strictly organised tourist exchange”.²² Among others, East German childless married couples and people with relatives in the “non-socialist foreign countries and West Berlin” could not visit the SFRY as tourists.²³ During the negotiations with the Yugoslavs, the East Germans wanted to alleviate the financial burden related to tourist visits of approximately only 2000 GDR citizens per year to the SFRY. They requested that a similar number of Yugoslav tourists spend their holidays in the GDR.²⁴ The fact that both sides addressed the issue of (allowed) tourism predominantly from an economic perspective was in line with the many occasions during the process of the political

18 DE PAAA, M 1, C 219, Niederschrift über die Aussprache Winzers mit den Leitern der arabischen und afrikanischen Vertretungen in Berlin, 16 February 1968.

19 DE PA AA, M 1, C 373/75, Einschätzung des Konsultativtreffens der nichtpaktgebundenen Staaten in Belgrad, 22 July 1969.

20 DE PA AA, M 1, C 367/75, Zur Rede von Tepavac vor der Bundesskupstina am 26. 11., 4 December 1969.

21 DE PA AA, M 1, C 220/70, Vorlage betrifft Durchführung von Heilkuren in der SFRJ, 26 May 1967.

22 DE PA AA, M 1, C 371/75, Brief Fischer an Markowski, 14 February 1973.

23 DE BArch, DC 20-1/4/3009, Richtlinie zur Durchführung des organisierten Tourismus zwischen der DDR und der SFRJ ab 1974.

24 DE BArch, DC 20-1/4/3023, Beschluß über die Durchführung des organisierten Tourismus zwischen der DDR und der SFRJ ab 1974, 20 March 1974.

rapprochement between the SFRY and the wider Eastern Bloc when both the Yugoslav and East German policymakers stated that the economy undoubtedly needed to be seen as the most important area of cooperation between the two states.²⁵

Continuing Economic Cooperation

In May 1964, the Joint Committee for Economic and Scientific-technical Cooperation (hereinafter: Joint Committee) between the SFRY and GDR was established. This body coordinated the intensification of the collaboration between Yugoslav and East German economic units. The sharp words that Belgrade and East Berlin used to express their different stances towards the Prague Spring and the Warsaw Pact five's reaction to it did not bring this to a halt. Moreover, thanks to the coordinating role of the Joint Committee, in the 1968–1974 period, multiple forms of cooperation were set up that were, until the fall of the Berlin Wall, among the most remarkable forms of economic affiliations between Yugoslav and East German partners. This contributes to my impression that the following quote does not tell the whole story: “The most disturbing factor in Yugoslav trading relations with the Eastern bloc was, however, political. The crises in their relationship in the late 1940s and early 1950s, and again after 1968, demonstrated that during these critical times, the Eastern bloc would use trade relations as an instrument of political pressure on Yugoslavia.”²⁶

Despite the use of economic pressures that the USSR and its satellite states exerted against the SFRY, the Yugoslav–East German relations underscore that mutual interest in economic cooperation never disappeared, despite the political rows surrounding the Prague Spring.

During the first years of the Joint Committee's existence, an intriguing development took place: the distinctions between the economic principles of the SKJ and SED remained striking, but in certain ways, they were brought more in line with each other than ever since the emergence of the GDR. With the Yugoslav economic reforms of 1965, the opening of the economy to the world market under the guidance of the SKJ – a process which, according to Vladimir Unkovski-Korica, originated from the immediate aftermath of the Tito–Stalin split – intensified and was perhaps even finalised.²⁷ The reforms granted enterprises permission to strive for profit maximisation and to establish more or less independent forms of cooperation with foreign partners. In the GDR, the New Economic System of Planning and Management, introduced in 1963 (*Neue Ökonomische System der Planung und Leitung*, NÖSPL; later renamed to *Ökonomisches System des Sozialismus* or the Economic System of Socialism, ÖSS) included aspects that greatly differed from the economic guidelines previously

25 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/II-99-173, fol. IX, 86/II-154, Monografija o NDR i JSPN, 11 June 1969.

26 Ivan Obadić, “A Troubled Relationship: Yugoslavia and the European Economic Community in Détente,” *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 21, No. 2 (2014), 333.

27 Vladimir Unkovski-Korica, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment* (London: I.B. Tauris, 2016), 71, 72, 99.

championed by the SED. These new directions were characterised by Ulbricht as a necessary “symbiosis of plan and market”.²⁸ To a certain extent, inter-company market competition was allowed. Although central planners remained the architects of the economy, enterprises were granted more autonomy in several aspects of their business operations. During its 1965 visit to the GDR, a study delegation of the SKJ detected a lack of attempts to reshape the social relations in the framework of the NÖSPL. Still, it was highlighted that the “first steps of decentralisation” had been taken.²⁹

Despite the positive initial results, it turned out that the NÖSPL / ÖSS would not be the way in which the SED could fulfil its goal of surpassing the West German economy. The planned economic dash through mass investments – also to enable a curious temporary import boom from the FRG – never reached its envisioned second phase and thus resulted in increased dependence on the West German economy. As early as in February 1968, the SKJ became aware of Honecker’s discontent with the ÖSS and believed that the performance of the East German economy and forms of decentralisation was related to that. The statements in which Honecker expressed that opinion were interpreted as “indirect polemics” with the Yugoslav system. Honecker’s personality was a worrying factor too: he was characterised as a “rigid and unyielding bureaucrat”.³⁰ When it comes to the SKJ’s concerns regarding the total abandonment of policy directions that underlay the NÖSPL / ÖSS, the role of Günter Mittag was highlighted. Mittag had been among the main architects of the reforms. The mutually opposing circles that started to emerge and surrounded Ulbricht, on the one hand, and Honecker, on the other hand, changed Mittag’s stances, though: an SKJ report stated that Honecker had convinced him with the plea for a return to more centralised forms of economic organisation. In April 1968, concerns were expressed over the potential ability and willingness of East German conservative forces to adversely affect bilateral cooperation.³¹

However, it was too early for serious worries: in that same month, an outstanding Yugoslav–East German agreement was signed. In 1967, the Yugoslav leadership had decided to further intensify the process of opening up to the world market by allowing the emergence of joint ventures between the Yugoslav enterprises and foreign partners. At that time, the SKJ welcomed the detected increasing interest of the representatives of multiple East German ministries and the *Staatliche Plankommission* (State Planning Commission, SPK) in cooperation with the SFRY, which was interpreted with reference to the East German reforms.³² In light of this, it is not surprising that the first joint venture between a Yugoslav enterprise and an associate from the

28 Gareth Dale, *Between State Capitalism and Globalisation: The Collapse of the East German Economy* (Oxford et al.: Peter Lang, 2004), 115.

29 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/I-100-147, fol. IX, 86/I-103, Studijska delegacija SKJ u poseti JSPN, od 25. januara do 5. februara 1965. godine.

30 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/II-99-173, fol. IX, 86/II-149, Govor Erika Honekera na konsultativnom sastanku u Budimpešti, 28 February 1968.

31 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/I-175-236, fol. IX, 86/I-184, Saradnja SKJ-JSPN u 1968. godini, 16 April 1968.

32 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/I-148-174, fol. IX, 86/I-169, Osvrt na saradnju SKJ-JSPN u 1967. g. i neke sugestije za saradnju u 1968. g., 13 November 1967.

Eastern Bloc emerged with an East German partner. On 20 April 1968, the Yugoslav enterprise Cinkarna and the East German *Vereinigung Volkseigener Betriebe Lacke und Farben* (VVB LuF) signed an agreement on the joint production of titanium dioxide (TiO₂) in the Slovenian city of Celje. The initial production capacity of 20 kilotons per annum (kt/a) was foreseen. The process that had led to the agreement was shaped by a variety of actors, from Cinkarna's director Franjo Klinger to the members of the Joint Committee.³³

During a meeting between Ulbricht and the Yugoslav Foreign Minister Marko Nikezić three days after the TiO₂ agreement had been signed, it turned out that the former was not informed of the initiative by his staff. Once Nikezić's East German counterpart Otto Winzer elaborated on the joint venture, Ulbricht welcomed the upcoming agreement. He called the possibility to establish other joint ventures "economically interesting" and underlined the political potential of such economic ties. Ulbricht explicated the importance of the intensified cooperation between socialist states.³⁴ However, the responsible East German lower-level officials considered acquiring the TiO₂ produced in the SFRY only after they had concluded that the possibilities of producing it in the GDR or importing it from one of the Eastern Bloc countries was not possible. For the Yugoslav side – or more precisely, for Cinkarna – the joint venture form was a pragmatic acceptance of the East German preference. It would enable Cinkarna to acquire East German technical equipment and financial assets to effect a transition from a predominantly metallurgical enterprise to one with a focus on the chemical industry. As it was, after a thorough inquiry into the variety of potential cooperation forms, the East German side had come to the conclusion that a joint venture not only enabled it to secure the long-term importation of TiO₂, but would also allow it to benefit from the logic of capital accumulation in the (expected) case of positive financial results. Moreover, it would enable the VVB LuF to influence the construction phase and production process as much as possible.³⁵ In the period immediately after the introduction of foreign investment legislation, the foreign partner of a joint venture on Yugoslav soil could "generally" have a maximum share of 49%.³⁶ The legal framework nevertheless included the possibility to establish a joint directorate. As for the TiO₂ plant, it was established by the directors of Cinkarna and VVB LuF.

The high expectations on both sides that this joint venture would have a trailblazing effect regarding the future economic cooperation between Yugoslav enterprises and partners from the Eastern Bloc, particularly in areas such as the chemical industry and metallurgy, would only be partially realised. In the period researched by this article,

33 RS DA MSP, SSIP PA 1968 g., f. 115, fol. 43-11J/001, 424005/68, Protokol o zasedanju Mešovite grupe za industrijsku saradnju Jugoslovensko-nemačkog privrednog komiteta održanom od 6–10. maja 1968. g.

34 DE BArch, DE 1/54816, Unterhaltung Ulbricht, Winzer, Nikezić am 23. 4. 68.

35 DE BArch, DE 1/55463, Konzeption für die "Investitionsbeteiligung der VVB LuF zum Zweck der gemeinsamen Geschäftstätigkeit bei der Errichtung und dem Betrieb einer Anlage zur Herstellung von Titandioxid in der SFRJ".

36 The possibility of exceptions was included in the legislation in case there was "a special interest, certified by an act of the Federal Assembly, in having foreign assets invested for the development of a certain economic sector or industry". Miodrag Sukijasović, *Joint Business Ventures in Yugoslavia Between Domestic and Foreign Firms: Developments in Law and Practice* (Belgrade: Štamparsko preduzeće Kultura, 1973), 126.

only one other joint venture between a Yugoslav enterprise and a partner from the Eastern Bloc was established, while at the same time dozens of joint ventures between Yugoslav enterprises and Western partners emerged.³⁷ Whether the Yugoslav stance towards the events in the CSSR contributed to this lack of other joint ventures with Eastern Bloc partners is hard to assess, since many other forms of cooperation between the SFRY and the Eastern Bloc countries were set up in the years following August 1968. Moreover, Kormes advocated for a stronger accentuation of the meaningfulness of the TiO₂ agreement.³⁸ However, it is likely that the course of events from the signing of the agreement between Cinkarna and VVB LuF until the launch of production in 1973 made the East German bureaucratic bodies wary of establishing other joint ventures. Several Yugoslav–East German “general agreements” on long-term cooperation concerning a specific material such as zinc, for instance, were nonetheless concluded in the early 1970s. These general agreements shared several important facets with the joint venture agreement but made the East German partner not responsible for the potential losses. This possibility – and not only that of capital accumulation – also needed to be taken into account all of a sudden, following Cinkarna’s financial problems during the construction phase, which (partly) resulted from as well as affected the TiO₂ project. In the most critical instances, the East Germans did not hesitate to ignore the decentralised economic organisation in the SFRY and directly addressed governmental representatives instead.³⁹

Lower-level officials were important actors in the emergence of cross-border exchange and interaction between the states that formed the Eastern Bloc.⁴⁰ Concerning the Yugoslav–East German contacts, such lower-level officials and – regarding the SFRY – non-state economic actors would shape similar forms of cooperation despite the Iron Curtain and the political disputes over the Prague Spring between the state leaderships. For instance, the cornerstones of the general agreement on the long-term export of aluminium produced in the SFRY to the GDR were established by these actors. In 1970, negotiations between the two sides resulted in the GDR granting a loan in the total amount of USD 66 million to implement an intensification program at TLM Boris Kidrič (Šibenik) and Jadranski aluminij, or Jadral (Obrovac), both from Croatia. The mutual benefits or even the necessity of the deal were bluntly expressed by Annemarie Mai, an East German member of the Joint Committee: “If we do not build with them and guarantee their sales, who will? [...] On the other hand, if we do not build in Yugoslavia and secure the aluminium, we have difficulties with the continuous supply from the Western countries. They can greatly influence our development path – whether fast or slow – if we would depend on them for aluminium!”⁴¹

37 On 5 May 1969, an agreement was signed between Korus (Slovenske Konjice) and the Czechoslovak enterprise Masný průmysl – oborové ředitelství. Cf. Sukijasović, *Joint Business*.

38 DE PA AA, M 1, C 1.165/72, Brief Kormes an Ziebart, 1 December 1970.

39 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/I-237-356, fol. IX, 86/I-241, Studijska delegacija SKJ u NDR, od 3. do 10. aprila 1972. god.; DE BArch, DA 1/10069, Information für den Besuch der Delegation der Volkskammer der DDR in der SFRJ.

40 Austin Jersild, “The Soviet State as Imperial Scavenger: ‘Catch Up and Surpass’ in the Transnational Socialist Bloc,” *The American Historical Review*, 116, No. 1 (February 2011): 117.

41 DE BArch, DE 1/54438, Memo Mai an Schüerer, 13 February 1970.

The intensification programme at TLM Boris Kidrič and Jadral needed to enable the delivery of 50 kt/a aluminium to the GDR from 1974 onwards.⁴²

The growing discontent with the SED's policies among the East German factory workers, in the *Freie Deutsche Gewerkschaftsbund* (Free German Trade Union Federation, FDGB), and in Moscow enabled Honecker to topple Ulbricht in 1971. This was in line with the "Unity of Economic and Social Policy" (*Einheit von Wirtschafts- und Sozialpolitik*), officially adopted at the 8th Party Congress of the SED in June 1971, which had to be achieved under the guidance of the bureaucratic bodies in East Berlin. In the Honecker-led GDR, the self-assigned task to compete with the FRG was perceived differently than in the NÖSPL-era under Ulbricht. It was based on the consultations with Moscow. Confronted with a vulnerable economic position with respect to the West itself, the East German leadership stressed the negative consequences of the SFRY's gradually increasing dependence on the Western economies due to a variety of ties. Therefore, it expected a further increase of pragmatic stances of the Yugoslav leadership.⁴³

However, at this stage of the globalising world market, the SED itself could not be averse to pragmatic decisions. These were envisioned as a path through which an alternative to capitalist globalisation could eventually materialise. In this regard, the TiO₂ plant in Celje should – not only concerning the cooperation between a Yugoslav enterprise and an East German state combine – be perceived as a symbol of "trans-bloc" cooperation: since, in 1968, neither the Yugoslav nor the East German partner possessed the technical know-how to set-up a TiO₂ factory, its construction would take place under the guidance of the French company F.P.C. Thann et Mulhouse, which also provided the operating license for the plant in Celje.⁴⁴ Although this cooperation went rather smoothly, a problem with another Western company that was involved, Lurgi (FRG), led to staggering reactions of the East German side. Lurgi was responsible for the supply of a filter system to the TiO₂ plant in Celje, which caught fire on 7 June 1973. This was one of the reasons why only 20% of the production planned for 1973 was completed.⁴⁵ Despite the aforementioned series of problems, because of the growing need for TiO₂ in the GDR, the East German side was profoundly interested in exploring the possibilities for the enlargement of the production capacity in Celje as early as 1974.⁴⁶

Throughout the 1968–1974 period, a trend of even more strictly controlled coordination of the East German positioning towards Yugoslav economic partners such as Cinkarna can be detected. This concerned a wide variety of East German institutions. In line with the SED's stance towards tourism exchange with the SFRY,

42 DE PA AA, M 1, C 889/76, Botschaft zur Innen- und Außenpolitik der SFRJ, 2 October 1974.

43 DE PA AA, M 1, C 861/76, Informationsbericht Botschaft Belgrad Nr. 1/71.

44 DE BArch, DA 1/10069, Kurzinformation über die Betriebe, die während der Reise der Volkskammerdelegation der DDR vom 5. bis 8. 12. 1972 in der SFRJ besichtigt werden sollen.

45 DE BArch, DG 11/2195, Finanzierungskonzeption für die Einsulfatanlage, 30 July 1974.

46 RS DA MSP, SSIP PA 1974 g., f. 104, fol. 43-11:J/048.1, 448643, Poročilo o obisku delegacije Izvršnega sveta Skupščine SRS v NDR od 17. do 20. 6. 1974, na povabilo podpredsednika vlade NDR Manfreda Flegla.

contacts between the Yugoslav and East German workers in this period were negligible, certainly when taking into account the staggering amount of Yugoslav *Gastarbeiter* (migrant workers) in the FRG. In the framework of the circulation of technical assets involved in the GDR's investments in the Yugoslav industries, East Germans would visit the SFRY – for example Celje – to oversee the implementation processes. These were predominantly temporary work visits, though. Concerning the reverse, Hotel Panorama in Oberhof was, for instance, built by the workforce of a Yugoslav construction company. Belgrade's wish of that Yugoslav workers could be further engaged in the GDR was nevertheless not accepted.⁴⁷ The tight control of the economic contacts with Yugoslav economic entities, exerted by the East German state institutions, should, however, not be interpreted as an overall limiter of cooperation.

Several months after the indefinite abandonment of the ÖSS, the SKJ was remarkably positive about the GDR's economic prospects. It even expected new investments by the GDR in the Yugoslav economy.⁴⁸ The general easing of the inter-bloc relations at that time undoubtedly contributed to the SKJ addressing the changes in the GDR in this rather mellow manner. A second important factor seems to have been the Yugoslav recognition of the miscellaneous connections between the Soviet Type Economies (STEs) and capitalism: "globalisation invited imitation" not only in the era of the NÖSPL / ÖSS, but also afterwards.⁴⁹ The Yugoslav government thereby tried to take advantage of the failed attempts – also Ulbricht's, among others – to significantly increase the cooperation between the member states of the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA) in the 1960s and early 1970s, including the "coordination of the commercial and economic interests with respect to the SFRY".⁵⁰ For example, it kept requesting to change the clearing system that underlay the SFRY's trade relations with the various Eastern Bloc countries. Despite the partial success, for example during the negotiations with Hungary, Belgrade's attempts did not yield results with respect to the GDR.⁵¹ Given the relatively successful East German economy, East Berlin was, paradoxically, in the position to benefit from the competition and dissension between the CMEA countries and, in a broader framework, the socialist states. Of course, this was only a temporary and, once again, a paradoxical boon, however.

The world market changes in the aftermath of and during the 1973 oil crisis and stock market crash resulted in a new intensification of the expression of concerns over the SFRY's balance of payment by the East German embassy in Belgrade.⁵² In the Honecker-led GDR, the attempts of the SKJ to turn the economic tides through an intensification of self-management principles were denounced. The path adopted by the SKJ during its 10th Congress (in May 1974) and the new 1974 Constitution were

47 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/I-175-236, fol. IX, 86/I-187, Poseta Janova Blaževića i Jure Bilića DR Nemačkoj, od 15. do 24. maja 1968. godine.

48 AJ, A CK SKJ, f. IX, 86/II-99-173, fol. IX, 86/II-159, Informacija o unutrašnjem razvoju u DR Nemačkoj i njenom međunarodnom položaju, 26 November 1971.

49 Dale, *Between State*, 110, 215, 216.

50 DE PA AA, M 1, C 338/75, Informationsbericht Botschaft Belgrad Nr. 20/70, 27 October 1970.

51 DE PA AA, M 1, C 330/75, Informationsbericht Botschaft Belgrad Nr. 1/72, 13 January 1972.

52 DE PA AA, M 1, C 889/76, Zur Innen- und Außenpolitik der SFRJ, 2 October 1974.

perceived as an incomprehensible adherence to the Yugoslav system.⁵³ The Yugoslav side recognised the persistence of this general attitude within the higher echelons of the SED. One month before Tito's friendly visit ("Freundschaftsbesuch") to the GDR in November 1974, it was estimated that the Yugoslav–East German relations would develop in accordance with the broader relations between the SFRY and the Eastern Bloc, but sometimes with a delay. However, the GDR's interest in economic cooperation was characterised as "most concrete and long-term".⁵⁴ Keeping in mind the continuous economic bonds with the GDR despite the political disputes surrounding the invasion of the CSSR, the SKJ could address the reemphasis of the inward-looking economic logic of the SED rather pragmatically. The Yugoslav leadership encouraged further cooperation between the SFRY and GDR, while any (minor) attempt by the latter to put ideological pressure on the former was rejected. During Tito's visit to the GDR, the Yugoslav side experienced "how extensive the possibilities for future cooperation, especially in the economic sphere" were.⁵⁵

Conclusion

The resumption of mutual official visits by the leaders of the SFRY and GDR in 1974 did not mean that all of the disputes between them had been resolved. This can be explicated with reference to a position paper concerning the SFRY's stance towards the CSCE by the East German Foreign Ministry of 12 November 1974 – the very first day of Tito's visit to the GDR. Several standpoints – undoubtedly related to the SFRY's outlook on the Warsaw Pact's invasion of the CSSR in 1968 and, in a broader manner, its security position as a country that bordered the two power blocs of the Cold War era – were condemned. Among them were the pleas for the disclosure of defence budgets and the obliged announcement of troop movements, made in the framework of the CSCE.⁵⁶ However, that very same framework and the all-around détente process were parts of the more far-reaching developments during which the SFRY and GDR became more entangled with each other.

As this article has highlighted, during the 1968–1974 period, the Yugoslav–East German economic contacts were strengthened in a variety of ways. The special character of such affiliations was evident also in November 1974. During the month when Tito visited the GDR, a long-term cooperation agreement between the electrical goods manufacturer Gorenje (Velenje, Slovenia) and the GDR was concluded. Following the language used in East German policy documents, it was an agreement between, on the

53 DE BArch, DY 30/98388, Information Nr. 38/74 für das Politbüro Betrifft: Stand der Vorbereitung des X. Parteitag des BdKJ, 23 April 1974.

54 RS DA MSP, SSIP PA 1974 g., f. 105, fol. 43-11:J/342-511-1, 448725, Poseta predsednika republike NDR, 12 October 1974.

55 RS DA MSP, SSIP PA 1974 g., f. 105, fol. 43-11:J/342-511-1, 456439, preliminarna ocena posete pr ndr, 22 November 1974.

56 DE PA AA, M 1, C 394/78, Zur Haltung der SFRJ auf der europäischen Sicherheitskonferenz, 12 November 1974.

one hand, the East German Ministry of Foreign Trade and the SPK, and, on the other hand, the director of Gorenje.⁵⁷ The more decentralised Yugoslav economy, where the directors of companies were enabled to contribute to the creation of economic ties that were, in the case of the cooperation with the GDR, established in close cooperation with representatives of East German bureaucratic bodies, underlines the following: actions and biographies (not included in this article) of a variety of actors need to be taken into account when analysing contacts between two states and their inhabitants.

Given the political crisis in the Yugoslav–East German relations after the Warsaw Pact’s invasion of the CSSR, the intensification of the Yugoslav–East German economic cooperation in that period should not be interpreted as a clear-cut rapprochement between the Yugoslav and Eastern Bloc socialisms, as became apparent by the SED’s generally successful attempts to prevent the establishment of transnational connections between the Yugoslav and East German citizens. However, a purely top-down understanding of the foreign economic contacts of any state does not reflect “real” events: in the period when the leaderships of the two states avoided direct contacts with each other much more than before August 1968, mostly lower-level East German officials were involved in establishing the forms of cooperation with Yugoslav partners. With their efforts, these officials and the Yugoslav non-state actors operated – undoubtedly with a certain level of approval from the SED and SKJ, respectively – in line with the broader development of an increasingly integrating global market that surpassed the outer edges of the two main blocs. Although the permission of trans-bloc circulation of money, equipment, and knowledge was not utterly self-initiated, it needs to be stressed that the overall increasing global economic activities were, in a peculiar way, not simply a restricting factor in the Yugoslav–East German economic contacts in the 1968–1974 period. It encouraged actors in two disparate socialist states to intensify their economic *pas de deux*, albeit in a steadily growing web of financial pressures spun both by the Western economies and by themselves.

Sources and References

Archive Sources

- AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ IX, 86/I-148-174 – CK SKJ Komisija za mednarodne odnose i veze, DR Nemačka.
 - AJ IX, 86/I-175-236 – CK SKJ Komisija za mednarodne odnose i veze, DR Nemačka.
 - AJ IX, 86/I-237-356 – CK SKJ Komisija za mednarodne odnose i veze, DR Nemačka.
 - AJ IX, 86/II-99-173 – CK SKJ Komisija za mednarodne odnose i veze, DR Nemačka.
- DE BArch – Bundesarchiv Dienststelle Berlin-Lichterfelde:
 - DE BArch DA 1/10069 – Delegationen der Volkskammer im Ausland: Jugoslawien.
 - DE BArch DC 20-I/4/3009 – 85. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates vom 7. Februar 1974.

⁵⁷ DE PA AA, M 1, C 919/78, Angaben über die Zusammenarbeit mit slowenischen Betrieben im Bereich Chemie Pharmazie, Farben, 30 May 1975.

- DE BArch DC 20-I/4/3023 – 86. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates vom 28. Februar 1974.
- DE BArch DE 1/54438 – Staatliche Plankommission Abt. IZ FG SFRJ: Aluminium.
- DE BArch DE 1/54816 – Staatliche Plankommission Abt. Internationale Zusammenarbeit: Schriftverkehr von und mit Schürer.
- DE BArch DE 1/55463 – Gemeinsamer Betrieb in Cinkarna Celje, Titandioxid.
- DE BArch DG 11/2195 – Gemeinsamer Betrieb in Cinkarna Celje, Titandioxid.
- DE BArch (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, SAPMO) DY 30/98388 – Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung, Zentrales Parteiarchiv: Internationale Verbindungen.
- DE PA AA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes:
 - DE PA AA M 1, C 219 – MfAA Abt. Afrika, Mögliche Maßnahmen der DDR gegenüber afroasiatischen Staaten auf Grund der Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen zwischen Westdeutschland und Jugoslawien.
 - DE PA AA M 1, C 220/70 – MfAA Konsularabteilung Sektion IV, Beschlußentwurf und Stellungnahme zur Durchführung von Heilkuren in der SFR Jugoslawien.
 - DE PA AA M 1, C 330/75 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Informationsberichte der Botschaft Belgrad.
 - DE PA AA M 1, C 338/75 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Informationsberichte der Botschaft Belgrad.
 - DE PA AA M 1, C 359/75 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Informationen und Berichte über außenpolitische, Kultur- und Wirtschaftsbeziehungen zwischen Jugoslawien und der BRD.
 - DE PA AA M 1, C 367/75 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Einschätzungen der Haltung Jugoslawiens zu außenpolitischen Problemen und außenpolitischen Beziehungen.
 - DE PA AA M 1, C 371/75 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Entwicklung des Tourismus zwischen der DDR und Jugoslawien.
 - DE PA AA M 1, C 373/75 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Jugoslawische Politik der Nichtpaktgebundenheit.
 - DE PA AA M 1, C 394/78 – MfAA HA GP Sektor ESK, Haltung Jugoslawiens zur KSZE.
 - DE PA AA M 1, C 861/76 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Haltung Jugoslawiens zur Lösung der Nahostkrise, zur Abrüstung, Nato und EWG sowie zu den Beziehungen zwischen der DDR und BRD.
 - DE PA AA M 1, C 889/76 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Außen- und innenpolitische Entwicklung Jugoslawiens.
 - DE PA AA M 1, C 919/78 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektor Jugoslawien, Außenhandels- und Außenwirtschaftsbeziehungen zwischen der DDR und Jugoslawien.
 - DE PA AA M 1, C 1.165/72 – MfAA SOE/Jugoslawien, Arbeits- und Maßnahmepläne zur Entwicklung der außenpolitischen Beziehungen zwischen der DDR und Jugoslawien.
 - DE PA AA M 1, C 1.420/70 – MfAA Abt. Südosteuropa Sektion Jugoslawien, Einflußnahme der DDR auf die Haltung Jugoslawiens in der Westberlinfrage.
 - DE PA AA M 1, C 1.570/72 – MfAA Botschaft Belgrad, Einschätzung der Haltung der Partei- und Staatsführung Jugoslawiens zur Lage und zu den Ereignissen in der ČSSR.
- RS DA MSP – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije:
 - RS DA MSP 115 (1968) – Nemačka Demokratska Republika.
 - RS DA MSP 89 (1972) – Nemačka Demokratska Republika.
 - RS DA MSP 80 (1973) – Nemačka Demokratska Republika.
 - RS DA MSP 104 (1974) – Nemačka Demokratska Republika.
 - RS DA MSP 105 (1974) – Nemačka Demokratska Republika.

Literature

- Bockman, Johanna. "Socialist Globalization against Capitalist Neocolonialism: The Economic Ideas behind the New International Economic Order." *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development*, 6, No. 1 (Spring 2015): 109–28.
- Callinicos, Alex. *Making History. Agency, Structure, and Change in Social Theory*. 2nd ed., orig. 1988. Leiden / Boston, MA: Brill, 2004.
- Dale, Gareth. *Between State Capitalism and Globalisation: The Collapse of the East German Economy*. Oxford et al.: Peter Lang, 2004.
- Jersild, Austin. "The Soviet State as Imperial Scavenger: "Catch Up and Surpass" in the Transnational Socialist Bloc." *The American Historical Review*, 116, No. 1 (February 2011): 109–32.
- Nečak, Dušan. *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko*. Ljubljana: Razprave Filozofske fakultete, 2002.
- Obadić, Ivan. "A Troubled Relationship: Yugoslavia and the European Economic Community in Détente." *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 21, No. 2 (2014): 329–48.
- Sukijasović, Miodrag. *Joint Business Ventures in Yugoslavia Between Domestic and Foreign Firms: Developments in Law and Practice*. Belgrade: Štamparsko preduzeće Kultura, 1973.
- Theurer, Marc Christian. *Bonn - Belgrad - Ost-Berlin: Die Beziehungen der beiden deutschen Staaten zu Jugoslawien im Vergleich 1957 – 1968*. Berlin: Logos, 2008.
- Unkovski-Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. London: I.B. Tauris, 2016.

News Articles

- *Neues Deutschland*, November 12, 1974. "Srdačno dobrodošli družje Josipe Broze Tito! Herzlich willkommen, Genosse Josip Broz Tito!"

Jasper Klomp

**JUGOSLAVIJA IN NEMŠKA DEMOKRATIČNA
REPUBLIKA, 1968–1974: IDEOLOŠKI SPORI IN PRIMAT
GOSPODARSKEGA SODELOVANJA**

SUMMARY

V času hladnejših stikov med Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ) in Stranko Socialistične enotnosti Nemčije (SED) je bilo mogoče opaziti, da je povečevanje skupnega obsega svetovnih gospodarskih dejavnosti v obdobju hladne vojne vplivalo tudi na jugoslovansko-vzhodnonemške stike zaradi dejavnosti administracij SFRJ in NDR ter jugoslovanskih nevladnih akterjev. Po vojaškem odzivu Varšavskega pakta na praško pomlad so se jugoslovansko-vzhodnonemški politični odnosi poslabšali po obdobju sorazmerno dobrih dvostranskih stikov v sredini šestdesetih let 20. stoletja. Medtem ko je ZKJ podpirala reforme v ČSSR, je SED upoštevala vodilno vlogo Komunistične partije Sovjetske zveze (KPSZ) v vzhodnem bloku. Skladno s tem je zlasti vodstvo NDR nasprotovalo tesnim stikom med jugoslovanskimi in vzhodnonemškimi državljani. V okviru širšega popuščanja napetosti v začetku sedemdesetih let 20. stoletja sta ZKJ in SED postopno spet začeli poudarjati ne samo razhajanj, ampak tudi skupne točke, na primer v zvezi s Konferenco o sodelovanju in varnosti v Evropi (KVSE). Kljub političnim razmeram, ki so bile od avgusta 1968 sprva napete in zaradi katerih se jugoslovanski in vzhodnonemški voditelji šest let niso medsebojno obiskovali v NDR oziroma SFRJ, je gospodarsko sodelovanje ostalo osrednja točka dvostranskih stikov. Pri organizaciji in izvajanju takih oblik sodelovanja so sodelovali visoki in nižji uradniki ter nevladni akterji. Najpomembnejši sklenjeni in/ali izvedeni poslovni dogovori v obdobju od avgusta 1968 do novembra 1974, ko je Tito obiskal NDR, so bili pogodba o skupnem vlaganju v obrat za proizvodnjo titanovega dioksida v Celju in več "splošnih sporazumov" o vzhodnonemških naložbah v jugoslovansko industrijo v zameno za dobavo surovin. Zlasti v NDR so te pobude veljale za del procesa, v katerem bi se naj izoblikovala alternativa gospodarski prevladi kapitalističnih držav in s tem povezani kapitalistični globalizaciji: socialistična globalizacija. Kot ta alternativa je bilo zamišljeno okrepljeno sodelovanje v okviru Sveta za medsebojno gospodarsko pomoč (CMEA), tudi med NDR in SFRJ. Razlike med bolj centralizirano gospodarsko logiko v NDR in samoupravnim sistemom v SFRJ so se izkazale za premostljive. Jugoslovansko-vzhodnonemški gospodarski odnosi v obdobju 1968–1974 pa so bili zgledni tudi, kar zadeva razhajajoče se (nacionalne) interese med socialističnimi državami. Tako Jugoslovani kot Vzhodni Nemci so poskušali izkoriščati nesoglasja med polnopravnimi članicami CMEA, od česar pa so verjetno imeli le kratkoročne koristi.

1.01 UDK:725.94:94(497.4)"1941/1945":316.62(497.4Ljubljana)"2000/2020"

Marko Zajc*

Spomenik Pr' Skelet in Zvezdi: k politiki spomina v Sloveniji v drugem desetletju tretjega tisočletja

IZVLEČEK

Osnovni namen prispevka je opis in analiza politike spomina v Sloveniji v najnovejši zgodovini v zvezi z dogodki v drugi svetovni vojni in neposredno po njej na primeru zasnove in postavitve Spomenika žrtvam vseh vojn v Ljubljani. Prispevek se ne ukvarja z zgodovinsko analizo poveljnih pobojev, ampak z njihovo recepcijo v slovenski javnosti in politiki. Prav tako namen prispevka ni normativno ocenjevanje dogodkov, procesov in historičnih akterjev, ampak historična kritika recepcij travmatičnih dogodkov v slovenski družbi drugega desetletja tretjega tisočletja.

Ključne besede: Spomenik žrtvam vseh vojn, politika spomina, narodna sprava, tranzicijska pravica, historični revizionizem

ABSTRACT

THE MONUMENT NEAR PR' SKELET BAR AND ZVEZDA CAFE: ON THE POLITICS OF MEMORY IN SLOVENIA IN THE SECOND DECADE OF THE THIRD MILLENIUM

The main purpose of this contribution is to describe and analyse the politics of memory in Slovenia in the most recent history regarding the events during World War II and immediately after it with the example of the design and erection of the Monument to the Victims

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, marko.zajc@inz.si

of All Wars in Ljubljana. The article does not concern itself with the historical analysis of the post-war executions, but rather with their reception in the Slovenian public and politics. Furthermore, the purpose of this contribution is not to provide a normative evaluation of the events, processes, and historical actors, but rather a historical critique of the receptions of traumatic events in the Slovenian society in the second decade of the third millennium.

Keywords: Monument to the Victims of All Wars, politics of memory, national reconciliation, transitional justice, historical revisionism

Pojmi in številke

Ko govorimo o spominjanju družbe na travmatične dogodke in procese, kot so bili druga svetovna vojna in povojni poboji, se ne postavlja samo vprašanje, o čem govorimo, ampak tudi kakšen diskurz oziroma kakšne pojme uporabljamo.¹ Že hitro poizvedovanje po literaturi, ki se ukvarja z vprašanji spomina in pozabe, nam odkrije pojmovno oziroma konceptualno pestrost. Najbolj uporabljan pojem v zvezi s travmatičnimi dogodki v preteklosti je »tranzicijska pravica«.² Pojem »tranzicijske pravice« je v uporabi v pravni in politološki literaturi angažiranega tipa in v publikacijah nevladnih organizacij.³ Literature o tranzicijski pravici je ogromno, od historičnih primerjav, analiz posameznih primerov⁴ pa vse do priročnikov o tem, kako konkretno uresničevati tranzicijsko pravico v razklanih družbah. Mednarodna organizacija ICTJ (The International Center for Transitional Justice) kot orodja tranzicijske pravice poudarja sodne procese, komisije za resnico, programe za reparacijo, prizadevanje za enakopravnost spolov, reforme varnostnih sistemov in kot zadnje, prizadevanja za spominjanje.⁵

V tesni zvezi s tem pojmom se pojavlja koncept sprave. Sprava v postkonfliktnih študijah pomeni predvsem način soočenja družb z življenjem v času po nasilnem konfliktu v družbi, kjer morajo nekdanji sovražniki živeti skupaj.⁶ Tako pojmovanje sprave se močno navezuje na pojem »tranzicijske pravice«. Gre za širši pojem, ki vključuje željo po miru in po pravičnosti. V konfliktnih študijah obstaja konsenz o elementih, ki naj bi jih vseboval proces sprave: razkritje resnice o tem, kaj se je zgodilo; priznanje storilcev, da je bila škoda narejena; kesanje, ki se izraža z opravičilom; odpuščanje; uveljavljanje pravice v neki obliki; preprečevanje ponovitve dejanja; nadaljevanje

1 Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995), 107–30.

2 Jon Elster, *Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 77.

3 Olivera Simić in Zala Volčič, ur., *Transitional Justice and Civil Society in the Balkans* (New York: Springer, 2013), 1.

4 Jovana Mihajlović Trbovc in Vladimir Petrović, »The Impact of the ICTY on Democratization in the Yugoslav Successor States,« in: Sabrina Ramet, ur. *Building Democracy in the Yugoslav Successor States. Accomplishments, Setbacks, Challenges since 1990* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 135–62.

5 *International Center for Transitional Justice*, pridobljeno, 4. 4. 2018, <https://www.ictj.org/about>.

6 Yaacov Bar-Siman-Tov, »Why reconciliation?,« v: Yaacov Bar-Siman-Tov, ur., *From Conflict Resolution to Reconciliation* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 3.

konstruktivnih vidikov odnosov; obnovitev zaupanja skozi čas.⁷ Organizacija ICTJ je prepričana, da morajo v procesu sprave tisti, ki so nasilna dejanja storili, priznati krivdo na način, ki ima smisel za žrtve. Proces sprave ne sme temeljiti na zahtevi po odpuščanju žrtev, ne da bi storilci priznali sporna dejanja.⁸

Literatura o tranzicijski pravici in z njo povezani spravi daje velik pomen preteklosti in rekonstrukciji spomina. Odnos do preteklosti ima terapevtski značaj, pogosta je psihološka in medicinska terminologija: uporabljajo se izrazi, kot so zdravljenje, terapija, zdravje.⁹ To je po eni strani razumljivo, konfliktna študije opozarjajo na psihološko škodo nasilja na individualni ravni, obenem pa uporabljajo tudi psihološke in medicinske analogije, ko govorijo o postkonfliktni družbi. Zgodovina se pogosto omenja, vendar zgodovinopisna analiza konfliktov ni v ospredju.

Poleg razvejane paradigme tranzicijske pravice, ki se vrti nekje med akademsko teorijo in »praktičnim« reševanjem konfliktov, obstaja druga mednarodna humanistična tradicija, ki se ukvarja s travmatičnimi dogodki v preteklosti. Gre za obsežno tradicijo zgodovinopisja in kulturnih študij, ki se bolj kot s preteklimi travmatičnimi dogajanjem ukvarja s spominjanjem in zgodovinenjem dogodkov in procesov.¹⁰ Fokus tega korpusa literature niso zgolj žrtve, ampak celoten zgodovinski in družbeni kontekst. Tudi ta tradicija uporablja pojem spomina, vendar na drugačen način. Spomin je v svoji osnovi individualen pojav, dva človeka nikoli ne moreta deliti istih spominov. Po drugi strani pa individualni spomin ne more obstajati izven družbe, ampak je tudi ta družbeno pogojen. Pojem kolektivnega spomina se v spominskih študijah veliko uporablja, čeprav se ga tudi veliko kritizira.¹¹ Nekateri avtorji razlikujejo kolektivni spomin od »zbranega« (collected), ki ustreza razliki med individualističnim in kolektivističnim dojetjem fenomena spomina.¹²

Poleg spomina je ključen tudi pojem historičnega revizionizma. Revizionizem v tem primeru ni običajna reinterpretacija zgodovine na podlagi novih raziskav, ampak pojav, ki je nasproten osnovnim načelom sodobnega akademskega zgodovinopisja.¹³ Za našo temo je zanimiva prisotnost historičnega revizionizma v postsocialističnih državah, kjer so bili poizkusi doseganja narodne sprave navezani na radikalno reinterpretacijo preteklosti z namenom okrepitve nacionalne agende. Revizionistično branje preteklosti ni samo način boja za interpretacijo preteklih dogodkov in struktur, ampak

7 Joanna Santa-Barbara, »Reconciliation,« v: Charles Webel in Johan Galtung, ur., *Handbook of Peace and Conflict Studies* (London in New York: Routledge, 2007), 176.

8 »Reconciliation,« *International Center for Transitional Justice*, pridobljeno 3. 4. 2018, <https://www.ictj.org/gallery-items/reconciliation>.

9 Santa-Barbara, »Reconciliation,« 176.

10 Florence Vatan in Marc Silberman, »Introduction. After the Violence: Memory,« v: Florence Vatan in Marc Silberman, ur., *Memory and Postwar Memorials. Confronting the Violence of the Past* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 1.

11 Wulf Kansteiner, »Finding Meaning in Memory. A Methodological Critique of Collective Memory Studies,« *History and Theory*, 41, št. 2 (2002): 179–97.

12 Jeffrey K. Olick, »Collective Memory. The Two Cultures,« *Sociological Theory*, 17, št. 3 (1999): 333–48.

13 Aviezer Tucker, »Historiographic Revision and Revisionism The Evidential Difference,« v: Michal Kopeček, ur., *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989* (Budapest in New York: CEU Press, 2008), 1–16.

del iskanja idealnega »mi« v sedanjosti. Debate o »zgodovinskih resnicah« povedo več o krhkosti in pluralnosti identitet in politik, ki poskušajo učvrstiti definicijo nacionalne identitete, kot o preteklosti sami. Z metodološkega vidika historični revizionizem gradi na »deskriptivnem samozadostnem načinu interpretacije«. Glavne značilnosti tega načina so: (1) osredotočanje na nacionalni okvir, (2) neupoštevanje kronologije in/ali dehistorizacija preteklosti, (3) moraliziranje.¹⁴

Med dvema tradicijama interpretacije nasilnih dogodkov/procesov v preteklosti, ki smo jih identificirali zgoraj (tranzicijska pravica/konfliktne študije in študije historičnega revizionizma/spominske študije), je zelo malo stikov. Očitno je, da gre za zelo različni perspektivi: dela s področja tranzicijske pravice ne uporabljajo pojma historičnega revizionizma, njihov fokus je na »odkrivanju resnice« in terapevtskem učinku na družbo. Največja razlika je v odnosu do koncepta sprave. Medtem ko ima literatura tranzicijske pravice spravo za idealno stanje, pa študije spomina in revizionizma spravo obravnavajo izrazito kritično.

Na Inštitutu za novejšo zgodovino smo v letih 1997–2012 sistematično raziskovali žrtve druge svetovne vojne in povojnega nasilja, ki so imele prebivališče na ozemlju današnje Slovenije. Skupno je zaradi vojne izgubilo življenje 99.931 ljudi, kar predstavlja več ko 6,7 odstotka tedanjega prebivalstva. Partizanske enote so utrpeli 28.444 žrtev, protirevolucionarne enote pa 15.514, od teh je velika večina umrla v množičnih pobojih neposredno po vojni.¹⁵ Ostale žrtve so pripadale civilnemu prebivalstvu. Raziskava Inštituta za novejšo zgodovino je identificirala okoli 15.000 žrtev povojnega obračuna (skupaj civilisti in uniformirani, povojni poboji, sodbe, taborišča, pogrešani, posledice represije). V povojnih pobojih je umrlo 11.616 domobrancev in 1.403 civilistov.¹⁶ Treba je poudariti, da raziskava ni zajela žrtev, ki so imele stalno prebivališče izven ozemlja sedanje slovenske države. Pri vprašanju povojnih pobojev na tleh današnje RS pa lahko popis INZ le delno pomaga. Večina žrtev povojnih pobojev ni imela stalnega prebivališča na ozemlju današnje Slovenije. Osnovni razlog za to je geografski položaj slovenskega ozemlja. Kvizlinške enote skupaj s civilisti z območja nekdanje Jugoslavije so maja 1945 bežale pred Jugoslovansko armado proti Avstriji v upanju, da bi dosegle zahodne zaveznike. Britanska vojska je 15. maja 1945 begunce prisilila, da se predajo partizanom. Jugoslovanska armada naj bi zajela okoli 100.000 pripadnikov oboroženih sil NDH in veliko število civilistov.¹⁷ Najvidnejši raziskovalec povojnih pobojev Mitja Ferenc se izogiba postavljanju številčnih ocen, kljub temu ocenjuje, da leži v prikritih grobiščih po Sloveniji nekaj deset tisoč pripadnikov tujih vojsk in civilistov.¹⁸ Ferenc na temelju delnih izkopavanj in sondiranja ocenjuje, da naj

14 Oto Luthar, »Red Dragon and the Evil Spirits,« v: Oto Luthar, ur., *Of Red Dragons and Evil Spirits. Post-Communist Historiography Between Democratization and New Politics of History* (Budapest in New York: CEU Press, 2017), 8, 9.

15 Zdenko Čepič, Nevenka Troha in Damijan Guštin, *Slovenija v vojni 1941–1945* (Ljubljana: Modrijan, 2017), 429.

16 Vida Deželak Barič, »Posledice vojnega nasilja. Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem,« v: Nevenka Troha, ur., *Nasilje vojnih in povojnih dni* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 36.

17 Mitja Ferenc, »Post-war killings and concealed gravesites of World War II in Slovenia,« *Slovene studies*, 40, št. 1–2 (2018): 77–91, 77, 78.

18 Matija Grah, »Spomenik vsem žrtvam bo nova Potemkinova vas,« *Delo.si*. 19. 8. 2013, pridobljeno 5. 6. 2017, <http://www.delo.si/zgodbe/ozadja/mitja-ferenc-spomenik-vsem-zrtvam-bo-nova-potemkinova-vas.html>.

bi bilo v največjem znanem slovenskem grobišču (Tezno pri Mariboru) zakopanih okoli 15.000 žrtev, predvsem pripadnikov oboroženih sil NDH.¹⁹

Krivda in greh

O poboju domobrancev je v slovenski javnosti prvi spregovoril eden od partizanskih voditeljev, krščanski socialist in pesnik Edvard Kocbek leta 1975, vendar so se travmatična vprašanja iz vojnega in predvojnega obdobja začela odpirati šele po Titovi smrti leta 1980.²⁰ Vprašanje spomenika se je pojavilo na samem začetku javne debate o povojnih pobojih leta 1984. Sociologinja in nekonvencionalna razumnica Spomenka Hribar je v eseju *Krivda in Greh* (v zborniku o prej omenjenem Edvardu Kocbeku) zapisala, da so se tudi domobranci borili za domovino. Poudarila je, da bodo Slovenci pravi mir doživeli takrat, ko bosta obe strani v »državljski vojni« priznali svojo krivdo in greh. Levica (predvsem komunisti) morajo priznati poboje in revolucijo, desnica pa kolaboracijo s fašizmom in s tem povezane zločine. Brez sprave se bo latentna državljanska vojna nadaljevala in na neki točki ponovno izbruhnila. V kontekstu socialistične Slovenije, ki je ideološko temeljila na »narodno-osvobodilnem boju«, je še zlasti blasfemično delovala trditev, da so tudi pobiti domobranci del »našega naroda, naše zgodovine. V njej smo na skrivnosten način vsi, živi in mrtvi, pretekli, sedanji in prihodnji rodovi.« V tem kontekstu je Spomenka Hribar predlagala postavitev obeliska, »ki bi krikal v nebo o tragediji malega naroda«, na katerem bi preprosto pisalo: »umrli za domovino«. ²¹ Podoba slovenskega naroda kot subjekta, ki se mora soočiti s preteklostjo kot nekakšna kolektivna oseba, ustreza »deskriptivnemu samozadostnemu načinu interpretacije« (fokus na narod, dehistorizacija, moralizem). ²² Čeprav Spomenka Hribar problematizira zgodovino, jo na svoj način izniči. Narod je tako rekoč brezčasen pojav, vsebuje mrtve, sedanost in prihodnost. Narod ima poseben pomen, pomeni os, skozi katero mora vse, kar bo, bilo je in kar je. Kot opozarja Lev Centrih, sta narod in domovina po tem ključu razumljena kot vnaprej dani lastnosti vsakega posameznika in sta ločeni od vpetosti v politične, ideološke in produkcijske prakse. ²³

Idejo o obelisku so napadali zagovorniki tedanjega kulturno-političnega establišmenta kot prizadevanje za postavitev spomenika domobrancem. ²⁴ Spomenka Hribar se je branila, da ni šlo za konkreten predlog, ampak metaforo. Po njenem mnenju bi bila materializacija spomenika povsem brez smisla, obelisk pa je treba razumeti kot

19 Mitja Ferenc, »Tezno – največje prikriveno grobišče u Sloveniji. O istraživanju grobišta u protutenkovskom rovu u Teznom (Maribor)«, *Časopis za suvremenu povijest*, 44, št. 3 (2012): 539–69, 564.

20 Božo Repe, »Povojna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev«, v: Janvit Golob et al., ur., *Žrtve vojne in revolucije* (Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005), 52.

21 Spomenka Hribar, »Krivda in greh«, v: Dimitrij Rupel, ur., *Kocbekov zbornik* (Maribor: Obzorje, 1990), 61.

22 Luthar, »Red Dragon and the Evil Spirits«, 8, 9.

23 Lev Centrih, »O pomenu komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej«, *Borec*, 60 (2008), 648–51: 71.

24 Janja Slabe, »Slovenska narodna sprava v časopisju (1984–1997). Diplomsko delo« (Ljubljana, 2004), 61.

simbol tragedije naroda.²⁵ Leta 1990 je po prvih večstrankarskih volitvah prišlo do spravne slovesnosti v Kočevskem rogu ob množičnih grobiščih, kjer sta si v roke segla predsednik predsedstva RS in ljubljanski nadškof.²⁶

Večina mlajše in srednje generacije, ki je bila socializirana v pozni socialistični Jugoslaviji, po osamosvojitvi Slovenije 1991 ni čutila potrebe po spravljanju zaradi druge svetovne vojne, diskurz narodne sprave pa je posvojila slovenska konservativna desnica.²⁷ Spomenka Hribar, izumiteljica sprave v slovenskem kontekstu, je 18. aprila 1992 objavila članek z naslovom *Ustavimo desnico*, v katerem je opozorila na pretiran pohod desnice, ki je – med drugim – škodljiv tudi za proces narodne sprave.²⁸ Od tega trenutka je na politični desnici Spomenka Hribar dobila etiketo levičarstva. Med letoma 1984 in 2017 se je večkrat spremenil svet, Spomenka Hribar pa je trmasto vztrajala pri svoji različici narodne sprave.

Medtem so se začeli pojavljati spomeniki in spominske plošče na pokopališčih in cerkvah, ki obeležujejo žrtve poveljnih pobojev pa tudi ubite domobrance med vojno. S kolonizacijo osrednjih prostorov farnih pokopališč je revizionistična desnica začela dejavno posegati v spominsko pokrajino: vsi, ki se udeležujejo vaških ritualov pri cerkvah, se neizogibno srečajo z revidirano interpretacijo nacionalne preteklosti. Breda in Oto Luthar sta analizirala domobranske spomenike in identificirala nekaj temeljnih konceptov: (1) koncept sprave, ki relativizira kolaboracijo s fašizmom in premesti vloge storilcev in žrtev; (2) reinterpretacija odporniškega gibanja in kolaboracija v skupni pojem bratomorne vojne; (3) patologizacija partizanskega odpora, poudarjanje neslovenske narave komunizma; (4) iskanje nacionalnega konsenza na podlagi homogenizacije.²⁹

Slovenska država je prvič velikopotezno posegla v spominsko krajino leta 2004, ko je bil odprt spominski park Teharje. V kraju Teharje pri Celju je bilo leta 1945 locirano zbirno taborišče za zajete kvizlinške enote in civiliste, ki naj bi sodelovali z okupatorji. Povojne oblasti so v okolici izvensodno usmrtilo več tisoč ljudi.³⁰ Monumentalen spomeniški kompleks s kapelico ob vhodu in kostnico s sarkofagom in oltarjem (delo arhitekta Marka Mušiča) naj bi imel vlogo glavnega obeležja zamolčanim povojnim pobojem, vendar je ostal nedokončan.³¹ V začetku marca 2009 so člani Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč odkrili množično grobišče v opuščnem rudniku Huda jama. Slike mumificiranih trupel, ostankov uniform in ženskih kit v rudniškem jašku so pretresle slovensko javnost.³² Posledično se je angažirala tudi

25 Spomenka Hribar, »Zapisnik 1,« v: *Nova revija*, 41/42 (1985): 1252.

26 Božo Repe, *Slovinci v osemdesetih letih* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001), 68.

27 Tone Drobnič, »Slovenska zaveza,« *Zaveza*, 10. 2. 1991, 2.

28 Slabe, »Slovenska narodna sprava v časopisju,« 80–85.

29 Breda Luthar in Oto Luthar, »Kolonizacija spomina. «Politika in kontekstualnost domobrantskih spomenikov po letu 1991,« v: Oto Luthar in Jurij Perovšek, ur., *Zbornik Janka Pleterskega* (Ljubljana: Založba ZRC, 2003), 660.

30 Deželak Barič, »Posledice vojnega nasilja,« 34.

31 Beti Žerovc, »Spomenik, ki bo zapičen v naše osrčje za vselej,« *Delo.si*, 18. 3. 2017, pridobljeno, 28. 3. 2018, <http://www.delo.si/sobotna/spomenik-ki-bo-zapicen-v-nase-osrcje-za-vselej.html>.

32 Ana Svenšek, »Huda jama je bila prehuda, po državi še vedno stotine neoznačenih grobišč,« *rtvslo.si*, 3. 3. 2015, pridobljeno 28. 3. 2018, <https://www.rtvsllo.si/slovenija/huda-jama-je-bila-prehuda-po-drzavi-se-vedno-stotine-neoznacnenih-grobisc/359553>.

levosredinska vlada Boruta Pahorja. Državni zbor Republike Slovenije je 8. septembra 2009 sprejel poseben zakon o vojnih grobiščih, ki je med drugim predvideval postavitve spomenika žrtvam vseh vojn v glavnem mestu države. Zanimivo je, da so poslanci določili tudi zapis na spomeniku, ki je šele kasneje postal sporen (več o napisu v nadaljevanju).³³ Desnica zakona ni podprla, projekt spomenika žrtvam vseh vojn je ostal navezan na levosredinsko in liberalno politično opcijo. Stenografski zapisniki seje kažejo na to, da je v razpravi močno odmevalo razkritje grobišča Huda jama.³⁴

Zgodba o Hudi jami pa ni zaposlovala samo revizionistične desnice, ampak tudi kulturne kroge. Usodo Mehmedalije Alića, vodje izkopavanj v Hudi jami, je leta 2010 prvič objavil časopis *Delo*. Alić, ki je v Slovenijo prišel kot najstnik, izvira iz Srebrenice. V Sloveniji se je po opravljenem šolanju zaposlil v rudarstvu. Vmes je razpadla Jugoslavija in Alića je tako kot tisoče drugih priseljencev iz bivše Jugoslavije slovenska država nezakonito izbrisala iz registra stalnih prebivalcev. Alić je kasneje prišel do državljanstva, prizadel ga je še genocid v Srebrenici, kjer je izgubil dva brata. Kot rudar, ki je predrl zadnje pregrade pred množičnim grobiščem v Hudi jami, se je začel boriti za pravico žrtvev do dostojnega pokopa.³⁵ Po zgodbi »človeka, ki so ga oplazile tri vrste zla: Srebrenica, izbrisani in Huda jama,« je slovenska režiserka Hanna Slak posnela igrani film *Rudar* (v kinematografe je prišel leta 2017).³⁶

Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti je v začetku leta 2010 oblikovalo projektno skupino za postavitve spomenika, ki jo je vodila Spomenka Hribar. Skupina je za lokacijo spomenika določila južni del Kongresnega trga v Ljubljani. Izbrana lokacija v začetku ni bila med opcijami, še zlasti arhitekt in podžupan Ljubljane Janez Koželj je zagovarjal postavitve spomenika na osrednjem mestnem pokopališču Žale. Iz dokumentacije je razvidno, da se je Spomenka Hribar zaradi simbolnega pomena spomenika (središče glavnega mesta, bližina parlamenta in vlade) navduševala nad postavitvijo na Kongresnem trgu, kar se je tudi zgodilo.³⁷ Javni natečaj za izbor arhitekturne rešitve spomenika je ministrstvo zaupalo Zbornici za arhitekturo in prostor.³⁸ V javnem razpisu za spomenik je bilo poudarjeno, da bo spomenik obeleževal »veliko število prebivalcev na slovenskem ozemlju, ki so kot vojaki različnih armad padli v vseh vojnah, zlasti med I. in II. svetovno vojno. Posvečen bo tudi številnim civilnim žrtvam vojne in revolucije.«³⁹

33 »Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o vojnih grobiščih (ZVG-A),« *Pravno-informacijski sistem Republike Slovenije*, pridobljeno 28. 3. 2018, <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKOS691#>.

34 »Stenografski zapisniki 12. izredne seje Državnega zbora RS z dne 8. 9. 2009.« *Državni zbor RS*, pridobljeno 28. 3. 2018, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=V&type=sz&uid=73B7CF38A0C52997C12579680059E79C>.

35 Boštjan Videmšek, »Usoda,« *Delo.si*, 17. 7. 2010, pridobljeno 29. 3. 2018, <http://www.delo.si/novice/svet/usoda.html>.

36 Vesna Milek, »Res verjamem v to, da človek lahko reši drugega človeka,« *Delo.si*, 30. 9. 2017, pridobljeno 29. 3. 2018, <http://www.delo.si/sobotna/res-verjamem-v-to-da-clovek-lahko-resi-druegega-cloveka.html>.

37 »Zapisnik 4. seje projektne skupine za izvedbo projektov postavitve spomenika in izgradnje centralne kostnice, 22. 4. 2010,« *Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve*.

38 »Spomenik vsem žrtvam vojn,« *Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti*, pridobljeno 28. 3. 2018, http://www.mdds.gov.si/si/medijsko_sredisce/novica/8200.

39 *Natečajna naloga*, pridobljeno, 4. 4. 2018, <http://zrtvamvojn.si/index.php/home/razvojprojekta/natečajna-naloga/>.

Na razpisu je zmagal arhitekturni biro *Medprostor*, ki je spomenik zasnoval kot dva visoka betonska monolita različnih dimenzij, vendar iste višine in teže. Arhitekturna kompozicija naj bi izražala »enotnost v dvojnosti, dialog med dvema enakovrednima, vendar različnima stebroma, ki predstavljata osnovo za spravo in priložnost za oblikovanje skupne zgodovine. Narodna enotnost naj bi bila utelešena v sami strukturi: obe stebra povezuje isti temelj, v betonu pa lahko najdemo pesek in kamne iz slovenskih rek.«⁴⁰ Bistvena pomenska značilnost spomenika je torej prikaz razdvojenosti in istočasne povezanosti slovenskega naroda. Napis na spomeniku je določil slovenski parlament z zakonom. Verze je napisal Oton Župančič (1878–1949), eden izmed najbolj čaščenih slovenskih pesnikov:

*Domovina je ena
nam vsem dodeljena,
in eno življenje
in ena smrt.*

Če zanemarimo dejstvo, da verzi predvidevajo nacionalistično zaznavanje socialne realnosti (pravilo: ena oseba ima lahko le eno domovino), se zdi verz idealen za napis na spomeniku: kar imamo Slovenci skupnega, so življenje, smrt in domovina. Vendar verzi Otona Župančiča niso nevtralni. Pesnik je podpiral partizanski boj. Pesem je bila napisana za Grobnico narodnih herojev, ki je bila postavljena leta 1949 poleg današnjega parlamenta. Spomenik, ki sta ga oblikovala arhitekt Edo Mihevc in kipar Boris Kalin, ni samo obeležje, ampak prava grobnica, kamor so leta 1949 pokopali posmrtno ostanke desetih partizanskih narodnih herojev, med njimi tudi legendarnega poveljnika Franca Rozmana - Staneta. V grobnico so leta 1979 kot zadnje položili posmrtno ostanke glavnega arhitekta jugoslovanske socialistične ureditve Edvarda Kardelja.⁴¹ Omenjena grobnica je od lokacije Spomenika žrtvam vseh vojn oddaljena manj kot 400 metrov. Za našo temo je pomembno, da lahko na spomeniku preberemo še dve dodatni kitici Župančičeve pesnitve:

*Svobodi udani
za borbo smo zbrani,
in kaj je življenje,
in kaj je smrt?*

*Bodočnost je vera!
Kdor zanjo umira,
se vzdigne v življenje,
ko pade v smrt.⁴²*

40 Ibid.

41 »Grobnica narodnih herojev,« *Dogovori*, 16. 2. 1979, 6.

42 Ibid.

Poleg dejstva, da so izbrani verzi za Spomenik žrtvam vseh vojn posvečeni partizanskim junakom in da so že napisani na grobnici v neposredni bližini novega spomenika – skupaj z ostalima dvema kiticama –, izražajo povsem drugačno sporočilo: za boljšo prihodnost je vredno umreti; tisti, ki so umrli v boju (partizanov proti okupatorjem), niso umrli zaman. Očitno gre za reinterpretacijo namenske pesnitve, ki doseže želeni učinek s preprostim odvzemom iz širšega konteksta. Parlamentarni zapiski dokazujejo, da je za uzakonitev napisa odgovorna takratna parlamentarna levica, in ne revizionistična desnica. Kdo je bil pravi avtor reinterpretacije Župančičevih verzov? Glede na njen članek iz leta 2015 bi lahko sklepali, da je bila to Spomenka Hribar. V njem je filozofinja razložila, da se je vprašanje spomenika odprlo že po prvih večstrankarskih volitvah 1990. Avtorica ideje spomenika naj ne bi vztrajala pri prvotnem napisu: »Župančičev verz: 'Domovina je ena / nam vsem dodeljena / in eno življenje / in ena smrt' vsebinsko pove isto kot 'Umrli za domovino.' Tak napis je bil končno sprejet in zakonsko potrjen.« Spomenka Hribar je opozorila, da napisu nasprotuje politična desnica, »ker so ti verzi že napisani na spomenikih revolucije«. Takšno razmišljanje je označila za enodimenzionalno in nekulturno, »poezija vendar presega ne le vse ideologije, temveč tudi vse čase«. S tem je Spomenka Hribar dosegla dvoje: reinterpretacijo/revizijo pesnitve in trganje iz konteksta je opravičila s sklicevanjem na brezčasnost in transcendentnost poezije; za zavračanje napisa je obtožila revizionistično desnico, čeprav so kritike napisa prihajale z vseh strani, tudi iz levece.⁴³

V istem prispevku se je najbolj znana ideologinja sprave distancirala od izbora zmagovalnega projekta. Spomenik žrtvam vseh vojn, ki je do takrat nosil njen pečat, je glavna pobudnica zapustila še pred njegovo postavitvijo. Simbolika izbranega projekta ni ustrezala njeni verziji sprave: partizanski boj pod vodstvom komunistov ima dve dimenziji: revolucijo (slabo) in boj proti nacifašizmu, narodno osvoboditev (dobro). Zato ni mogoče privoliti v popolni revizionizem: »Kot partizanom za osvoboditev jim gre vsa čast! Protikomunisti se med vojno niso borili proti okupatorjem – niti eden ni padel v boju z njimi –, ampak le skupaj z njimi proti partizanom.« Spomenka se ne strinja s ponazoritvijo razklanosti Slovencev z dvema stebroma, saj ne gre samo za spomenik žrtvam druge svetovne vojne, ampak žrtvam vseh vojn, tudi osamosvojitvene vojne leta 1991. Poleg tega spomenik izraža sodobno razklanost, ki jo prenaša na žrtve: »Če bo takšen, kakor je zasnovan, tudi postavljen, bo le priča današnjega razdiralnega stanja med nami. In ne bo nagovarjal ljudi k spravi za sedanost in prihodnost, nasprotno: dve plošči bosta utrdili spomin na razdor in sta kot taki lahko celo nagovor za spor v prihodnje!«⁴⁴

43 Spomenka Hribar, »Spomini, ki družijo, spomini, ki ločujejo,« *Mladina.si*, 21. 8. 2015, pridobljeno 30. 3. 2018, <http://www.mladina.si/168812/spomini-ki-druzijo-spomini-ki-locujejo>.

44 Ibid.

Medijska analiza slavnostne otvoritve: fokusi, interpretacija⁴⁵

Slavnostna otvoritev Spomenika žrtvam vseh vojn in z vojnami povezanih žrtev se je zgodila 13. julija 2017. V nadaljevanju bomo analizirali medijske odmeve v tednih po otvoritvi, ko so debate o upravičenosti spomenika dosegle svoj zenit. Od samega začetka projekta pa vse do otvoritve je spomenik najbolj zavzeto podpiral predsednik RS Borut Pahor, ki je imel v času sprejetja zakona leta 2009 funkcijo predsednika vlade. Nekdanji voditelj slovenske socialne demokracije je leta 2012 kot neodvisni kandidat zmagal na volitvah za predsednika države – tudi s pomočjo glasov politične desnice.⁴⁶ Borut Pahor (zaradi uporabe socialnih omrežij imenovan tudi *Kralj Instagrama*⁴⁷) je v svojem mandatu povsem ponotranjil diskurz (zmerne) narodne sprave po načelu: »Sprava ni spreminjanje preteklosti, je spreminjanje prihodnosti.«⁴⁸

Slavnostni govornik na otvoritvi je bil po pričakovanjih predsednik republike, slovesnosti se je udeležil tudi ljubljanski nadškof in metropolit Stanislav Zore, ki je opravil molitev za žrtve. »Slovenski narod se je z ustanovitvijo lastne države vzpostavil kot nacija. Z odkritjem osrednjega državnega spomenika vsem žrtvam vojn in z vojnami povezanim žrtvam se zdaj vzpostavlja kot zrela nacija«, je poudaril Borut Pahor v slavnostnem govoru. Predsednik republike se dobro zaveda pomena politike spomina. »Kakršni smo, smo zaradi naših spominov. Ne gre za to, da so enaki, enotni ali celo isti. So pa skupni.« Po eni strani je poskušal Pahor biti svetovljanski in strpen do različnih dojemaj nacionalne zgodovine, po drugi strani pa je imel njegov govor osnovne značilnosti historičnega determinizma. Pot v nacionalno in politično zgodovino je bila dolga, zgodovina je slovenski narod močno preizkušala, Slovenci so trpeli pod »tujčevo roko«, prav tako si nista prizanesla niti »brata Slovenca«. Poudarek je na nacionalni koheziji brez nacionalnega ekskluzivizma. Pahor je »ponosen, da je Slovenec«, toda ne zato, ker bi čutil večvrednost nad drugimi, ampak zato, ker ne čuti nikakršne manjvrednosti. Izrazil je tudi optimizem, da bodo takšne katastrofe našim otrokom prihranjene, ker so vzgajani za sožitje, spoštovanje in sodelovanje. Za zaključek je Pahor citiral Antigonine besede: »Ne da sovražim – da ljubim, sem na svetu.«⁴⁹ To je spomenik taki ljubezni,« je zaključil predsednik republike.⁵⁰

Večina leve in desne parlamentarne opozicije se ni udeležila otvoritve spomenika.

45 Za material (medijski kliping) se zahvaljujem Otu Lutharju.

46 Jure Trampuš, »Janševa zmaga,« *Mladina.si*, 7. 12. 2012, pridobljeno 4. 4. 2018, <http://www.mladina.si/118472/janseva-zmaga/>.

47 Vasja Jager, »Kralj instagrama,« *Mladina.si*, 18. 8. 2017, pridobljeno 4. 4. 2018, <http://www.mladina.si/181458/kralj-instagrama/>.

48 »Predsednik Pahor: 'Sprava ni spreminjanje preteklosti, je spreminjanje prihodnosti',« *Predsednik republike Slovenije*, pridobljeno 3. 4. 2018, <http://www.predsednik.si/up-rs/uprs.nsf/objave/AF64FC03F2037A49C1257EBD00658640?OpenDocument>.

49 »Govor predsednika Republike Slovenije Boruta Pahorja na slovesnosti ob odprtju spomenika vsem žrtvam vojn in z vojnami povezanim žrtvam,« *Predsednik Republike Slovenije*, 13. 7. 2017, pridobljeno 4. 4. 2018, <http://www.up-rs.si/up-rs/uprs.nsf/objave/D2FB2A48C140B6F7C125815C005D947C?OpenDocument>.

50 Alenka Župančič, »Kaj je rekel predsednik države,« *Dnevnik*, 16. 8. 2017, 13.

Stranka Levica je projekt spomenika opredelila kot obeležje zgodovinskemu revizionizmu in duhovnemu mračnjastvu. Spomenik, trdi Levica, povsem izničuje status in vlogo partizanskega antifašističnega boja. Vodja desničarske Slovenske demokratske stranke Janez Janša – najbolj glasen zagovornik historičnega revizionizma v slovenskem političnem prostoru – je v tvitu zapisal, da je »vojna za komunistično morijo leta 1945 kriva toliko, kot je puška kriva za umor«. S tem je poskušal pokazati na izvorno zlo komunističnega projekta, ki je zgolj izkoristil drugo svetovno vojno za totalitarno vladavino.⁵¹

Spomeniku je nasprotovala tudi Zveza združenj borcev za vrednote narodnoosvobodilnega boja Slovenije (ZZB NOB), ki je menila, da bo Slovenija pridobila nov spomenik razdora. Poleg tega je ta organizacija opozorila na trganje Župančičevega verza iz konteksta. Zvezo je motila tudi prisotnost ljubljanskega nadškofa, ki ne ustreza ločitvi cerkve od države. Vodja slovenske katoliške cerkve nadškof Zore pa je videl spomenik kot »priložnost, da izrazimo spomin in spoštovanje vsem žrtvam vojnega in revolucionarnega nasilja«. ⁵² Protirevolucionarnega nasilja Zore ni omenjal. Oglasili so se tudi člani vladne komisije za prikrita grobišča, ki je vodila izkopavanje Hude jame. Vodja komisije Jože Dežman – sicer zagovornik historičnega revizionizma z velikim poudarkom na tranzicijski pravici – je povedal, da spomenik podpira. Kljub temu je le »vrh piramide, ki je spodaj ni«. Spomenik bo popoln takrat, ko bodo pokopani vsi mrtvi. Vodja sondiranja in prekopov prikritih grobišč Mitja Ferenc je bil do spomenika bolj prizanesljiv. Obeležju je nasprotoval predvsem zato, ker bi si želel, da se prej uredijo vsa grobišča in umirijo strasti.⁵³ Pri časopisu *Delo* so v dneh po otvoritvi izvedli anketo o novem spomeniku. 40 odstotkov vprašanih je spomenik podprlo, četrtnina vprašanih je bila zadržana, dobra četrtnina pa spomenika ni podprla. Na vprašanje, ali je slovenski narod dosegel spravo zaradi polpretekle zgodovine, pa je kar 78 odstotkov anketirancev odgovorilo z ne.⁵⁴

Televizijske reportaže so poskušale zadržati distanco do novega spomenika, hkrati pa so reproducirale uveljavljeni diskurz o slovenski razdvojenosti in potrebi po narodni spravi. Novinarka javne televizije o nujnosti sprave ni dvomila, državne dostojanstvenike in goste je spraševala: »Kdaj bo sprava v Sloveniji mogoča?« Prisotni politiki so odgovarjali podobno: spomenik je korak v to smer, potrebno je več odpuščanja in pietete.⁵⁵ Zanimivo je bilo poročanje komercialne televizije Kanal A, ki je bila do koncepta sprave veliko bolj kritična kot javna televizija. Voditelj na Kanalu A je slovenske politike obtožil, da izkoriščajo vprašanje sprave za nabiranje političnih točk. Kaj pravijo na to mladi, ki sprave ne potrebujejo? Sodeč po kratki anketi na ulici, so bili mladi sogovorniki do spomenika sprave povsem ravnodušni. Nekateri niso o tem nič vedeli, spet drugi so zgolj slišali, da gre za nekakšno premirje med domobranci in partizani. V nadaljevanju so na Kanalu A predstavili nekaj žrtev vojnega in povoj-

51 Ranka Ivelja in Meta Roglič, »Spomenik sprave ali spomenik razdora«, *Dnevnik*, 12. 7. 2017, 1.

52 Ibid., 2.

53 Vanessa Čokl, »Ti in jaz, oče in sin, belo in črno«, *Večer*, 12. 7. 2017, 4.

54 Zoran Protič, »Podpora odkritju spomenika vsem žrtvam vojn«, *Delo*, 17. 7. 2017, 2.

55 »Odkritje spomenika na Kongresnem trgu«, *TV Slovenija 1, Odmevi* (22.00), 13. 7. 2017, klipimg.

nega nasilja: preživelu taboriščnico iz Auschwitza; sogovornico, ki so ji partizani po vojni ustrelili očeta; ženo umrlega v osamosvojitveni vojni 1991. Televizijski voditelj je zaključil temo v moralističnem in antipolitičnem tonu: politika že 26 let izrablja zgodovino, čeprav je jasno, da so domobranci sodelovali z okupatorji, komunisti pa so izvajali povojne poboje. Zanikanje enega in drugega pa naj bi bilo tisto, s čimer stranki SDS in Levica nabirata politične glasove. Mladi pa doživljajo veliko zastrupljanje ...⁵⁶

Kako si lahko interpretiramo senzacionalistično kritičnost do koncepta sprave? Kot izraz naveličanosti velikega dela javnosti nad konceptom, s katerim se ne more identificirati? Gotovo so snovalci komercialnih novic upoštevali tudi ta moment, drugače ne bi pripravili takšnih prispevkov. Voditelj je stranki Levico in SDS preprosto vrgel v isti koš in jima pripisal isto krivdo za zavračanje očitnih zgodovinskih dejstev. Pri čemer je treba opozoriti, da je stranka SDS veliko energije vložila v zanikanje kolaboracije z okupatorji,⁵⁷ medtem ko stranka Levica (oziroma njene predhodnice) ne zanika odgovornosti partizanov za povojne poboje, čeprav se tej tematiki očitno izogiba.⁵⁸

Največ prostora novemu spomeniku je namenil tisk, ki podpira politično desnico, še zlasti glasilo stranke SDS *Demokracija*. Komentator Metod Berlec je postavitev obeležja označil za »promocijo levičarske lažne želje po spravi«. Opozoril je na spravno slovesnost v Kočevskem rogu leta 1990, ki naj bi jo bivši komunisti izkoristili za politično krinko, da organi pregona ne bi raziskali povojnih zločinov. Od takrat naprej nasledniki zločincev minimalizirajo tragiko krvave revolucije. Zločinov »političnih očetov« ne obžalujejo, zato gre pri novem spomeniku zgolj za izkrivljanje resnice. Komentatorja moti, da v bližini sedanjega spomenika še vedno stoji grobnica »vodilnih komunističnih krvolokov« (Grobnica narodnih herojev). »Dokler bodo ti spomeniki stali v središču naše države in dokler v središču mesta ne bo stal pravi spomenik žrtvam revolucije, Slovenija ne bo normalna država.«⁵⁹ Komentar je dopolnila razprava znanega domobranca in revizionista Justina Stanovnika, ki je komuniste ponovno obtožil krivde za »državljsko vojno«. V razpravi na šestih straneh kolaboracije s fašizmom ni omenil niti enkrat.⁶⁰ Revizionistična reakcija je jasna: nujno je popolno izničenje osovraženih simbolov.

Strokovna javnost (arhitekti in umetnostni zgodovinarji) je spomenik kritizirala že pred otvoritvijo. Umetnostna zgodovinarica Beti Žerovc je bila do izbranega projekta med drugim kritična tudi zato, ker spomenik ne predstavlja vsebine, ki je bila razpisana na javnem razpisu. Spomenik ne komemorira žrtev vseh vojn, ampak današnji odnos do druge svetovne vojne (razklanost), poudarjanje navpičnih osi pa izraža »moški princip«, ki predpostavlja podrejenost namesto komemoriranja. Takšen spomenik ne

56 »Postavitev spomenika sprave,« *Kanal A, Svet* (18.00), 13. 7. 2017, klipng.

57 France Cukjati, »Kričanje 'kolaboracija je zločin' je izraz skrajno prostaškega obujanja državljske vojne,« *sds.si*, pridobljeno 3. 4. 2018, <https://www.sds.si/novica/france-cukjati-kricanje-kolaboracija-je-zlocin-je-izraz-skrajno-prostaskega-obujanja>.

58 Meta Roglič, »Ni poti nazaj v jugoslovansko izkušnjo,« *Dnevnik.si*, 20. 6. 2015, pridobljeno 3. 4. 2018, <https://www.dnevnik.si/1042715408>.

59 Metod Berlec, »V senci spomenikov množičnih morilcev,« *Demokracija*, 20. 7. 2017, 3.

60 Justin Stanovnik, »Spomenik žrtvam vseh vojn,« *Demokracija*, 20. 7. 2017, 1–6.

bo podpiral družbene kohezije, ampak nasprotno, nasilje, ki je sicer na margini družbe, bo povlekel v njeno središče.⁶¹ Arhitektka Marka Apiha je prav tako motila simbolika razklanosti, spomenik pa v svoji praznosti sugerira zgolj individualno interpretacijo.⁶² Kritičen je bil tudi arhitekt Fedja Košir, ki je spomenik označil za »anonimno minimalistično gmoto brez pomena.«⁶³ Oglasila se je še vnukinja Otona Župančiča Alenka Župančič, ki je opozorila, da je bila pesem napisana partizanskim junakom. Sorodniki pesnika se kljub temu niso odločili za zahtevo prepovedi uporabe pesnitve. Neavtorizirano kopiranje Župančičevih verzov je ostro obsodil tudi predsednik slovenskega PEN-a Ivo Svetina, ki je reinterpretacijo Župančiča označil za »fotokopiranje na novo slovensko nesrečo.«⁶⁴

Spomenik je še pred otvoritvijo začel živeti svoje lastno življenje mimo moralno-političnih razprav o narodni spravi in razcepljenosti. Zanimivo je, da je že s svojo prisotnostjo vplival na sosednje stavbe. Po nenavadnem naključju se v neposredni bližini spomenika nahaja nočni lokal z imenom »Pr' Skelet«. Zaradi neljubih asociacij (spomenik naj bi komemoriral mrtve) je moral lastnik lokala pred otvoritvijo tablo z napisom sneti.⁶⁵ Da bi bila ironija še večja, lahko v bližini spomenika najdemo tudi kavarno z imenom »Zvezda«. V dneh okoli otvoritve je po spletu krožil tvit novinarja Martina Tomažina: »Po odkritju spomenika bodo šli desničarji baje na kavo k Skelet', levičarji pa na sladoleđ v Zvezdo.«⁶⁶

Poleg viralnih šal o novem spomeniku so se v javnosti pojavili tudi ironični komentarji znanih Slovencev. Upokojeni arhitekt in publicist Janez Suhadolc, v javnosti znan po kolesarskih potopisih, je predlagal, da bi spomenik predelali v umetno plezalno steno. Betonski steni bi bili likovno bolj artikulirani in tudi na pogled privlačnejši, če bi bili posejani s pisanimi oprijemi za plezalce. Množica plezalcev na spomeniku bi tvorila umetniški mobil, spomenik pa bi bil opremljen z živo plastiko. Umetnostna stroka bi ga lahko opredelila kot body art, nekatere plezalne smeri bi lahko poimenovali po protagonistih slovenske zgodovine. S športno predelavo bi se spomenik otresel ideoloških konfliktov, vsak bi imel možnost priplezati do vrha in navzdol.⁶⁷ Znani pisatelj Mate Dolenc je bil v nasprotju s Suhadolcem namenoma ideološki. Ko je prvič obiskal spomenik, je dolgo iskal sporni verz Otona Župančiča. Našel ga je šele, »ko sta se odstranila dva psa, ki sta z dvignjenima zadnjima nogama pozdravljala vse žrtve, jaz pa sem šel na kolena (...) potem pa še na vse štiri in tam sem ga našel in si ga ponovno prebral«. Pisatelj je mislil, da so verzi namenjeni partizanom, ampak zdaj očitno veljajo tudi za domobrancelje. V skladu z osnovno idejo Spomenika žrtvam vseh vojn Dolenc predlaga Evropski uniji naj »postavi skupni spomenik Churchillu in Hitlerju. Saj v smrti smo vsi enaki, kajneda, draga Spomenka?«⁶⁸

61 Žerovc, »Spomenik, ki bo zapičen v naše osrčje za vselej.«

62 Marko Apih, »Pisma bralcev,« *Sobotna priloga Dela*, 22. 7. 2017, 30.

63 Fedja Košir, »Pisma bralcev,« *Sobotna priloga Dela*, 22. 7. 2017, 31.

64 Gregor Butala in Maja Sučur, »Neavtorizirano kopiranje Župančičevih verzov,« *Dnevnik*, 15. 7. 2017, 2.

65 »Jankoviću obljubil, da bo umaknil tablo z imenom lokala,« *Dnevnik*, 13. 7. 2017, 9.

66 »Izjave tedna,« *Mladina.si*, 28. 7. 2017, pridobljeno 3. 4. 2018, <http://www.mladina.si/181081/izjave-tedna/>.

67 Janez Suhadolc, »Žrtve vseh spomenikov,« *Mladina*, 18, 8, 2017, 4.

68 Mate Dolenc, »V smrti vsi enaki,« *Delo*, 17. 8. 2017, 5.

Kako se slovenski primer navezuje na zgoraj omenjeno napetost med konceptoma tranzicijske pravice in historičnega revizionizma? Neskladje med literaturo tranzicijske pravice in spominskimi študijami daje veliko možnosti za pripadnike historičnih revizionizmov. V Sloveniji so diskurz tranzicijske pravice posvojili antikomunistični zagovorniki historičnega revizionizma, skupaj s psihološkimi in medicinskimi analogijami, ki jih uporabljajo na individualni in nacionalni ravni.⁶⁹ Še več, poskus zmerne politike narodne sprave, ki jo podpira predsednik RS Borut Pahor, je podoben politiki narodne sprave, ki jo zagovarja politična desnica. Če upoštevamo tezo Ota Lutharja, da historični revizionizem temelji na deskriptivnem samozadostnem načinu interpretacije (poudarek na nacionalnem okviru, dehistorizacija preteklosti, moraliziranje), potem lahko oba koncepta narodne sprave opredelimo kot historični revizionizem.⁷⁰ Razlika med njima je v intenzivnosti in fokusu. Zmerna politika narodne sprave je v primerjavi z antikomunistično benignejša, manj opazna, celo »prazna«, medtem ko je desničarska verzija narodne sprave glasnejša, čeprav je na margini. Zmerna politika narodne sprave zagovarja status quo (načelo: spravimo se, pustimo preteklost za sabo). Desničarska politika narodne sprave pa zahteva popolno revizijo družbe v smislu anti-komunizma in dokončno izničenje ostankov nekdanjega socialističnega sistema.

Asimetrična primerjava s španskim in srbskim primerom

Po mnenju Jürgena Kocke historičnih fenomenov ni mogoče primerjati v svoji popolnosti, lahko pa primerjamo zgolj določene aspekte po načelu asimetrične primerjave.⁷¹ Poglejmo dva primera kritične obravnave tranzicijske pravice, ki jih omenjamo predvsem z namenom uvrščanja slovenskega primera v širši komparativni kontekst. Španski primer »dogovora o molku« meče nenavadno luč na prepričanje, da se je za uspešen prehod iz avtoritativnega v demokratični sistem nujno treba soočiti s preteklostjo. Po Francovi smrti v Španiji ni bilo sodnih procesov ali drugih ukrepov, ki bi obravnavali množične poboje iz obdobja državljanske vojne (1936–1939) in Francovo represijo (1939–1975). Politolog Omar G. Encarnación poudarja, da sprava ni predpogoj za demokratizacijo. Španska politična elita je bila v obdobju 1975–2004 prepričana, da je pakt pozabe nujen za prehod v demokracijo. To naj bi dokazovalo, da takratna španska politika travmatične zgodovine ni obravnavala kot etičnega vprašanja, ampak kot politično vprašanje.⁷² Pragmatičen odnos do preteklosti ni mogel zapečatiti travmatične zgodovine. V začetku novega tisočletja se je pojavilo »gibanje za zgodovinski spomin«, ki je spodbudilo množični projekt odkopavanja grobišč. Leta 2007 je levosredinski vladi uspelo z zakonom o »zgodovinskem spominu«. Ta je opredelil pomoč žrtvam in zagotovil sredstva za raziskovanje in izkopavanja, a že leta 2011

69 Jože Dežman, »Preseganje travmatskih bremen titoizma,« *Bogoslovni vestnik*, 74, št. 4 (2014): 611–38.

70 Luthar, »Red Dragon and the Evil Spirits«, 8, 9.

71 Jürgen Kocka, »Comparison and Beyond,« *History and Theory*, 42, št. 1 (2003): 41.

72 Omar G. Encarnación, »Reconciliation after Democratization. Coping with the past in Spain,« v: *Political Science Quarterly*, 123, št. 3 (2008): 456.

je konservativna vlada sredstva za urejanja grobišč ukinila. Ugledni zgodovinar Santos Juliá je nasprotoval zakonu o »zgodovinskem spominu« s preprosto trditvijo, da ima vsak pravico do spomina. Ta pa se razlikuje od zgodovinopisne analize preteklosti, ki se mora opirati na relevantno zgodovinsko gradivo.⁷³

Drugi primer, ki je relevanten za našo temo, je gibanje za tranzicijsko pravico v državah nekdanje Jugoslavije po vojnah ob njenem razpadu. Srbski sociolog Slobodan Karamanić je gibanje za »resnico in spravo« v nekdanjem jugoslovanskem prostoru odkrito navezal na fenomen zgodovinskega revizionizma. Na prvi pogled je ta zveza videti nenavadno: tranzicijska pravica deluje kot kritični opomin na zločine v imenu naroda. Karamanić trdi, da ima pri gibanju za tranzicijsko pravico vlogo posredovanja med »objektivnim« (resnica) in »subjektivnim« (sprava) koncept naroda. Edino zagotovilo, da bo poznavanje resnice proizvedlo določen učinek (spravo), je pripoznanje znotraj okvirov nacije. Kot primer navede srbsko zagovornico »resnice in sprave«, ki od Srbov terja, da se soočijo s svojo, srbsko krivdo. Po njegovem mnenju takšna srbska krivda predstavlja priložnost, da srbski nacionalizem aktivira svoj politični položaj. Še več, srbska krivda paradoksalno dokaže nedolžnost besede Srb. Sprava ni nič drugega, poudarja Karamanić, kot samosprava in samoresnica, resnica nacionalne identitete.⁷⁴

Oba primera imata pomembne vzporednice s slovensko situacijo. Tako kot pri slovenskem primeru se tudi španski ukvarja s časovno oddaljenimi travmatičnimi dogodki, ki jih velika večina prebivalcev ni doživela. Kako dolgo traja obdobje tranzicije po nasilnih dogodkih? Če večina prebivalstva zaradi preteklega časa dogodkov ni izkusila, je informacije o tem dobila iz druge roke. Ne glede na naše vrednotenje spornih dogodkov spada generacijski kulturni transfer na področje spominskih študij in študij zgodovinenja. Primer bivše Jugoslavije, kjer je izvajanje tranzicijske pravice zelo aktualno, pa kaže na zakrito prisotnost nacionalizma. Čeprav gre za drugačen kontekst, je tudi v slovenskem primeru evidentno vprašanje naroda in njegove trajnosti (perenializem). Pojmovanje slovenskega naroda kot relativno homogene entitete je bilo v središču razprav o narodni spravi vse od zgodnjih osemdesetih let do postavitve spomenika v letu 2017, čeprav je pojem narodne sprave vmes celo odpadel.

Zaključek

V slovenski javnosti je Spomenka Hribar od leta 1984 do danes obravnavana bodisi kot nesporna moralna avtoriteta bodisi kot škodljiva publicistka. Slovenska javnost ne premore zgodovinske distance, ki bi omogočala, da bi se teze o narodni spravi obravnavale kot zgodovinski pojav, kot izraz skupine kritičnih intelektualcev v osemdesetih

73 Peter Vodopivec, »O zgodovinopisju o španski državljanski vojni,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, št. 1 (2016): 18.

74 Slobodan Karamanić, »'Resnica in sprava' kot zgodovinski revizionizem. Primer dediščine vojn in nasilja v postjugoslovanskem kontekstu,« *Borec*, 60 (2008) 648–51: 114.

letih 20. stoletja, ki so med kritiko jugoslovanskega socializma odkrili fenomen naroda. Tako kot romantični nacionalisti prve polovice 19. stoletja so tudi oni v narodni emancipaciji videli rešitve za mnoge sodobne težave. Kritizirali so nadvlado razrednega nad narodnim, ki naj bi posredno proizvajala nacionalizme v Jugoslaviji.⁷⁵ Pojem narodne sprave je bil glede na travmatično slovensko zgodovino v središču njihove agende. V nekaj letih so se režimski kritiki (med njimi Spomenka Hribar) znašli v konkretni vlogi narodnih voditeljev, njihova kritika pa je postala ideološka hrbtenica nove države.

Ko se je prah ob otvoritvi poleti 2017 polegel, so komentatorji največjega slovenskega časopisa *Delo* ugotavljali dvoje: a) spomenika nihče ne mara in b) spomenik nima vsebine. Jožica Grgič je zapisala, da spomenik »ni ne lep ne grd, ker je – prazen«. ⁷⁶ Njen kolega Peter Kolšek pa je dodal, da z njim ni zadovoljen »nihče, ki je zgodovinsko priseben«. ⁷⁷ Je praznost res glavna značilnost spomenika? Z vidika politike (in kulture) spomina lahko spomeniku utemeljeno pripišemo dva pomena: a) spomenik jasno izraža ideologijo slovenske narodne razcepljenosti oz. razklanosti na dva približno enaka dela. To komponento so kritizirali strokovnjaki (umetnostni zgodovinarji, arhitekti, zgodovinarji), politiki različnih prepričanj in ne nazadnje sama idejna avtorica spomenika. Kljub temu lahko z analizo kritike razcepljenosti hitro ugotovimo, da so bili redki tisti, ki so problematizirali razcepljenost Slovencev samo na sebi, ampak zgolj prikaz razcepljenosti v spomeniku, ki se nanaša na drugo svetovno vojno: spomenik bi moral komemorirati žrtve vseh vojn, ne samo izražati razcepljenosti glede druge svetovne vojne in povojnih pobojev. Tega, da je že sama ideja razcepljenosti sporna, kritiki spomenika v veliki večini ne opazijo, ampak običajno rekonstruirajo in na novo reinterpretirajo ideologijo razcepljenosti. Z vidika nacionalnega zgodovinopisja in spominskih študij pa je ta dualizem historične percepcije problematičen – preprečuje oblikovanje kompleksnejšega in pluralnejšega pogleda na preteklost v javni sferi.

Drugi ideološki pomen je tako očiten, da so ga opazili zgolj nekateri kritiki (npr. Beti Žerovc): (b) slovenski nacionalizem. Edina vez, ki povezuje komemorirane žrtve vojne, naj bi bila slovenska nacionalna identiteta. Prednacionalne, lokalne, deželne, hibridne in »tuje« identifikacije niso upoštevane. Če imamo spomenik za materializacijo zmerne ideologije narodne sprave in če sprejemamo tezo, da je predpogoj za koncept narodne sprave razumevanje naroda kot vnaprej dane lastnosti posameznika, potem gre pri našem spomeniku za izrazito materializacijo naroda. Bi lahko Spomenik žrtev vseh vojn opredelili kot edini spomenik čistega slovenstva? Vprašanje je retorično, a brez slovenskega nacionalizma si takšnega spomenika ne moremo predstavljati. Navezava naroda na koncept sprave je tudi tista točka, ki družbi slovenski primer s španskim in srbskim.

75 Ivo Urbančič, »Jugoslovanska 'nacionalistična kriza' in Slovenci v perspektivi konca nacije,« *Nova revija*, 5, št. 57 (1987): 36.

76 Jožica Grgič, »Zidova kot spomenik,« *Delo*, 15. 7. 2017, 1.

77 Peter Kolšek, »Metafizika v avgustu,« *Sobotna priloga Dela*, 5. 8. 2017, 32.

Viri in literatura

- Apih, Marko. »Pisma bralcev.« *Sobotna priloga Dela*, 22. 7. 2017, 30.
- Bar-Siman-Tov, Yaacov. »Why reconciliation?.« V: Yaacov Bar-Siman-Tov, ur. *From Conflict Resolution to Reconciliation*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Berlec, Metod. »V senci spomenikov množičnih morilcev.« *Demokracija*, 20. 7. 2017, 3.
- Butala, Gregor in Maja Šučur. »Neavtorizirano kopiranje Župančičevih verzov.« *Dnevnik*, 15. 7. 2017, 2.
- Centrih, Lev. »O pomenu komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej.« *Borec* 60 (2008) 648–51: 61–83.
- Čepič, Zdenko, Nevenka Troha in Damijan Guštin. *Slovenija v vojni 1941–1945*. Ljubljana: Modrijan, 2017.
- Čokl, Vanessa. »Ti in jaz, oče in sin, belo in črno.« *Večer*, 12. 7. 2017, 4.
- Cukjati, France. »Kričanje 'kolaboracija je zločin' je izraz skrajno prostaškega obujanja državljan-ske vojne.« *sds.si*. Pridobljeno 3. 4. 2018. <https://www.sds.si/novica/france-cukjati-kricanje-kolaboracija-je-zlocin-je-izraz-skrajno-prostaskega-obujanja>.
- Deželak Barič, Vida. »Posledice vojnega nasilja: Smrtne žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem.« V: Nevenka Troha, ur. *Nasilje vojnih in povojnih dni*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Dežman, Jože. »Preseganje travmatskih bremen titoizma.« *Bogoslovni vestnik*, 74, št. 4 (2014): 611–38.
- *Dnevnik*, 13. 7. 2017, 9. »Jankoviću obljubil, da bo umaknil tablo z imenom lokala.«
- *Dogovori*. 16. 2. 1979, 6. »Grobница narodnih herojev.«
- Dolenc, Mate. »V smrti vsi enaki.« *Delo*, 17. 8. 2017, 5.
- Drobnič, Tone. »Slovenska zaveza.« *Zaveza*, 10. 2. 1991, 2.
- *Državni zbor RS*. »Stenografski zapisniki 12. izredne seje Državnega zbora RS z dne 8. 9. 2009.« Pridobljeno 28. 3. 2018. <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=V&type=sz&uid=73B7CF38A0C52997C12579680059E79C>.
- Elster, Jon. *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Encarnación, Omar G. »Reconciliation after Democratization: Coping with the past in Spain.« *Political Science Quarterly*, 123, št. 3 (2008): 435–59.
- Ferenc, Mitja. »Post-war killings and concealed gravesites of World War II in Slovenia.« *Slovene Studies*, 40, št. 1–2 (2018): 77–91.
- Ferenc, Mitja. »Tezno – največje prikriveno grobišče u Sloveniji. O istraživanju grobišta u protutenkovskom rovu u Teznom (Maribor).« *Časopis za suvremenu povijest*, 44, št. 3 (2012): 539–69.
- Grah, Matija. »Spomenik vsem žrtvam bo nova Potemkinova vas.« *Delo.si*, 19. 8. 2013. Pridobljeno 5. 6. 2017. <http://www.delo.si/zgodbe/ozadja/mitja-ferenc-spomenik-vsem-zrtvam-bo-nova-potemkinova-vas.html>.
- Grgič, Jožica. »Zidova kot spomenik.« *Delo*, 15. 7. 2017, 1.
- Hribar, Spomenka. »Krivda in greh.« V: Dimitrij Rupel, ur. *Kocbekov zbornik*. Maribor: Obzorja, 1990.
- Hribar, Spomenka. »Spomini, ki družijo, spomini, ki ločujejo.« *Mladina.si*, 21. 8. 2015. Pridobljeno 30. 3. 2018. <http://www.mladina.si/168812/spomini-ki-druzijo-spomini-ki-locujejo>.
- Hribar, Spomenka. »Zapisnik 1.« *Nova revija*, 41/42 (1985): 1252.
- *International Center for Transitional Justice*. »About Us.« Pridobljeno 4. 4. 2018. <https://www.ictj.org/about>.
- *International Center for Transitional Justice*. »Reconciliation.« Pridobljeno 3. 4. 2018. <https://www.ictj.org/gallery-items/reconciliation>.
- Ivelja, Ranka in Meta Roglič. »Spomenik sprave ali spomenik razdora?.« *Dnevnik*, 12. 7. 2017, 1.

- Jager, Vasja. »Kralj instagrama.« *Mladina.si*, 18. 8. 2017. Pridobljeno 4. 4. 2018. <http://www.mladina.si/181458/kralj-instagrama>.
- Kanal A. Svet (18.00), 13. 7. 2017. »Postavitev spomenika sprave.« [kliping].
- Kansteiner, Wulf. »Finding Meaning in Memory. A Methodological Critique of Collective Memory Studies.« *History and Theory*, 41, št. 2 (2002): 179–97.
- Karamanič, Slobodan. »Resnica in sprava kot zgodovinski revizionizem. Primer dediščine vojn in nasilja v postjugoslovanskem kontekstu.« *Borec*, 60 (2008) 648–51: 139–51.
- Kocka, Jürgen. »Comparison and Beyond.« *History and Theory*, 42, št. 1 (2003): 9–44.
- Kolšek, Peter. »Metafizika v avgustu.« *Sobotna priloga Dela*, 5. 8. 2017, 32.
- Koselleck, Reinhart. *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995.
- Košir, Fedja. »Pisma bralcev.« *Sobotna priloga Dela*, 22. 7. 2017, 31.
- Luthar, Breda in Oto Luthar. »Kolonizacija spomina, Politika in kontekstualnost domobrskih spomenikov po letu 1991.« V: Oto Luthar in Jurij Perovšek, ur. *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- Luthar, Oto. »Red Dragon and the Evil Spirits.« V: Oto Luthar, ur. *Red Dragons and Evil Spirits. Post-Communist Historiography Between Democratization and New Politics of History*. Budapest in New York: CEU Press, 2017.
- Mihajlovič Trbovc, Jovana in Vladimir Petrović. »The Impact of the ICTY on Democratization in the Yugoslav Successor States.« V: Sabrina Ramet, ur. *Building Democracy in the Yugoslav Successor States. Accomplishments, Setbacks, Challenges since 1990*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Milek, Vesna. »Res verjamem v to, da človek lahko reši drugega človeka.« *Delo.si*, 30. 9. 2017. Pridobljeno 29. 3. 2018. <http://www.delo.si/sobotna/res-verjamem-v-to-da-clovek-lahko-resi-dругega-cloveka.html>.
- Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve. »Zapisnik 4. seje projektne skupine za izvedbo projektov postavitve spomenika in izgradnje centralne kostnice, 22. 4. 2010.«
- Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. »Spomenik vsem žrtvam vojn.« Pridobljeno 28. 3. 2018. http://www.mddsz.gov.si/si/medijsko_sredisce/novica/8200.
- *Mladina.si*, 28. 7. 2017. »Izjave tedna.« Pridobljeno 3. 4. 2018. <http://www.mladina.si/181081/izjave-vedna>.
- Olick, Jeffrey K. »Collective Memory. The Two Cultures.« *Sociological Theory*, 17, št. 3 (1999): 333–48.
- Potič, Zoran. »Podpora odkritju spomenika vsem žrtvam vojn.« *Delo*, 17. 7. 2017, 2.
- *Pravno-informacijski sistem Republike Slovenije*. »Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o vojnih grobiščih (ZVG-A).« Pridobljeno 28. 3. 2018. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKOS691#>.
- *Predsednik Republike Slovenije*. »Govor predsednika Republike Slovenije Boruta Pahorja na slovesnosti ob odprtju spomenika vsem žrtvam vojn in z vojnami povezanim žrtvam.« Pridobljeno 4. 4. 2018. <http://www.up-rs.si/up-rs/uprs.nsf/objave/D2FB2A48C140B6F7C125815C005D947C?OpenDocument>.
- *Predsednik republike Slovenije*. »Predsednik Pahor: Sprava ni spreminjanje preteklosti, je spreminjanje prihodnosti.« Pridobljeno 3. 4. 2018. <http://www.predsednik.si/up-rs/uprs.nsf/objave/AF64FC03F2037A49C1257EBD00658640?OpenDocument>.
- Repe, Božo. »Povojna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev.« V: Janvit Golob, Peter Vodopivec, Janko Prunk, Tine Hribar in Milena Basta, *Žrtve vojne in revolucije*. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.
- Repe, Božo. *Slovinci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Roglič, Meta. »Ni poti nazaj v jugoslovansko izkušnjo.« *Dnevnik.si*, 20. 6. 2015. Pridobljeno 3. 4. 2018. <https://www.dnevnik.si/1042715408>.

- Santa-Barbara, Joanna. »Reconciliation.« V: Charles Webel in Johan Galtung, ur. *Handbook of Peace and Conflict Studies*. London in New York: Routledge, 2007.
- Simić, Olivera in Zala Volčič, ur. *Transitional Justice and Civil Society in the Balkans*. New York: Springer, 2013.
- Slabe, Janja. »Slovenska narodna sprava v časopisju (1984–1997). Diplomsko delo.« Ljubljana, 2004.
- Stanovnik, Justin. »Spomenik žrtvam vseh vojn.« *Demokracija*, 20. 7. 2017, 1–6.
- Suhadolc, Janez. »Žrtve vseh spomenikov.« *Mladina*, 18. 8. 2017, 4.
- Svenšek, Ana. »Huda jama je bila prehuda. Po državi še vedno stotine neoznačenih grobišč.« *rtvslo.si*, 3. 3. 2015. Pridobljeno 28. 3. 2018. <https://www.rtvsllo.si/slovenija/huda-jama-je-bila-prehuda-po-drzavi-se-vedno-stotine-neoznacениh-grobisc/359553>.
- Trampuš, Jure. »Janševa zmaga.« *Mladina.si*, 7. 12. 2012. Pridobljeno 4. 4. 2018. <http://www.mladina.si/118472/janseva-zmaga>.
- Tucker, Aviezer. »Historiographic Revision and Revisionism The Evidential Difference.« V: Michal Kopeček, ur. *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest in New York: CEU Press, 2008.
- *TV Slovenija 1. Odmevi* (22.00), 13. 7. 2017. »Odkritje spomenika na Kongresnem trgu.« [kling].
- Urbančič, Ivo. »Jugoslovanska 'nacionalistična kriza' in Slovenci v perspektivi konca nacije.« *Nova revija*, 5, št. 57 (1987): 30–56.
- Vatan, Florence in Marc Silberman. »Introduction. After the Violence: Memory.« V: Florence Vatan in Marc Silberman, ur. *Memory and Postwar Memorials. Confronting the Violence of the Past*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Videmšek, Boštjan. »Usoda.« *Delo.si*, 17. 7. 2010. Pridobljeno 29. 3. 2018. <http://www.delo.si/novice/svet/usoda.html>.
- Vodopivec, Peter. »O zgodovinisju o španski državljanski vojni.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, št. 1 (2016): 7–22.
- *Zrtvamvojn.si*. »Zasnova spomenika.« Pridobljeno, 4. 4. 2018. <http://zrtvamvojn.si/index.php/home/razvojprojekta/natecajna-naloga>.
- Žerovc, Beti. »Spomenik, ki bo zapičen v naše osrčje za vselej.« *Sobotna priloga Dela*, 18. 3. 2017, 26–28.
- Žerovc, Beti. »Spomenik, ki bo zapičen v naše osrčje za vselej.« *Delo.si*, 18. 3. 2017. Pridobljeno 4. 4. 2018. <http://www.delo.si/sobotna/spomenik-ki-bo-zapicen-v-nase-osrcje-za-vselej.html>.
- Župančič, Alenka. »Kaj je rekel predsednik države?.« *Dnevnik*, 16. 8. 2017, 13.

Marko Zajc

**THE MONUMENT NEAR PR' SKELET BAR AND ZVEZDA
CAFE: ON THE POLITICS OF MEMORY IN SLOVENIA IN THE
SECOND DECADE OF THE THIRD MILLENIUM**

SUMMARY

The main purpose of this contribution is to describe and analyse the politics of memory in Slovenia in the most recent history regarding the events during World War II and immediately after it with the example of the design and erection of the Monument to the Victims of All Wars in Ljubljana. The article does not concern itself with the historical analysis of the post-war executions, but rather with their reception in the Slovenian public and politics. Furthermore, the purpose of this contribution is not to provide a normative evaluation of the events, processes, and historical actors, but rather a historical critique of the receptions of traumatic events in the Slovenian society in the second decade of the third millennium. In the first part of the article, the author defines the concepts most frequently used to analyse the memory of traumatic events: transitional justice, reconciliation, and revisionism. The second part of the contribution focuses on the development of the concept of national reconciliation in Slovenia since its invention by Spomenka Hribar until its internalisation by the centre politics in Slovenia. In the final part of the article, the author presents an analysis of media reports about the unveiling of the Monument to the Victims of All Wars on 13 July 2017.

1.01 UDK: 725.94:94(497.4)"1941/1945":316.62(497.4Ljubljana)"2000/2020"

Beti Žerovc*

Spomenik žrtvam vseh vojn in problematike sodobnega postavljanja javnih skulptur in spomenikov v Sloveniji

IZVLEČEK

Besedilo obravnava nekatere sodobne problematike postavljanja javnih skulptur in spomenikov v Sloveniji. Osredotoča se na Spomenik žrtvam vseh vojn, ki je bil poleti 2017 odkrit v središču Ljubljane. Spomenik in dogajanje okoli njega zajame kot primer zapleta, v katerem neustrezno ravnanje različnih deležnikov v dolgotrajnem procesu nastajanja spomenika proizvaja številna družbena nesoglasja in na koncu tudi problematičen spomenik.

Članek problematizira historični revizionizem v odnosu do druge svetovne vojne, ki se udejanja v spomeniku in skozi procese, povezane z njim. Preizprašuje, kako in zakaj nastane takšen velik državni spomenik, čeprav ni strokovno utemeljenega konsenza o tem, da spomeniki dejansko delujejo zdravilno na travmatizirane in postkonfliktne družbe, kot tudi ni konsenza o tem, da Slovenci v tem trenutku smo takšna družba. O spomeniku se pogosto govori kot o spomeniku spravi, čeprav ni konsenza o nujnosti sprave, kaj šele o tem, kaj naj bi ta sprava dejansko pomenila in kaj naj bi bili njeni elementi.

Ključne besede: Spomenik žrtvam vseh vojn, javna plastika, umetnost in družbena odgovornost, zgodovinski revizionizem, kolektivni spomin

* Dr., izredna profesorica, Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

ABSTRACT

THE MONUMENT TO THE VICTIMS OF ALL WARS AND THE ISSUES OF CONTEMPORARY PUBLIC SCULPTURES AND MONUMENTS IN SLOVENIA

The text discusses some of the contemporary issues of erecting public sculptures and monuments in Slovenia. It focuses on the Monument to the Victims of All Wars, unveiled in the centre of Ljubljana in the summer of 2017. The monument and the events surrounding it are presented as an example of a predicament in which the inappropriate behaviour of the different stakeholders in the long-term process of monument creation produces numerous social disagreements and ultimately results in a problematic monument.

The article problematises the historical revisionism regarding World War II, which manifests itself in the monument and through the processes associated with it. It examines how and why such a large state monument can be created regardless of the absence of a professional consensus that monuments actually have a therapeutic effect on traumatised and post-conflict societies. Furthermore, there is also no consensus that Slovenians are currently such a society at all. The monument is often referred to as a tribute to reconciliation, although there is also no consensus about the necessity for reconciliation, let alone about what such reconciliation may actually mean and what its elements should be.

Keywords: Monument to the Victims of All Wars, public sculpture, art and social responsibility, historical revisionism, collective memory

Članek obravnava nekatere sodobne problematike postavljanja javnih skulptur in spomenikov pri nas. Osredotoča se na *Spomenik žrtvam vseh vojn* (odslej SŽV), ki je bil poleti 2017 odkrit v središču Ljubljane. Spomenik in dogajanje okoli njega zajame kot primer zapleta, v katerem neustrezno ravnanje različnih deležnikov v dolgotrajnem procesu nastajanja spomenika proizvaja številna družbena nesoglasja in na koncu tudi problematičen spomenik. Članek opredeli in analizira najbolj problematične točke na poti nastanka spomenika in razmišlja o tem, kako ta organizira naš skupni prostor ter kaj s svojo konkretno formo govori.

Besedilo je bilo sprva pisano z opombami, vendar je bilo zavoljo aktualnosti vsebine tudi za širšo javnost najprej objavljeno brez njih v Sobotni prilogi časopisa *Delo*.¹ Ponatisnjeno je izvirno besedilo, kakršno je bilo objavljeno v *Delu*, in zato govori o postavitvi spomenika v prihodnjiku. Opombe, ki so tokrat objavljene prvič, pa so malenkost posodobljene, tako da so vključeni nekateri dogodki in odzivi, povezani s spomenikom do poletja 2019.²

1 Beti Žerovc, »Spomenik, ki bo zapičen v naše osrčje za vselej,« *Delo*, 17. 3. 2017, pridobljeno 19. 1. 2019, <https://www.delo.si/sobotna/spomenik-ki-bo-zapicen-v-nase-osrce-za-vselej.html>.

2 V opombah poskušam predvsem bolje pojasniti, kako je umetnostno polje – s tem mislim likovno in arhitekturno področje, ki sta bili vpleteni v projekt SŽV – ne le s fizičnim spomenikom, temveč kot celota, skozi svoje obnašanje

Henri Lefebvre, znameniti mislec prostora, je leta 1985 v predgovoru knjige *Produkcija prostora* zapisal, da produkcijski način ureja – proizvaja – svoj prostor (in svoj čas) in se na ta način dovrši.³ Trditvi zlahka pritrdimo, sliši se logično, vendar kaj pravzaprav pomeni? Kaj bi to lahko pomenilo v primeru slovenskih mest?

Tukaj si verjetno na hitro zamislimo sebe kot sodobnega potrošnika v trgovskem središču na obrobju mesta – in samoobtožujoče zavzdihnemo. Morda večina ne razmišlja naprej o izčrpanju meščanskih vsebin iz starih mestnih jeder in njihovi transformaciji za turistične namene, saj fasade ostajajo (bolj ali manj) iste. Še manj premišljujemo tako o novodobni produkciji javnih skulptur in spomenikov. Koliko sploh razmišljamo o svojem javnem prostoru kot o proizvedenem? O tem, kaj in kako ta komunicira z nami in kako sooblikuje naš (osebni) čas?

Zakaj spomenik? Zakaj pa ne?

Problematika postavljanja javnih skulptur in spomenikov je tako široka, da jo je težko zares zaobjeti in je naporna tudi za vse aktivno vpletene. Politik ali uradnik recimo ne vesta dovolj o umetnosti, arhitekt ali umetnik ne dovolj o politiki in zgodovini, zgodovinar ne ve dovolj o psihologiji spominjanja in komemoriranja, umetnostni zgodovinar spet ne o politiki in tako naprej. Resen diskurz o teh temah morda tudi zato pri nas pogosto izostane, kar je v neugodni korelaciji z opazno rastjo tovrstne produkcije. Postavljanje spomenikov in javnih skulptur je vse bolj razumljeno tudi kot zelo lokalna zadeva, in čeprav so postopki običajno vodeni zelo legalistično in so objekti občasno izbrani z natečaji, se dogaja tudi izrazita lokalizacija izvajalcev. Ti nemalokrat projekte tudi sami iniciirajo.

Vsebinsko so nove javne skulpture večkrat precej podobno prazne; v neke splošne obrazce vpisujemo redko dovolj premišljene lokalne ali nacionalne vsebine in (pol) resnice. Vprašanju, zakaj spomenik, je zadosten odgovor, zakaj pa ne. Odgovor, da

in odnos do tega velikega državnega naročila sodelovalo v vzpostavljanju nekakšne nove, širše sprejemljivejše oblike revizionizma v odnosu do druge svetovne vojne, ki se sicer glasno ne opredeljuje za eno ali drugo stran, se pa združuje v poziciji, da so bili »itak vsi isti«.

Na začetku poudarjam, da je spomenik lahko učinkovit instrument za politično polarizacijo znotraj skupnosti (op. 5). Srž konkretnega problema razlagam skozi dva povezana aspekta. Prvi je nejasen status umetnikov, ki slednjim omogoča, da se zlahka in, zdi se, brez posebnega razmišljanja o odgovornosti premeščajo od pragmatičnega obrtnika do globoko intuitivnega in etičnega ustvarjalca, pri čemer pa jih družba precej stabilno dojema v drugi poziciji in jim tudi naloge in bonitete določa v skladu s tem (op. 4, 10). Drugi je skrajna nejasnost pojmovnega okvira konkretnega spomenika (op. 11), kjer v procesu nastajanja spomenika nekako ni bilo čisto jasno, kaj se postavlja (toliko manj, ker je projekt, ki ga je priklicovala desnica, na koncu rade volje izvedla politična leva sredina s predsednikom Pahorjem na čelu). To dvoje skupaj je lahko ustvarilo dovolj »megleno situacijo«, da v umetnostnem polju, kljub nelagodju, ni prišlo do artikuliranega nesodelovanja ali obstrukcije projekta niti do refleksije vloge in odgovornosti umetnika (oziroma širše – umetnostnega protagonista) ter potencialne škodljivosti njegovih dejanj.

3 Henri Lefebvre, *Produkcija prostora* (Ljubljana: Studia Humanitatis 2013), 13.

imajo podobne reči drugod po Evropi, pa tako ali tako zapre vsaka sitna usta. O dejanskih učinkih takšnih objektov se le malo pogovarjamo, kar pogosto je mnenje, da so te stvari bolj za turiste. Javna skulptura ali spomenik danes pogosto predstavljata le nekoliko izrazitejši del ulične opreme in pravzaprav nekakšen finančni vložek v atraktivno okolje, ki bo graditeljem posredno prinesel dobiček.

Izvedbeno in formalno smo dokaj na istem. Na vprašanji, zakaj takšna izvedba in zakaj ta izvajalec, sta dovolj odgovora, prvič, zakaj pa ne, saj umetnost je danes lahko praktično karkoli, in drugič, delal je že drugod. In potem so naša mesta in primestna krožišča v kratkem času polna štorastih objektov in identičnih krmežljivih figur, pri katerih denimo po neki čudni logiki verjamemo, da kombinacija realizma in grobe izmaličenosti delov skulptur pomeni kvalitetno sodobno umetnost. Tej »odprtosti« je v oporo še razumevanje umetnika kot zmožnega vsako (tudi sporno) vsebino ustrezno izraziti in pozitivno prekvasiti – in že imamo situacijo, kjer tako rekoč ni mogoče ustreliti mimo, kaj šele povzročiti škode.⁴

Takšen »dobrodušen« princip postavljanja javnih skulptur je toliko bolj problematičen, ko se uveljavlja tudi pri projektih na najvišji državni ravni ali pri zelo zahtevnih, politično ali kako drugače problematičnih projektih, ki bi potrebovali povsem drugačno obravnavo in pred gradnjo zelo temeljito pripravo. Primer zapleta, kjer neustrezno ravnanje različnih deležnikov v procesu nastajanja spomenika proizvede skrajno problematičen produkt, je SŽV, ki bo kmalu stal v središču Ljubljane. Med problematične deležnike štejem tudi neodzivnost širše javnosti, ki je zavladata nekje od razpisa natečaja. Med samostojno objavljenimi odzivi po zaključenem natečaju je bil najopaznejši morda prav odziv ključne iniciatorke spomenika Spomenke Hribar, ki se je v *Mladini* zgrozila nad tem, kaj bo priklicala v življenje, in prosila za ponoven

4 Ker spomeniki nastajajo na stičišču zelo različnih interesov pogosto tudi zelo različnih družbenih skupin in posameznikov, je tudi njihova znanstvena obravnavo zelo težavna. Morala bi prečiti običajno zamejitev znanstvenih področij. Dodatno jo ovirajo različne področno imanentne specifikke, denimo na umetnostnozgodovinskem (in nasploh umetnostnem) področju zanikana ekonomija in z njo usklajena umetnostna mitologija. Ti zelo opredeljena načine razmišljanja in delovanja vseh umetnostnih protagonistov, kar pa naj bi tistim izven umetnostnega polja ostalo prikrito (Pierre Bourdieu, *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field* (Cambridge: Polity Press, 1996), 166–69). Umetnostni zgodovinarji se tako naročenim spomenikom med drugim radi izognemo prav zato, ker jih v skladu s trenutno operativno umetnostno mitologijo in njenim osredotočenjem na umetniško avtonomijo kot pogojem za doseganje »prave« umetnosti radi dojemamo manj kot umetnost in bolj kot utilitarne naloge, pri katerih se umetniki lahko pristno izrazijo le pogojno. Poglobljena analiza takšnih del ali njihovo poudarjanje v preglednih analizah opusov ustvarjalcev se zato pogosto zdita nepotrebni, če ne celo nezaželeni, saj v umetnostno razpravo vnašata nepriljubljen govor o politiki in ekonomiji ter nas soočata z dejstvom, da umetnik pogosto prav na področju javne plastike – ker gre za finančno dobro prekrvavljeno polje, ki prinaša medijsko pozornost, veliko simbolnega kapitala, možnost izvedbe velikih projektov v javnem prostoru in podobno – zavestno odstopa od avtonomije in se usklajuje s pričakovanji naročnikov, tudi z njihovo politično agendo. Dejstvi, da ustvarjalce pri takšnih naročilih omejuje od naročnikov že vzpostavljen okvir projekta in jih lahko vanje vodijo (predvsem) praktični interesi, sta torej v bistvenem neskladju s splošnimi pričakovanji, da bo umetnik, v skladu s svojim statusom, pri njih sodeloval avtonomno, moralno in družbeno odgovorno ter zato, ker se s projektom identificira. Pomemben aspekt umetniškega statusa je uveljavljeno mnenje, da umetnik ne dela stvari, v katere ne verjame. Ker ga vidimo kot takega, že s svojim sodelovanjem v projektih te legitimira. Sicer različna poklicna profila, likovni umetnik in arhitekt, sta v relaciji do spomenikov dojeta identično, v okviru zgoraj opisanega umetniškega statusa.

premisk. ⁵ Skrbno in smotno je projekt obravnavalo nekaj ustvarjalcev iz arhitekturnih in oblikovalskih krogov. Dokaj glasni so bili v tej fazi tudi kiparji, a so prvenstveno negodovali nad tem, da se je na natečaj lahko prijavil le arhitekt, ki je tudi član Zbornice za arhitekturo in prostor Slovenije (oziroma vsak, ki si je našel takega arhitekta za prijavitelja), in se jih premalo upošteva. ⁶

Premalo je bilo govora o odgovornosti za vsebino, učinkovanje spomenika; kako konkretno bo organiziral naš skupni prostor in o čem pravzaprav s svojo konkretno formo govori. Kot da se ne bi zares želeli zavedati, da s spomeniki ne razveseljujemo le turistov ali urejamo prostora, temveč tudi dejansko govorimo. Predvsem sebi in o sebi. In to ne o čemerkoli, temveč o pomembnih stvareh. O svojih vrednotah, svojih pogledih na svet. Z njihovo pomočjo organiziramo in vizualiziramo tudi svoj spomin in svojo pozabo in trenutno ju prav s SZV aktivno vpisujemo v javni prostor. Če ne bi bilo tako in spomeniki ne bi imeli močnega učinkovanja, jih tudi ne bi tako obsesivno rušili. In knjiga o ljubljanskih javnih spomenikih Božidarja Jezernika ne bi nosila povednega imena: *Mesto brez spomina*. ⁷

5 Spomenka Hribar, »Spomini, ki družijo, spomini, ki ločujejo,« *Mladina*, 21. 8. 2015, pridobljeno 11. 2. 2020, <https://www.mladina.si/168812/spomini-ki-druzijo-spomini-ki-locujejo/>. Spomenka Hribar pri SZV zelo lucidno prebere njegovo potencialno negativno učinkovanje, medtem ko sicer spomenike pogosto predstavlja kot nekakšne lakmusove papirje, ki le merijo že obstoječo polarizacijo v družbi.

Naše razmerje do spomenikov se zdi zaskrbljujoče podobno tistemu, ki ga poznamo iz poznega 19. stoletja, ko je spomenik že učinkovito polariziral našo skupnost navznoter in ko je pri nas produkcija meščanskih spomenikov zaradi naraščajočega nacionalizma (slovenskega, nemškega, italijanskega) vzcvetela dobesedno iz nič. Spomeniki znamenitim možem so se namreč razbohotili tudi zaradi nacionalističnih markiranj prostora prebivalcev naših krajev, ki so želeli s takšnimi gestami poudariti svojo prisotnost, pomen in tudi (več)vrednost do drugih skupin; skoznje se je sprožala živahna in pogosto tudi bojevita izmenjava (medijski diskurz, množične akcije in dogodki, pretepanje spomenikov in ob spomenikih, vandalizem in podobno). Spomenik v takšnem okolju je sicer seveda res slavil izbranega slavljenca, a še bolj je predstavljal in poosebljal skupnost, ki ga je postavila, in ji omogočal dovoljeno dolgotrajno sprožanje napetosti, agresivnega govora in dogajanja (ki je od druge ali drugih skupnosti dobesedno zahtevalo povračilne udarce).

Omeniti velja, da je to »bojno stanje« ob koncu 19. stoletja sploh šele priklicalo slovensko likovno umetnost kot samostojen fenomen. Pri spomenikih se je to pokazalo denimo v zahtevah po nacionalni ustreznosti avtorjev spomenikov (tudi v natečajih), ne le upodobljencev, saj je očitno le takšno ujemanje lahko dalo ustrezne produkte. Ker uveljavljenih »slovenskih« kiparjev tedaj nismo imeli, so v Ljubljani prve večje meščanske spomenike zato v delo dobili praktično še študentje, ki so delovali – paradoksalno ali tudi ne – pod vplivom svojih dunajskih profesorjev, in ne v smeri nekega specifično slovenskega likovnega izraza. Takšen utilitaren odnos do umetnosti umetniško kvaliteto in umetnikovo avtonomnost seveda potiska globoko v drugi plan.

Spomeniki, povezani z vojnami (padlim, žrtvam, vojnim dogodkom, grozotam, junakom, zmagam in porazom), predstavljajo posebno spomeniško vrst z razvejano tipologijo, ki na Slovenskem prosperira že več kot sto petdeset let. Ta vrst spomenika je zelo dovzetna za politikantstvo, nacionalizem, agresijo, hkrati pa za »medicinsko terminologijo«, po kateri naj bi, prav nasprotno, takšen spomenik zdravil, celil in združeval. – Gl. Beti Žerovc, »Public Monuments on the Territory of Yugoslavia from the Late 19th Century to 1941,« v: Sanja Horvatinič in Beti Žerovc, ur., *Memorial Production in Socialist Yugoslavia 1945–1990* (Berlin: Archive Books, 2020) [v pripravi].

6 Npr. Mirko Bratuša, »Ministrstvo za enake možnosti (del prispevka Prihaja neučakana lopata),« *Dnevnik*, 10. 9. 2013, 4. Resne težave v spomeniški sferi so v naših medijih pogosto prevpite z obrobniimi vprašanji, kot so ali upodobljene spomenika sme biti še živ, ali je bistveno, da pri spomeniku sodeluje kipar, in podobno. Razmišljanje o nujni prisotnosti kiparja za kvaliteten spomenik je nesmiselno, še sploh ker imamo kvaliteto tradicijo postavljanja samostojnih arhitekturnih spomenikov (Plečnik, Ravnikar, Marko Mušič in drugi). Strinjam pa se, da je zamejevanje javnih natečajev za le določene profile ustvarjalcev napačno in bi kot prijavitelji morali biti dobrodošli ustvarjalci širokega spektra. V tujini se kot avtorji spomenikov pojavljajo zelo raznoliki profili, od intermedijskih umetnikov do koreografov in »mešanih firm«, kot denimo v primeru načrtovanega nemškega *Spomenika svobode in enotnosti* v Berlinu.

7 Zdi se, da se predvsem zaradi pogostega vdora motečih zasebnih interesov v javni prostor o njem v medijih in stroki zadnjih nekaj let več razpravlja (na primer kritika ekstenzivnega oglaševanja ali objektov v krožiščih; npr. Tina

Nepremišljeni prvi koraki

V Sloveniji se že dlje časa ureja grobišča povojnih pobojev, komemorira in obeležuje se tudi med- in povojne žrtve na strani sodelavcev z okupatorjem. Država Slovenija je zamolčanim žrtvam povojnih pobojev leta 2004 med drugim postavila zelo monumentalen spomeniški kompleks Spominski park Teharje, ki je eden največjih spomeniških kompleksov pri nas po drugi svetovni vojni nasploh. Vendar namesto da bi nadaljevali čim hitrejšo pietetno urejanje grobišč, končno pa, po več kot sedemdesetih letih (!), ustavili trend postavljanja monumentalnih spomenikov, posvečenih žrtvam in dogodkom druge svetovne vojne, država zelo nepremišljeno nadaljuje tudi to. Namreč, tudi pri SŽV se žrtve med sodelavci okupatorja med vojno in povojnih pobojev spet zdijo v ospredju; zdijo se pomembnejši motiv za gradnjo spomenika kot recimo žrtve prve svetovne vojne, nedavne osamosvojitvene vojne in tudi kot druge žrtve druge svetovne vojne (partizani, deportiranci, civilne žrtve represalij in internacij v taborišča itd.).

Sama – in verjetno nisem edina – se s takšnim spomenikom zato ne strinjam oziroma imam do njega zelo ambivalenten odnos. Nikakor ne želim, da se opravičuje in zanika napake preteklega sistema, in strinjam se s tem, da se povojne poboje in mučenja obsodi in vključi v splošni govor o naši preteklosti. Zaradi mene lahko stoji tudi neki osrednji spomenik, ki spoštljivo in obzirno komemorira žrtve vseh vojn. A nikakor ne sme biti nič več kot to in ne sme napeljevati v izenačevanje sodelovanja z okupatorjem z bojem proti okupatorju ali v krivično enačenje socializma v Sloveniji s totalitarnim komunizmom pod egido Rusov. Iz zgornjega jasno sledi, da sem pričakovala, da bo projekt SŽV speljan skrajno previdno in premišljeno. A to se žal ni zgodilo.

Pred nekaj leti je projekt SŽV z zakonsko osnovo dobil zeleno luč za gradnjo. Poleg vsebine je bil dan tudi posvetitveni napis, verz Otona Župančiča *Domovina je ena, nam vsem dodeljena, in eno življenje in ena smrt*. Ker ga je pesnik napisal prav za Grobnico narodnih herojev in je torej izrecno posvečen le enemu segmentu žrtev, ki jih pokriva spomenik, borcev NOB, je takšen izbor že hud odklon od vzpostavljanja inkluzivnega spomenika za vse slovenske žrtve vseh vojn. Fokus spomenika se je začel pretirano utrjevati na drugi svetovni vojni. Nonšalantni revizionizem te geste, ki jo je moč brati, kot da smo vsi isti in naj pozabimo na preteklost, da bo že enkrat mir, pa je tako brez občutka in tudi krivičen do vseh strani, da dobesedno sili v čustvena razčiščevanja. Takšen izbor je sprožil negativen odziv javnosti in razplamtel nezaupanje v projekt na vseh straneh.⁸

Lesničar, »Kako in komu postavljamo spomenike,« *Delo*, 4. 8. 2017, pridobljeno 19. 1. 2019, <https://www.delo.si/sobotna/kako-in-komu-postavljamo-spomenike.html>). Kritičen članek o slovenski sodobni javni plastiki je pred kratkim prispeval Miloš Kosec, »Javni spomenik med monumentalizmom konsenza in vrinjanjem zasebnega,« *Likovne besede* 109 (2018): 4–8. Na podlagi prej analiziranega gradiva opozarja predvsem na skoraj popolno prekinitve umetniške komunikacije slovenskega prostora s svetovnim razvojem na področju sodobnih spomenikov, še posebej spomenikov kolektivnih travm.

8 Za podrobno razlago nastanka verza gl. Matej Župančič in Alenka Župančič, »Edo Mihevc in Oton Župančič. Nastanek in usoda pesmi Domovina je ena,« *Zbornik za umetnostno zgodovino n. v.* 50 (2014): 221–31. Alenka in Matej Župančič sta rabi verza njegovega deda na SŽV nasprotovala in proti temu tudi glasno protestirala (na primer pri predsedniku RS). Protestirala sta kot državljana, in ne kot vnuka oziroma dediča. Mateju Župančiču se zahvaljujem za ljubezniva pojasnila.

Projektna skupina za postavitev SŽV, ki ji je predsedovala Spomenka Hribar, je nato za spomenik izbrala lokacijo v najožjem središču Ljubljane, v neposredni bližini Parka Zvezde. Ta je verjetno ena najbolj elitnih in zaželenih v Sloveniji nasploh, a za ta spomenik še zdaleč ne najboljša. Njeno elitnost in zaželenost dokazuje dejstvo, da vsak, ki ima pri nas resno politično moč in si želi močne ideološke inskripcije v prostor, sili tja. Prvi v nizu te vrste spomenikov je bil tam leta 1860 postavljen spomenik znamenitemu avstrijskemu feldmaršalu in priljubljenemu častnemu meščanu Ljubljane Jozefu grofu Radeckemu, nedolgo zatem je tam stal imeniten konjeniški spomenik jugoslovanskega kralja Aleksandra. Oba sta bila kmalu odstranjena, spomenik kralju je bil uničen manj kot leto dni po nastanku. Megalomanska Fontana argonavtov, ki so jo tam načrtovali Italijani, je obtičala tik pred izvedbo, ker je Italija leta 1943 kapitulirala.

Glede na dejstvo, da tam ne zdrži dolgo ničesar političnega, bi bilo za spomenik s šibkim konsenzom javnosti in glede na to, da je bila bistvena želja iniciatorjev spoštljivo komemoriranje, povsem logično iskati lokacijo drugje in tudi povsem drugačne vrste. Sama bi iskala lokacijo, ki bi bila manj obremenjena z urbanističnimi problemi in ki bi bila tudi bolj umaknjena od mestnega vrveža. Prav tako bi iskala lokacijo, ki je bolj oddaljena od Trga republike in osrednjega spomenika revoluciji, da bi se izognili negativnemu sovplivanju spomenikov. Še zlasti pa ne bi gradila takšnega spomenika dobesečno na dvorišču Kazine, ki je bila v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno center konservativnega nemštva v Ljubljani.⁹ Med tem in slovenskim sodelovanjem z Nemci med drugo svetovno vojno seveda ni nobene prave povezave, a seštevaje pomenskih objektov v simbolni krajini je skrajno nepredvidljivo (sploh v vročekrvnih glavah).

Neposrečeno pripravljen natečaj

V izvedbenih fazah so se stvari zapletale naprej. Menim, da so različni akterji v projekt vstopali z dvomom in z vedno večjim nelagodjem. Namesto da bi problematizirali spomenik ali že dane smernice, so se osredotočali na formalne vidike gradnje, od vsebine pa so se distancirali.

Zgodba se tako nadaljuje z neposrečeno pripravljenim anonimnim natečajem, ki ga je leta 2013 razpisalo ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti skupaj z zbornico za arhitekturo in prostor (odslej ZAPS). Verjetno v zagati, kako sploh ravnati s takšno zahtevno problematiko, so razpisali natečaj, ki se je prvenstveno ukvarjal z regulacijo Južnega trga, nekako hkrati pa imel tudi nalogo, da vzpostavi spomenik in princip komemoriranja žrtev vseh vojn. V natečaju je bila v zvezi z vsebinskim delom te naloge le kratka, prazna razlaga, ki je povedala, čemu je spomenik posvečen,

⁹ Za razvoj trga in dogajanje na njem skozi zgodovino gl. Barbara Žabota, *Kongresni trg: Zgodovina prostora do razpada Avstro-Ogrske* (Ljubljana: Založba ZRC, 2011). Pred Kazino se je prva večja protinemška manifestacija zgodila prav zaradi spomenika! Šlo je za spomenik pesniku in politiku Antonu Aleksandru Auerspergu, ki so ga odkrili 3. 6. 1886 pred palačo Auerspergovih pri križevniški cerkvi (Žabota, *Kongresni trg*, 39).

predložila obvezni napis in prepovedala ali omejila določeno eksplicitno simboliko in besedila. V vidnem nasprotju s tem so bili drugi, zlasti praktični, arhitekturni in urbanistični vidiki ter napotki predstavljeni zelo natančno.¹⁰

Kako bodo ravnali s takšno težavno vsebino, je bilo tako prepuščeno arhitektom. Razpisovalci so se morda zanašali na trenutno delujočo mitologijo o umetniku kot mediju, ki pretanjeno zazna zahtevno družbeno problematiko – recimo boleč odnos skupnosti do težavne, vendar za sedanjost in njeno samopotrditveno identiteto pomembne preteklosti – in jo zna pravilno prenesti v pozitivno učinkujoče umetniško delo. Verjetno so se zanašali tudi na preudarno ocenjevalno komisijo, ki bo znala pri prispelih projektih odbrati seme od plev in poiskati najboljšo možno rešitev.

Na natečaj je prispelo enainštirideset elaboratov. Prijaviteljev dane smernice in šibko oblikovani natečaj očitno niso motili. Oziroma nekatere so – vsaj po mojih poizvedovanjih –, vendar arhitekt menda mora, sploh v času krize, ravnati pragmatično in pri takšnih projektih sodelovati tako zaradi zaslužka kot zaradi reference, ki bo koristna za naprej. Kar pogosto sem lahko slišala tudi razmislek, da ob dejstvu, da se spomenik zagotovo bo gradil, je še vedno bolje, da se gradi kvaliteten kot slab projekt.¹¹

Elaborate je nato dobila v roke komisija in polemizirala o njih na več sejah. Po razglasitvi rezultatov je bil natečaj predstavljen tudi z razstavo. Številni smo bili z razpletanjem projekta ali izborom sicer nezadovoljni, a negotovanja je bilo premalo, da bi to ustavljalo postopek. (Pre)malo ugovorov je bilo tudi z vidika kulturne dediščine. Park Zvezda in Kongresni trg doživljata postavljanje monumentalnih spomenikov skoraj, odkar obstajata, vendar jim je uspelo ohraniti avtentičen spomin na prvo polovico 19. stoletja, ko sta nastala. S ŠŽV bo spomin bistveno šibkejši, saj bo celota dobila povsem drugačen poudarek in novo težišče.¹²

10 Gradivo, povezano z natečajem, je dostopno na spletni strani ZAPS: »Spomenik žrtvam vseh vojn,« *Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije*, pridobljeno 19. 1. 2019, https://www.zaps.si/index.php?m_id=natecaji_izvedeni&nat_id=119.

11 Natečajno nalogo je izdelal arhitekturni biro Ravnikar Potokar. Robert Potokar je, v telefonskem pogovoru februarja 2017, moje pomisleke o prešibki razlagi vsebine in kontekstualizaciji projekta zavrnil z utemeljitvijo, da ustvarjalca ni treba omejevati s preveč vsebine, temveč mu je treba pustiti, da se samostojno izrazi. Ustvarjalci vidno nihajo med nobilitacijo lastne pozicije, kjer si pripisujejo vse mogoče sposobnosti in kvalitete, in popolnim pragmatizmom, ki je v odnosu do spomenikov denimo viden tudi v tem, da so prav oni tisti, ki jih ne spoštujejo kot avtorska dela in so predlagatelji sprememb že obstoječih spomenikov (za ŠŽV gl. Janez Suhadolc, »Kamnita roka, ki z vso močjo objema rezilo meča,« *Delo*, 17. 11. 2018, pridobljeno 19. 1. 2019, <https://www.delo.si/sobotna-priloga/kamnita-roka-ki-z-vso-mocjo-objema-rezilo-meca-111795.html>) ali so pripravljene neposredno na spomenike umeščati logotipe naročnikov (npr. logotip Mladinske knjige na Pahorjevem spomeniku Mirsada Begića). Redkokdo problematizira »renegatstvo« avtorjev, ki so prešli od izdelovanja spomenikov NOB in revoluciji na domobranske spomenike, kamor lahko štejemo tudi avtorja osrednjega slovenskega spomenika revoluciji Draga Tršarja. Da takšno ravnanje vseeno ni sprejeto kot povsem nedolžno, kažejo zgovorni izbrisi. Recimo v monografiji o Mušičevem *Parku spomina Teharje* ni razlage, da je Mušič avtor vrhunskih spominskih kompleksov v SFRJ, kar je toliko bolj nenavadno, ker je teharski spomenik jugoslovanskim spomenikom NOB in revolucije tipološko zelo soroden (Edvard Kovač, *Park spomina Teharje* (Ljubljana: Založba ZRC in Atelje Marko Mušič, 2011)).

12 Članek Marka Zajca o ŠŽV ob hkratnem podajanju historiatu spomenika poskuša razjasniti pojmovni okvir spomenika in ustroj, ki tega vzpostavlja. Med drugim pojasnjuje pojem sprave in kako se je zahtevi po spravi pri nas od zahteve ozke skupine razumnikov in kljub nestrinjanju ali celo ostremu nasprotovanju drugih razumnikov uspelo v javnosti uveljaviti kot nekakšna družbena nujnost. Dalje obravnava, kako se je s tem v zvezi vzpostavil odnos do preteklosti s terapevtskim značajem, ki izrablja terminologijo s področja medicine in zdravja ter narekuje zdravljenje družbene realnosti tudi skozi prakse, kakršne so postavljanja spomenikov (Marko Zajc, »Spomenik Pr' Skelet in Zvezdi: k politiki spomina v Sloveniji v drugem desetletju tretjega tisočletja,« *Prispевki za novejšo zgodovino*, 60, št. 1 (2020).

Pomisleki o izbranem projektu

Glede izbora komisije (v sestavi: predsednik arhitekt Aleksander Ostan, namestnik predsednika arhitekt Robert Potokar, umetnostna zgodovinarica Martina Vovk, arhitekt Janez Koželj in kipar Mirsad Begić; namestnici članov arhitektki Mojca Gregorski in Meta Hočevar) imam številne pomisleke.

Kot najboljšo rešitev je izbrala projekt skupine mlajših avtorjev pod vodstvom arhitekta Roka Žnidaršiča, ki je bil predložen pod šifro 51316. Nenavadna poteza zmagovalca je, da do natečaja ni naredil še nobenega spomenika. Prepoznavnejši del njegovega opusa so bila urejanja nabrežij, ulic in podobno, pri čemer je večkrat sodeloval z Mestno občino Ljubljana. Torej, nekdo, ki je dotlej delal predvsem praktične, uporabne stvari, je s SŽV nenadoma postal ključni kreator simbolne vsebine, in to skrajno težavno, in to pri ključnem spomeniku, ki se bo gradil pri nas v zadnjih letih, če ne desetletjih. Ob tem, da naročnik ni podal nobene vizije za spomenik in je bilo vse stavljeno na umetnika in moč umetnosti, se lahko vprašamo, kako da ni ne komisije, predvsem pa ne naročnika zaskrbelo, ali bo avtor brez izkušenj zares dorasel dani nalogi?

Seveda lahko rečemo, da komisija ni izbirala arhitekta, temveč projekt, kjer pa si je še manj moč zamisliti, kaj jo je prepričalo, da je ustrezen prav izbrani projekt. Kot prvo, vsebinsko grobo krši dodeljeni mandat. Iniciatorka spomenika Spomenka Hribar piše, da je spomenik vsebinsko neustrezen, ker je: » ... sestavljen iz dveh plošč,

Ob Zajčevi analizi vloge politike in medijev v tem procesu je lažje vzporedno misliti tudi to, kako umetnostno polje kot celota tem nekonsenzualnim vsebinam pritrjuje ali jih podpre. Ne le s tem, da – čeprav ni strokovno utemeljenega konsenza o tem, da spomeniki dejansko delujejo zdravilno na travmatizirane in postkonfliktne družbe, kot tudi ni konsenza o tem, da mi v tem trenutku smo takšna družba, in posledično o nujnosti sprave, kaj šele o tem, kaj naj bi ta sprava dejansko pomenila in kaj naj bi bili njeni elementi – postavlja in postavi takšen veliki državni spomenik, temveč tudi z odzivi in odnosom, ki ga skozi soočanje s projektom pokaže, zavzame do njih. To ima toliko večji pomen, ker se umetnostno polje dojema kot polje z izrazito družbeno odgovornostjo, ki se bo ob prepoznavanju potencialno družbeno škodljivih vsebin in ravnanj kritično odzvalo.

Pri SŽV je potrjevanje nekonsenzualnih revizionističnih vsebin verjetno steklo že z množičnim »privoljenjem« umetnostnega polja v sodelovanje, tako strokovnih sodelavcev (npr. članov komisije) kot sodelujočih umetnikov, saj se je v javnosti v zvezi s spomenikom sicer ves čas operiralo s pojmi razdvojenosti in sprave, ne glede na to, da se je natečajni poziv od tega ogradil. Nesporno pa se je utrdilo s tem, ko ni prišlo do ostrejšega problematiziranja revizionističnega značaja projekta, čeprav se je ta vse izraziteje kazal. Do večjega takega odziva – še zlasti bi se morali odzvati tisti, ki so projekt legitimirali s svojo udeležbo, a v veri, da sodelujejo pri spomeniku žrtvam vseh vojn, in ne pri spomeniku spravi – ni prišlo niti po tem, ko je leta 2015 izbrani projekt še dodatno neizpodbitno pokazal takšno usmeritev projekta; niti po tem, ko ga je tik po odkritju kot takšnega v članku v Sobotni prilogi *Dela* označil Aleksander Ostan, predsednik komisije, ki je obstoječo rešitev izbrala. Ostan smiselnost projekta, svojo vlogo in tudi izbrano rešitev utemeljuje prav skozi razcepljenost naroda, potrebo po spravi in procesu očiščenja. Pravi: »To 'breme' sem vzel v zakup, saj sem hotel pomagati pri poskusu, da se rane razdvojenega naroda celijo tudi na ta način. ... Spomenik tudi ne more nadomestiti globinske sprave v narodu, ki jo lahko opravi le vsak posameznik sam pri sebi in z drugimi. Lahko pa predstavlja vsaj spodbudo in odprto znamenje, da je proces očiščenja potrebno storiti čim prej in čim bolj temeljito, da bodo lahko generacije, ki prihajajo, zadihale bolj prosto in neobremenjeno, sproščeno in povezano življenje.« (Aleksander Ostan, »Symballo (gr.): ponovno povezati, srečati in pridružiti se,« *Delo*, 14. 7. 2017, pridobljeno 11. 2. 2020, <https://www.delo.si/sobotna/symballo-gr-ponovno-povezati-srecati-in-pridruziti-se.html>).

Simptomatično, zlasti od odkritja dalje brez problematiziranja teče tudi opuščanje pravega imena spomenika, hkrati z večjim povezovanjem imena spomenika s pojmom sprave. Ostan v svojem članku *Spomenik žrtvam vseh vojn* imenuje *Spomenik vsem žrtvam (SVŽ)*; vedno pogosteje je spomenik imenovan kar *Spomenik spravi* (Ostan, »Symballo«).

leve in desne, ki naj bi predstavljali našo narodno razdeljenost – kakor da bi šlo za spomenik izključno žrtvam, ki so povezane z drugo svetovno vojno! Gre pa za spomenik vsem žrtvam vseh naših vojn doslej, z žrtvami osamosvojitvene vojne vred. Bistvena napaka predloga tega spomenika je, da z mrtvimi, katerim naj bi bil posvečen, nima nobene zveze! Celo razlaga avtorjev zamisli spomenika je, da predstavlja našo razdeljenost. Kako so mrtvi med seboj 'razdeljeni', ne vemo. Dve ločeni plošči sta posnetek današnjega spora, torej je spor med živimi v tem spomeniku 'potegnjen' nazaj, v 'podzemlje', v spor med 'mrtvimi'. In ta spor naj bi bil v kamen vklesan, torej 'zabetoniran' za celo človeško večnost!«¹³ Predvidi, da bo takšen spomenik negativno učinkoval tudi v prihodnosti.

Torej spomenik vzpostavlja vsebino, ki ni bila razpisana in se, kjer je bil šibek konsenz, da se sploh komemorira žrtve vseh vojn, osredotoča na drugo svetovno vojno oziroma celo na naš današnji odnos do te problematike. Ne zanikam, da tovrstna polarizacija danes obstaja, vendar ta niti ni tema spomenika niti ni takšna, da bi potrebovala ali si celo zaslužila spomenik, še najmanj pa tako velikega. Naslednja težava namreč je, da arhitekt to neumestno vsebino po nepotrebnem še izdatno monumentalizira, in to povsem neustrezno. Na mestu spomina nas recimo ne bo pričakal neki konceptualen moment ali neko obeležje človeških dimenzij, temveč dva (!) ločena, skoraj dvajsetmeterska (!) betonska bloka iz peska in kamnov iz slovenskih rek in kamnolomov, ki bosta namenoma po obliki različna, po volumnu, masi in višini pa enaka! Skratka, spomenik, ki je dobesedno nasprotje tega, kar zapiše v razlagi svojega izbora komisija: »Predlagana postavitev spomenika in njegova simbolna oblika sta izrazito nevtralni, brez nepotrebne patetike in v tem prostoru kot tudi času neprimerne monumentalnosti.«¹⁴ Ker kaj, odsotnost figuralike že kar avtomatično pomeni nevtralnost in patetični ter času neprimerni so recimo makedonski neoklasicistični izlivi, minimalistično zdizajniran brušen beton pa to ne more biti?¹⁵

V *Produkciji prostora* piše, da so opozicije, »... ki stopajo v kod prostora, ki je konstruiran, da bi 'bil' pomenljiv in berljiv, nadvse splošne in preproste. Omejene so na kontraste med vodoravnicami in navpičnicami (prikrivajoč nadutost navpičnic).«¹⁶ Vendar tudi brez Lefebvra je verjetno jasno, da je visoka navpična os poveden element. Navpičnica v evropski kulturi je običajno povezana z moškim principom in ta je prej kot spravljen in združevalen dojet kot bojevit in tekmovalen, kar je lahko stopnjevano, če gre za dva, in to različna elementa. Bistven je še volumen navpičnic, tako v njunem medsebojnem razmerju kot v razmerju do volumna človeškega telesa, saj govori o njuni pomenski vrednosti in tudi o (straho)spoštovanju, ki ga moramo čutiti do

13 Hribar, »Spomini, ki družijo, spomini, ki ločujejo.«

14 *Zaključno poročilo* (Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti; Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije), 15, pridobljeno 19. 1. 2019, https://www.zaps.si/system/download.php?dir=123&file=I_zakljucno+porocilo.pdf.

15 Za več o intenzivni in hitri produkciji novih spomenikov in objektov v historičnih slogih v okviru projekta Skopje 2014 kot poskusu konstruiranja nove makedonske identitete gl. Goran Janev, »Skopje 2014: Instrumentalizing Heritage for Unexpected Results,« v: *Cultures of History Forum*, 12. 4. 2015, pridobljeno 11. 2. 2020, DOI: 10.25626/0038.

16 Lefebvre, *Produkcija prostora*, 177.

vsebine, ki jo podajata. Pomembno je, da se zavedamo, da se spomenik ne gleda le z očmi, temveč je fizično dejstvo, ki ga doživljamo s telesom. Ko smo soočeni z gibanjem okoli dveh krepkih blokov v desetkratni višini naših teles, nas ta prej kot k spravljivemu komemoriranju usmerjata k podrejanju in razporejanju.

Spomeniki – sploh tisti s šibkim konsenzom in udarno vsebino – lahko sprožajo nasilno ali žaljivo komemoriranje ter tudi nasilje nad spomenikom samim. Gre za splošno znana dejstva, ki se jih ob gradnjah poskuša upoštevati in tako minimizirati negativne učinke spomenikov. Sprašujem se, koliko je komisija – sicer je posebej pohvalila, kako lepo je domišljena pot uradne komemoracije – razmišljala o prispelih rešitvah s tega vidika? Katere nase dobesedno vlečejo vandalizem in negativne rituale in katere ne? Bodo ti kakorkoli prizadeli bližnja Spomenik revoluciji in Grobnico narodnih herojev? Se bodo člani komisije čudili, če se bodo na spomeniku znašli grafiti, le levo ali le desno? Ali torej obstaja možnost, da bo SŽV – kakršen bo in na tej lokaciji in s tem napisom – nasilje, ki je sicer na margini družbe, razpihoval in vlekel v njeno središče? Ko bo postavljen, bosta njegova raba in interpretacija namreč tekli po svoje, najsi si to graditelji želijo ali ne. Upam pa, da je razumljivo, da če spomenik izziva močno negativno performativnost, to ne pomeni, da je kvaliteten in učinkovit.¹⁷

Interpretacija

Kakorkoli že, spomenik bo očitno stal, in ker gre za osrednji državni spomenik, bo treba sebi, drugim, predvsem pa našim otrokom pojasnjevati njegov pomen. Treba bo razlagati, čemu se klanja naš predsednik, še sploh, ker to že po besedah samih avtorjev spomenika pač ni spomenik žrtvam vseh vojn!

Če si recimo zamislimo vodstvo tujcem, si verjetno lahko predstavljamo, da bomo vseeno najprej poskušali podtakniti izvorno vsebino, da s tem spomenikom komemoriramo žrtve vseh vojn – in potem bomo »zmrznili«, če bodo ljudje »naivno«, tako kot filozofinja Hribar, spraševali, čemu ta orjaška bloka in zakaj dva, če gre za žrtve vseh, torej več vojn? Ali morda mislimo le na prvo in drugo svetovno vojno? Smo izpustili osamosvojitveno vojno, čeprav smo jo doživeli? In potem bomo – kaj? Vsakič znova pojasnjevali, da je arhitekt monumentaliziral neko drugo vsebino, današnjo razklanost okrog druge svetovne vojne, jecljali o spravi in združenju v temeljih spomenika pod zemljo, na koncu pa z listka, ki ga bomo za te primere nosili s seboj, prebrali razlago, da sta »... postavitev spomenika in njegova simbolna oblika izrazito nevtralni, brez nepotrebne patetike in v tem prostoru kot tudi času neprimerne monumentalnosti«.¹⁸

Karikiram in seveda, ne, ne bo tako. Spomenik je govor, ki je v skupnem prostoru in namenjen vsem in mora biti pojasnjen oziroma pojasnljiv temu primerno. Dolgotrajno

¹⁷ Iz natečajnega Zaključnega poročila in iz pogovorov s poročevalcem natečaja Luko Javornikom in članico komisije Martino Vovk sem razumela, da komisija o teh težavah sploh ni razpravljala. Odkar SŽV stoji, je bil večkrat vandaliziran, najpogosteje grafitiran.

¹⁸ *Zaključno poročilo*, 15.

razpredanje je povsem neustrezno, in če ne daje jasnega sporočila s svojo formo in če še graditelji ne dajo jasnega impulza o vsebini, se pojasnilo vzpostavi samo! In tule lahko z dokajšnjo gotovostjo pričakujemo, kaj bo pojasnilo. Dvojnost, ki jo vsiljuje s svojo formo, utegne obveljati za sodelovanje z okupatorjem/nacifašizem in za NOB/SFRJ/komunizem, pri čemer bo to posplošeno razumevanje ugodno podprlo danes mednarodno uveljavljeno enačenje dveh velikih političnih sistemov, čeprav ta s socializmom, ki smo ga živeli mi, nimata prav dosti. In ker imamo ljudje radi, da so stvari črno-bele in na prvi pogled razumljive, bo stvar opravljena. Zakaj bi vztrajali pri tem, da je bil naš sistem drugačen od skrajnih režimov na Vzhodu ali Zahodu in je vzpostavil številne svoboščine in pridobitve, ki še danes delajo naša življenja kvalitetna in lepa? Zakaj bi vztrajali pri naši izjemni zgodbi, če nam SŽV kot preverjena blagovna znamka, ki jo imajo v veliko kul svetovnih prestolnicah, že pove tisto, kar si najbolj želimo: isti smo kot oni. V svetu kapitalističnega enoumja brez alternativ je težko biti varuh drugačnega sporočila. Tako zelo, da počasi že sami dvomimo, da je bilo vse dobro, kar smo izkusili in vzpostavili v preteklem političnem sistemu, sploh resnično.

O tem, da je slovensko sodelovanje z okupatorjem pozitiven fenomen, da je zaveza okupatorju vrednota, v Sloveniji vsaj za zdaj ni konsenza, kaj šele, da bi obstajal konsenz, da se te fenomene glorificira na državni ravni. Težnje nekaterih po izenačevanju partizanskega boja s sodelovanjem z okupatorjem naletijo na težave na številnih ravneh. Med drugim je težko pozitivno vizualno podkrepiti takšen pogled. Kaj bi bile lahko podobe, ki bi sodelovanje z okupatorjem pozitivno ilustrirale? Kdo bi bil lahko navdihujoči obraz tistih, ki so se zavezali Italijanom ali Nemcem? Kaj bi bili lahko dogodki, ki bi jih slavili in bi nam predstavljali navdihujoča vodila v smislu, naj sledimo zgledu? Prisega Hitlerju na stadionu na njegov rojstni dan? Bitka, kjer je bil okupator v sodelovanju s Slovenci najuspešnejši v vojaških operacijah proti partizanski vojski? Bi bil morda toplo sprejet spomenik učinkovitemu mučenju tistih, ki so se borili proti okupatorju, recimo na Urhu? Kakorkoli obračamo, vsaj za zdaj je za večino Slovencev takšno podobje nesprejemljivo.

Manj težav pa ima normalizacija in nobilitacija sodelovanja z okupatorjem z vzpostavljanjem skozi abstraktne vizualne označevalce. Pri abstrakciji kavzalnost in dejstva lažje (u)tonejo v ozadje, blizu je občečloveškemu stanjem. Tudi stoo odstotnega branja in razumevanja abstraktnega govora ni, praktično vsaka interpretacija se lahko vselej odbije kot napačna. Zato recimo tudi težje dokazujemo, da je z abstraktnim spomenikom karkoli narobe, in posledično se manj ljudi spušča v takšne jalove bitke. Vendar vse to nam jasno pove, da izbira abstraktnega jezika še zdaleč ni nevtralna in tudi ne sme biti označena kot takšna. Prav takšna izbira omogoča, da stvari ostanejo nejasne in nedorečene, vendar pa to hkrati dopušča narekovanje vsebine od zunaj.¹⁹ Zato se moramo jasno zavedati, da abstrakcijo lahko bistveno opredeljujejo kontekst, razni

19 Vir za razumevanje političnosti abstrakcije je lahko že citrano Lefebvrovo delo. Danes morda najbolj znan primer specifične konkretne politične izrabe abstraktne umetnosti je podpora ameriške vlade abstraktnim tokovom po drugi svetovni vojni, kot demonstraciji, kako kapitalizem goji in vzpodbuja umetniško svobodo in svobodno izražanje: gl. npr. Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters* (London in New York: New Press, 2000).

vsebinski dodatki in podobno. SŽV je na začetku morda še imel vsaj potencialno možnost, da postane pozitiven pomnik v družbi, a je z izborom problematičnega napisa in lokacije že drsel v napačno smer. To bi morda lahko pozitivno še rešil neki zares mojstrski umetniški poseg, a kombinacija hkratne različnosti in enakosti dveh predimenzioniranih betonskih blokov le utrjuje že napeljani narativ.²⁰

Sodelavci

Težava sodobne slovenske družbe ni v tem, da ne bi dovolj obžalovali povojnih pobojev in razumeli ali vsaj poskušali razumeti odločitev sodelavcev z okupatorjem. Mislim, da smo vse to ustrezno absolvirali. Težava je prej v tem, da tudi ko se jeziček na tehtnici vrednot želi premakniti dlje od tega in se boj proti okupatorju enači s sodelovanjem z okupatorjem ali se slednje celo tolmači kot bolj prav ali se pozablja na dobre plati naše bivše države, to nekako neradi in prepozno zaznamo. V takšnih procesih celo sodelujemo, čeprav v to intimno ne verjamemo in mislimo, da je narobe, če tako ravnamo.

V seminar o spomenikih, povezanih z drugo svetovno vojno, ki sem ga vodila na Filozofski fakulteti preteklo leto, sem zato želela vključiti poglede udeležencev natečaja za SŽV na to, čemu so kot ustvarjalci zavezani in kako vidijo svojo vlogo v odnosu do tega spomenika. Spraševala sem jih med drugim: Ste imeli kakršnekoli pomisleke glede sodelovanja pri takšnem spomeniku? Kakšne? Ali intimno verjamete, da v središču Ljubljane potrebujemo takšen spomenik? Je to sploh pomembno? Ali verjamete, da bo tak spomenik pripomogel h kvalitetnejšemu življenju družbe?

Ker sem vselej izzvala izrecno nelagodje, sem kmalu prenehala. Čeprav so sogovorniki znali biti zelo pragmatični, tudi v smislu, da jih vsebina niti ne zadeva in je SŽV predvsem arhitekturna naloga, ista kot katerakoli druga, je bil za dobršen del vprašanih očitno spomenik pereč problem. In to morda predvsem v tem, kako narediti nekaj, da bo fizično izpadlo monumentalno in čim bolj vrhunsko, a bo hkrati tudi nekako nevidno, prazno in brez posebnosti in jih bo tako čim manj kompromitiralo kot sodelujoče v projektu, ki se jim intimno zdi problematičen ali vsaj nepotreben.

Morda se je v tej neugodni »pasti«²¹ znašel tudi arhitekt Žnidaršič s svojo skupino in se iz nje poskušal izmotati z umikom iz etično obremenjujoče preteklosti v sodobnost. Tako namreč prideš do lahkotnejše dvojnosti, saj je cufanje okrog teh tem danes res praktično enako banalno na obeh straneh. In potem je lahko premišljeval o

20 SŽV lahko interpretiramo tudi skozi tipologijo, ki sta jo Breda in Oto Luthar vzpostavila za analizo domobranskih spomenikov (z majhnimi modifikacijami, recimo, da mešanje imen partizanskih in domobranskih borcev na spomenikih pri oziroma v SŽV nadomestijo premešani kamenčki vseh slovenskih rek). Lutharja sta med temeljnimi revizionističnimi koncepti, ki se uveljavljajo skozi domobranske spomenike, identificirala koncept sprave, ki z relativizacijo kolaboracije s fašizmom razprši krivdo in premesti vloge storilcev in žrtev in reinterpretacijo odporniškega gibanja in kolaboracije v skupni pojem bratomorne vojne (Breda Luthar in Oto Luthar, »Kolonizacija spomina, Politika in kontekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991,« v: Oto Luthar in Jurij Perovšek, ur., *Zbornik Janka Pleterškega* (Ljubljana: Založba ZRC, 2003): 659).

Plečniku in Ravnikarju in drugih svetlih zgledih, izračunaval volumne ... in zasnoval spomenik, ki bo morda izpadel povsem čeden – a bo lahko tudi lepo služil kot vizualna opora neupravičenemu revizionizmu in nadaljnji delitvi duhov.

Problematičen spomenik torej ne bo zgrajen zaradi neupravičenih revizionističnih zahtev iniciatorjev spomenika, temveč zaradi neznanja na področju produkcije spomenikov in kanca oportunitizma politikov, kanca oportunitizma birokratov, kanca oportunitizma umetnikov ... Mislim, da je večina vpletenih v projekt SŽV že davno čutila, da stvari ne grejo v pravo smer, a težko se »iztiriš«, če si »kolesce« v povsem legalnem sistemu in če se lahko tolažiš, da se bo odgovornost, za kakršnekoli očitke pač že, neboleče razporedila na veliko vpletenih.

Tudi na civilno družbo, ki ni rekla skoraj nič. Vsi delamo v predvidljivih, predpisanih orbitah in veliko razpravljamo na splošno, ob konkretnih problemih pa se pritajimo. Kako recimo sicer sploh razložiti, da imamo v Sloveniji izjemen porast umetnostnih protagonistov in institucij v zadnjih letih, hkrati pa bo eden osrednjih totemov našega plemena – poleg tega, da je formalno plitka rešitev – izkrivljaval zgodovino in med drugim omalovaževal veliko junaštvo in žrtev plemena v preteklosti? Čemu smo sploh zavezani v umetnosti, če okrog tega ne rečemo nič? Tako radi tarnamo, da ni dovolj umetnostne kritike, a hkrati se obnašamo, kot da smo nad tem, da bi o spomeniku, ki bo zapičen v naše osrčje za vse in za vselej²¹ in za vsak dan, rekli kako besedo.

Morda je to eden od odgovorov na vprašanje, kako produkcijski način ureja in proizvaja svoj prostor in svoj čas in se na ta način dovrši. Ne le z nasiljem in samovoljo nekaterih, temveč tudi tako, da vsi odigramo predpisane vloge.

Viri in literatura

- »Spomenik žrtvam vseh vojn.« *Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije*. Pridobljeno 19. 1. 2019. https://www.zaps.si/index.php?m_id=natecaji_izvedeni&nat_id=119.
- Bourdieu, Pierre. *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Cambridge: Polity Press, 1996.
- Bratuša, Mirko. »Ministrstvo za enake možnosti.« *Dnevnik*, 10. 9. 2013.
- Hribar, Spomenka. »Spomini, ki družijo, spomini, ki ločujejo.« *Mladina*, 21. 8. 2015.
- Janev, Goran. »Skopje 2014: Instrumentalizing Heritage for Unexpected Results.« V: *Cultures of History Forum*, 12. 4. 2015, pridobljeno 11. 2. 2020, DOI: 10.25626/0038.
- Kosec, Miloš. »Javni spomenik med monumentalizmom konsenza in vrinjanjem zasebnega.« *Likovne besede*, 109 (2018): 4–8.

²¹ Misel, ki jo je *Delo* uporabilo kot naslov članka, ni izrečena (le) ironično, temveč kot opozorilo, da se spomenik lahko izruva ali »stoje« zdrkne v pozabo, poškodbe skupnosti, povzročene skozi soočenja okoli spomenika, pa ostanejo. Verjetno bomo enkrat prisiljeni tudi v razmislek o tem, kaj pomeni za nas kot skupnost ustoličeno pravilo, da je sodelovanje z okupatorjem sprejemljivo in pravilno.

- Kovač, Edvard. *Park spomina Teharje*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Lefebvre, Henri. *Produkcija prostora*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2013.
- Lesničar, Tina. »Kako in komu postavljamo spomenike.« *Delo*, 4. 8. 2017.
- Luthar, Breda in Oto Luthar. »Kolonizacija spomina: Politika in kontekstualnost domobranskih spomenikov po letu 1991.« V: Oto Luthar in Jurij Perovšek, ur. *Zbornik Janka Pleterškega*, 647–64. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- Ostan, Aleksander. »Symballo (gr.): ponovno povezati, srečati in pridružiti se.« *Delo*, 14. 7. 2017.
- Saunders, Francis Stonor. *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*. London in New York: New Press, 2000.
- Suhadolc, Janez. »Kamnita roka, ki z vso močjo objema rezilo meča.« *Delo*, 17. 11. 2018.
- Zajc, Marko. »Spomenik pri Skeletu in Zvezdi. K politiki spomina v Sloveniji v drugem desetletju tretjega tisočletja.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, LX, št. 1 (2020).
- *Zaključno poročilo*. Ljubljana: Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti in Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije. Pridobljeno 19. 1. 2019. https://www.zaps.si/system/download.php?dir=123&file=I_zakljucno+porocilo.pdf.
- Žabota, Barbara. *Kongresni trg: Zgodovina prostora do razpada Avstro-Ogrske*. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Žerovc, Beti. »Public Monuments on the Territory of Yugoslavia from the Late 19th Century to 1941.« V: Sanja Horvatinčič in Beti Žerovc, ur. *Memorial Production in Socialist Yugoslavia 1945–1990*. Berlin: Archive Books, 2020. [v pripravi]
- Žerovc, Beti. »Spomenik, ki bo zapičen v naše osrčje za vselej.« *Delo*, 17. 3. 2017.
- Župančič, Matej in Alenka Župančič. »Edo Mihevc in Oton Župančič: Nastanek in usoda pesmi Domovina je ena.« *Zbornik za umetnostno zgodovino* n. v. 50 (2014): 221–31.

Beti Žerovc

**THE MONUMENT TO THE VICTIMS OF ALL WARS AND
THE ISSUES OF CONTEMPORARY PUBLIC SCULPTURES
AND MONUMENTS IN SLOVENIA**

SUMMARY

The text discusses some of the contemporary issues involved in erecting public sculptures and monuments in Slovenia. It focuses on the *Monument to the Victims of All Wars*, unveiled in the centre of Ljubljana in the summer of 2017. The monument and the events surrounding it are presented as an example of a predicament in which the inappropriate behaviour of the different stakeholders in the long-term process of monument creation produces numerous social disagreements and ultimately results in a problematic monument.

The article identifies and analyses the most problematic points on the path to the creation of the monument. It explores – also with the help of Henry Lefebvre’s book *The Production of Space* – how the monument organises our common space and what it communicates with its form. Furthermore, it problematises the historical revisionism regarding World War II, which manifests itself in the monument and through the processes associated with it. It examines how and why such a large state monument can be created regardless of the absence of a professional consensus that monuments actually have a therapeutic effect on traumatised and post-conflict societies. There is also no consensus that Slovenians are currently such a society at all. The monument is often referred to as a tribute to reconciliation, although there is also no consensus about the necessity for reconciliation, let alone about what such reconciliation may actually mean and what its elements should be.

The text concludes with a deliberation on the role of art and art protagonists in the establishment of the monument based on vague and problematic premises.

VPOGLEDI
23

NAROD - POLITIKA - DRŽAVA

Idejnopolitični značaj strank
na Slovenskem od konca
19. do začetka 21. stoletja

Cena
.....
20 EUR

Ocene in poročila – Reviews and Reports

**Andrej Studen, ur.,
Mimohod blaga.
Materialna kultura potrošniške
družbe na Slovenskem.**

Ljubljana: Založba Inštituta za
novejšo zgodovino /
Zbirka Vpogledi; 22, 2019

Mimohod blaga. Materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem je zbornik prispevkov pod uredništvom Andreja Studna, ki je izšel leta 2019 pri založbi Inštituta za novejšo zgodovino. V knjigi objavljena poglavja poudarjajo različne poglede in raziskovalne pristope na temo potrošništva. V ospredju sta zgodovinska perspektiva

in raziskovalna optika, ki se ukvarja z vsakdanjim življenjem. Knjiga *Mimohod blaga* vsekakor pomeni svež doprinos in vpogled v razvoj potrošniške družbe z različnih perspektiv, obenem pa sodobnemu bralcu pogosto nastavlja zrcalo. V današnji, izrazito potrošniško naravnani družbi, je zato ta tematika nadvse aktualna. Za razumevanje procesa razvoja potrošništva oziroma materialne kulture tega fenomena pa so objavljene razprave, ki marsikdaj in marsikako pojasnijo razvoj odnosa in konzumiranja materialnih dobrin, zelo dobrodošle.

V uvodnem predgovoru urednik opozori na proces spreminjanja »odnosa ljudi do reči«, ki se v današnji »družbi« izobila bistveno razlikuje od predmodernega obdobja. Transformacijo preteklega dožemanja materialnih dobrin v današnjo potrošnjo lahko ponazorimo z več primeri, ki so obravnavani v zborniku. Ker so nam danes na vsakem koraku na voljo številni izdelki, od živil, oblačil in obutve do gospodinjskih pripomočkov, da o nepogrešljivih digitalnih »igračkah« sploh ne govorimo, lahko skozi prizmo zgodovine raziskujemo, kako se je naš odnos do teh materialnih dobrin spremenil. Če so v preteklosti otroci večino svojih oblačil in obutve »podedovali« od starejših bratov in sester, ima danes vsak otrok svoj kup oblačil. Ko opazimo majhno luknjo na nogavicah, jih hitro zavržemo. Zakaj bi jih krpali, če nove stanejo *le en evro*. Čisto dober in delujoč mobilni telefon zavržemo (ali se nam praši v predalu), ker

*moramo imeti zadnji model pametnega telefona. Zgodba gre lahko v nedogled. O tem, da s takim početjem ustvarjamo kupe odpadkov, raje niti ne govorimo. Dober primer odnosa do oblačil ali v tem primeru obutve, ki ji pomen raste vzporedno z njihovo ponošenostjo, nam da Veronika Zavrtanik, ki v svojem prispevku o najljubših *allstarkah* pokaže na funkcionalno in simbolno funkcijo, ki jo obutev nedvomno ima. Kot pravi, je »obravnava potrošnje materialnih dobrin brez razumevanja njihove vloge pri konstituiranju družbe in posameznikov [...] izpraznjena konteksta« (str. 201).*

Kako pa je prišlo do tega, kdaj in kje sta se začeli razvijati potrošniška kultura in množična potrošnja sploh, na posameznih študijah primera prikaže pričujoča knjiga. S pomočjo raziskave različnih materialnih dobrin lahko sledimo spreminjanju njihove vloge in pomena v družbi. Avtorice in avtorji prispevkov so se tako dotaknili tem, kot so materialne dobrine iz oporok 19. stoletja, kjer na podlagi analize izvemo, katerim dobrinam so tedaj dajali poseben pomen in po kakšnih merilih so jih zapuščali sorodnikom (Aleksander Žižek in Boris Golec). Seveda so se te bistveno razlikovale od tistih iz sredine 20. stoletja, ko v vsakdan delovnega človeka stopijo televizor, avtomobil in v gospodinjstvu nepogrešljiv pralni stroj (Jerneja Ferlež). Če avtomobil svet »približa« človeku, pa mu druga dva spremenita dinamiko v domačem okolju. K sodobni dnevni sobi nujno sodi televizor, ki skupaj s prostorom, v katerem je postavljen, postane središče doma (str. 89). Pri tem Jerneja Ferlež opozori tudi na spremembe dinamik v družbi in bivanjskih okoljih, ki jih nove dobrine prinesejo. V ta kontekst sodijo tudi spremembe v notranji opremi stanovanj in hiš. Pri razvoju kuhinjskega pohištva po drugi svetovni vojni se podrobneje ustavi Marta Rendla, ki poudari pomen serijske proizvodnje pohištva. V njenem primeru so to predvsem kuhinje, ki sledijo novim potrebam modernega človeka oziroma ženske, kajti »gospodinja delavka ne sme preveč časa porabiti v kuhinji« (str. 171). Tako je tudi stanovanjska oprema tista, ki prispeva k redefiniranju družbe, njenih interesov in potreb. V tem obdobju so na površje začele pronicati tudi potrebe otrok in mladostnikov, ki pa so v knjigi obravnavani z vidika šolstva pred drugo svetovno vojno. Dunja Dobaja se tako posveti medvojnemu obdobju, kjer na primeru šolskih učil in učnih pripomočkov poudari pomen tranzicije iz ene države v drugo (iz Avstro-Ogrske v Kraljevino SHS/Jugoslavijo). Pokaže, kako je šola pomembna za vzgajanje domoljubnih državljanov in kako se je v medvojnem obdobju spremenil pogled na poučevanje. Šola in pedagoški proces »naj bi učence spodbujala k aktivnemu sodelovanju pri pouku ter jih navajala na samostojnost in samoiniciativnost« (str. 77). Njen prispevek je mogoče aplicirati tudi na kasnejše obdobje in nastope novih družbenopolitičnih okolij (povojna Jugoslavija, samostojna Slovenija), ki po šolskih učilih učinkovito širijo svojo politično agendo.

Prispevki se posvečajo tudi drugim vidikom materialne kulture in poudarijo doprinos mehanizacije na različnih področjih, kot denimo v kmetijstvu ali gasilski dejavnosti. Traktor je, podobno kot orodja v gospodinjstvu (že omenjeni pralni stroj pa na primer hladilnik in hladilna omara), prinesel velike spremembe pri načinu, hitrosti in učinkovitosti delovnega procesa na polju. Ne nazadnje pa je pomembna njegova simbolna vrednost v prelomu s tradicijo. Traktor je namreč po koncu druge svetovne

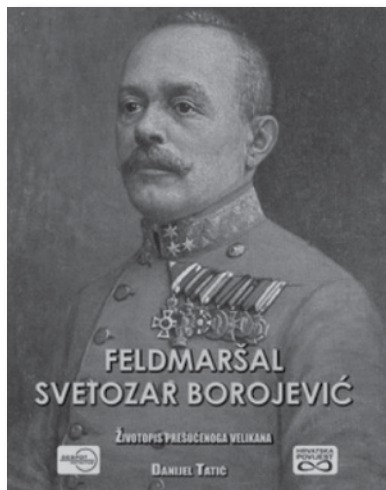
vojne »postal simbol novih časov in napredka« (str. 124) ter za povojno družbeno ureditev »sredstvo politične prevzgoje in kulturnega vzpona« (str. 125, Meta Remec). Tehnologija je nedvomno prodrla tudi na področje gasilske dejavnosti. Ana Kladnik je s pomočjo zgodovinske premice pokazala na pomen delovanja prostovoljnih gasilskih društev in sistema njihovega financiranja v okviru različnih držav (habsburška monarhija, Kraljevina SHS/Jugoslavija, druga Jugoslavija in samostojna Slovenija). Predvsem pa je poudarila pomen društev in njihovo prepletenost z lokalnim okoljem.

Ker je materialna kultura širok pojem in povezana z družbo in njenimi uporabniki, lahko posega na različne ravni vsakdanjega življenja. Zato je primerno govoriti tudi o spremembah v prehrabeni industriji in proizvodnji živil, njihovi hrambi in priljubljenosti ter razširjenosti izdelkov za prehrano. Tako v obdobju po drugi svetovni vojni ne moremo mimo priljubljenih paštet, kjer pa Jurij Hadalin poseže globlje od površja in pokaže na spreminjajočo se strukturo trgovinske živilske prodaje v povojnem obdobju, ki je temeljito predrugačila načine kupovanja.

Nepogrešljivi del potrošnje predstavlja razvoj oglaševalske industrije, ki ga skozi razstavno dejavnost in prodajne kataloge (primer trgovine Stermecki) poudarita Andrej Studen in Marija Počivavšek. S pogledom na razvoj razstavne dejavnosti Andrej Studen le to označi kot medij industrijske in potrošniške družbe 19. stoletja, kot učinkovito sredstvo »poduka o industrijskih razmerah, o razvoju in zmogljivosti« ter popularizacije »dosežkov moderne industrije nasploh« (str. 27). Razstave so bile torej posrednice pri oglaševanju raznovrstnih produktov in spodbujevalke njihove potrošnje. Primer dobre oglaševalske strategije predstavljajo tudi prodajni katalogi, kjer Marija Počivavšek z analizo katalogov trgovine Stermecki iz Celja ilustrira uspešno prodajno strategijo iz prve polovice 20. stoletja.

Prispevkom v zborniku, ki se dotikajo materialne kulture in spreminjanja odnosa do te skozi čas, uspe sestaviti zanimive zgodbe različnih vidikov vsakdanjega življenja pretekle in sodobne potrošniške družbe. K materialni kulturi potrošnje sodi tudi »kupovanje« še tako neotipljivega in duhovnega, kot je *sreča*, ki je sodobnemu človeku »na voljo« in jo lahko kupi na podlagi učinkovite promocijske strategije (Daša Ličen). Avtorica na primeru trženja »hygge« – čarobnega recepta za dosego sreče, miru in nostalgicnih »dobrih starih časov« – pokaže, kako se nekaj na videz nematerialnega lahko prelevi v tržno dobrino ali trgovsko znamko.

V sodobnem času je dostopnost materialnih dobrin veliko večja kot v preteklosti. Vendar smo v pomladi 2020 priča »neprostovoljnemu« preobratu v vedenjskih vzorcih, ki vplivajo na naše potrošniške navade in (morda) tudi na naš odnos do materialnih dobrin. Soočeni z drugačnim načinom življenja pod geslom »ostani doma« ugotavljamo, da v trgovino lahko res gremo le enkrat tedensko ali celo redkeje in kljub temu *preživimo*. Zmoremo tudi brez nakupa drugih, življenjsko ne nujnih dobrin. Imamo torej priložnost, da temeljito razmislimo o naših navadah (razvadah) in vrednotenju materialnih dobrin. Morda se pri tem lahko ozremo v preteklost in pričujoča knjiga je pri tem dobra izbira.

Danijel Tatić, Feldmaršal Svetozar Borojević. Životopis prešućenog velikana.

Zagreb: Despot infinitus, 2019,
240 strani, 110 fotografij

Mlajši (1976) hrvaški zgodovinar, diplomant Univerze v Puli, mag. Danijel Tatić, se je lotil potrebnega in obsežnega dela ter napisal življenjepis znamenitega maršala avstro-ogrške vojske, Svetozarja Borojevića de Bojne. Delo sodi med najboljše ali celo je najboljše strokovno delo o življenju in delu tega avstro-ogrškega maršala.

Avtor sledi življenju Svetozarja Borojevića de Bojne tako rekoč od rojstva, skozi prve vojaške izkušnje, boje v Galiciji, na soški fronti do njegovega »odhoda na smetišče zgodovine« po prvi svetovni vojni ter pogrebov v Celovcu, 26. maja 1920, in na Dunaju, 21. oktobra 1920.

Delo natančno predstavlja življenje maršala Borojevića na osnovi literature, sekundarnih virov (časopisja) in objavljenega gradiva. Doslej tako zasnovane publikacije o Borojeviću nismo imeli ne v slovenskem, ne v hrvaškem ali srbskem pa tudi ne v avstrijskem ali madžarskem zgodovinpisju. Prav zato v Tatićevem delu najdemo veliko novih podrobnosti, ki pa ne spreminjajo že znane slike o njem. Posebna kakovost monografije je, da je obilno ilustrirana. Vsekakor v njej najdemo cel kup doslej neznanih ali malo znanih ilustracij. Kar nedvomno pomeni pomembno obogatitev našega vedenja o Borojeviću. Knjiga je zagotovo vredna branja!

Škoda je le, da avtor ni upošteval dognanj slovenskih avtorjev, saj ne verjamem, da je bil razlog za to jezikovna ovira, na primer člankov:

- Žontar, Josip. »Arhiv poveljstva armadne skupine maršala Svetozarja Borojevića.« *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, št. 1 (1956): 39–47;
- Nečak, Dušan. »O vojni z Italijo (1914–1915).« *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, št. 3 (1974): 107–111;
- Podbersič, Renato. »Borojević – od junaka do anonimneža.« *Ampak*, št. 12 (2002): 34–35;
- Švajncer, Janez J. »General Borojević in Slovenci.« *Vojnozgodovinski zbornik*, št. 8 (2002): 24–59;
- Avsenak, Vinko. »Svetozar Borojević von Bojna: 15. 10. 1856 – 23. 5. 1920.« *Na fronti*, št. 4 (november 2006): 58–61;

in še posebej knjige Dušan Nečak in Božo Repe, *O feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010), ki je nastala kot

rezultat raziskovanja njegovega pomena za Slovence v času prve svetovne vojne in kot utemeljitev zahteve po vrnitvi naslova častnega meščana Ljubljane.

Na ta način bi se lahko izognil bombastičnemu podnaslovu knjige, da gre za »zamolčanega velikana«. Že avtorjev seznam literature – kar zadeva hrvaško zgodovino – relativizira to trditev, ob upoštevanju še slovenskega pa bi zelo težko rekli, da moremo Borojevića imeti za, po drugi vojni, »zamolčanega«, saj je o njem že leta 1956 pisal Josip Žontar, v sedemdesetih letih (1974) sem o njem pisal sam in kasneje še drugi.¹ Zamolčanost je namreč absolutna kategorija, ki pomeni, da o njem ni bilo ničesar napisanega oziroma da v literaturi sploh ni omenjen. Po mojem mnenju pa je mogoče reči le, da je bil deležen manj pozornosti/promocije, kot bi si jo zaradi vloge v vojaški zgodovini prve svetovne vojne zaslužil, »zamolčan« pa je bil le toliko, kolikor je bilo na sploh »zamolčano« ukvarjanje s prvo svetovno vojno, s katero so se zgodovinarji v letih po drugi svetovni vojni mnogo manj ukvarjali kot na primer z drugo svetovno vojno.

V prej navedeni literaturi bi kolega Tatić našel omenjene in mnoge v knjigi obdelane pa tudi nekatere drugačne poglede na enigme in dileme, povezane s tem slovitim maršalom. Kot je denimo tista o njegovem baronskem naslovu, o čemer piše tudi Tatić. V mnogih zapisih o maršalu in tudi na njegovem nagrobniku najdemo zapisano, da je bil baron. Očitno pa je sporno, ali je Svetozar Borojević sploh imel naziv baron. Vinko Avsenak v svojem članku, Svetozar Borojević von Bojna, 15. 10. 1856 – 23. 5. 1920,² povzemajoč internetni vir, namreč zatrjuje, da je pravica do baronskega naslova sicer povezana s podelitvijo vojaškega reda Marije Terezije, toda zanika, da bi maršal sploh imel naslov barona: »Toda Borojević, ki je bil sicer znan po svoji nečimrnosti, je ta naslov zavrnil in zahteval naslov grofa. Seveda so to oblasti (kasneje tudi cesar) zavrstile in na koncu ni dobil ničesar.«³ Avsenakova trditev je v nasprotju z navedbami drugih avtorjev in internetnih virov, ki govorijo, da je Borojević bil baron, tako pa piše tudi na njegovem grobu.⁴ Trditev, da je Borojević zahteval naslov grofa, prevzema tudi kolega Tatić, ki se sklicuje na navedbe iz literature, natančneje le na spomine generala Gleiseja von Horstenaua (str. 130), ki so lahko točni ali pa tudi ne. Drži pa trditev iz citiranega članka Vinka Avsenaka, da je baronski naziv povezan z odlikovanjem vojaškega reda

1 Gl. zadevne citate tudi v tem prispevku. Poleg tega ima Borojević res razmeroma kratka, a vendarle samostojna gesla v jugoslovanskih enciklopedijah: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, 1 (Zagreb, 1926), 28 vrstic; *Hrvatska enciklopedija*, 3 (Zagreb, 1942), 47 vrstic; *Enciklopedija Jugoslavije*, 1 (Zagreb, 1955), 9 vrstic; *Enciklopedija Jugoslavije*, 2 (Zagreb, 1982), 9 vrstic; *Vojna enciklopedija*, 2 (Beograd, 1959), 40 vrstic; *Opća enciklopedija JLZ*, 1 (Zagreb, 1977), 11 vrstic; *Hrvatski biografski leksikon*, 2 (Zagreb, 1989), 52 vrstic; *Hrvatska enciklopedija*, 2 (Zagreb, 2000), 14 vrstic (povzeto po Milan Pojić, *Vojskovođa, Svetozar Borojević: 1856–1920* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2006), 3); *Enciklopedija Slovenije, Dodatek A–Ž*, 16 (Ljubljana, 2002), 18 vrstic. Dodam naj še, da tudi v avstrijskem zgodovinospisju ni bil deležen toliko pozornosti, kot bi si je zaslužil, saj je bila o njem napisana le ena sama strokovna monografija/biografija izpod peresa Ernesta Bauerja, *Der Löwe vom Isonzo. Feldmarschall Svetozar Borojević de Bojna* (Graz, 1985).

2 Vinko Avsenak, »Svetozar Borojević von Bojna: 15. 10. 1856 – 23. 5. 1920,« *Na fronti*, št. 4 (november 2006): 58–61.

3 Ibid., 58. »Svetozar Borojević von Bojna,« *Austro-Hungarian Army – Field Marshal Svetozar Borojević von Bojna*, <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/borojevic.htm>.

4 Gl. fotografijo. Janez J. Švajncer, »General Borojević in Slovenci,« *Vojnogodovinski zbornik*, št. 8 (2002): 24–59, 26. Milan Pojić, *Vojskovođa, Svetozar Borojević: 1856–1920* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2006), 7.

Marije Terezije. Prva stopnja tega reda, viteški križ, namreč avtomatično prinaša plemiški naslov »vitez«, prejemniki poveljniškega križa, kakršnega je dobil Boroević, pa imajo pravico zahtevati naslov »baron«. ⁵ Takšne zahteve ali njene zavrnitve zaenkrat v pristojnih dunajskih in budimpeških arhivih (Vojni arhivi) nisem našel. Vodja delegacije madžarskega vojnega arhiva pri Avstrijskem državnem arhivu, v okviru katerega sodita tudi avstrijski Vojni arhiv in Arhiv vojaškega reda Marije Terezije, podpolkovnik dr. Tibor Balla, je o tem v elektronskem pismu z dne 11. decembra 2009 avtorju tega besedila sporočil sledeče:

»Spoštovani gospod profesor,

Boroević je madžarski naslov barona leta 1917 odklonil, hotel je namreč ponovno zaprositi zanj po zmagoslavnem koncu svetovne vojne. Kolikor jaz vem, ni baronskega naslova nikoli dobil ali uporabljal. Torej je napis na grobu na Osrednjem pokopališču napačen. V arhivu Vojaškega reda Marije Terezije nismo o tem našli nobenega dokumenta.

S prijaznimi pozdravi,
Dr. Tibor Balla, podpolkovnik
Vodja delegacije«⁶

Svoje trditve/mnenja, da je Boroević naslov barona leta 1917 odklonil zato, da bi zanj »po zmagoslavnem zaključku vojne ponovno zaprosil«, ni dr. Balla z ničimer dokumentiral. Tako je jasno le, da v pregledanih arhivskih fondih ni pisnega sledu o tem, da je zanj zaprosil, ga dobil ali da je bila prošnja zavrnjena. Zato ostaja še naprej odprto vprašanje, ali je Boroević res imel baronski naslov. Skeptičen pa sem do tistih, ki so prepričani, da so ga drugi neupravičeno okitili s tem naslovom, in ne verjamem, da je njegova žena (umrla je leta 1961) prav tako nezasluženo nosila naziv baronesa in dopustila, da je na njegovem grobu zapisan ta naslov, če mu ga res nikoli niso podelili.

V tem kontekstu se zdi vredno poudariti tudi natančnost pri navajanju stopnje najvišjega vojaškega odlikovanja reda Marije Terezije. Avtor namreč govori o tem, da je Boroević 2. junija 1917 dobil »zapovjedni Orden reda Marije Terezije« (str. 127). Po mojem bi bilo natančneje zapisati, in to ne glede na jezikovne razlike med hrvaškim in slovenskim jezikom, da je Boroević prejel »poveljniški križ reda Marije Terezije/hrv. zapovjedni križ reda Marije Terezije«. ⁷

5 »Svetožar Boroević von Bojna,« *Austro-Hungarian Army*. »Military Order of Maria Theresa,« *Wikipedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Military_Order_of_Maria_Theresa, pridobljeno 8. 4. 2020.

6 »Sehr geehrte Herr Professor! Boroevic hat den ungarischen Baronstitel im Jahre 1917 abgelehnt, er wollte den nämlich nach dem siegreichen Ende des Weltkrieges neuerlich beantragen. Meines Wissens nach hat er nie den Baronstitel bekommen oder gebraucht. Also die Aufschrift auf sein Grab im Zentralfriedhof ist falsch. Im Archiv des Militär Maria Theresien Ordens im Kriegsarchiv haben wir keine Dokumente darüber gefunden. Mit freundlichen Grüßen, Dr. Tibor Balla Oberstleutnant Delegationschef.« – Pismo hrani avtor.

7 Vojaški red Marije Terezije je bil ustanovljen v času sedemletne vojne, leta 1757. 18. junija istega leta ga je ustanovila cesarica Marija Terezija po bitki pri Kolinu, kjer je avstrijska armada pod vodstvom feldmaršala Dauna porazila prusko vojsko Friedricha II. Ta zmaga je cesarico spodbudila, da osnuje vojaško odlikovanje za nagrajevanje oficirjev in vojaških poveljnikov za hrabrost in vojaške veščine. Odlikovanja so vedno podeljevali 15. oktobra, na dan svete Terezije. Podelili so 11 velikih križev tega reda, ki so jih v veliki večini dobili člani cesarske družine (7), 10 poveljniških

Kolega Tatić se natančno, kot še nihče pred njim, ukvarja z življenjepisom in vojaško potjo maršala Borojevića. Povsem upravičeno se razpiše tudi o mnogim bralcem neznani oziroma manj znani aferi Härtel (1912) in svoj zapis o njej zaključi z besedami: »Za Borojevića je afera predstavljala neugodno epizodo, ali je iznjela na vidjelo i njegov karakter, njegovo ne prihvačanje korektnosti i tvrdoglavo ustrajanje u principijelnosti i odbrani časničke časti.« (str. 33).

V citirani knjigi, ki sva jo o Borojeviću napisala s kolegom Repetom, pa bi kolega Tatić našel tudi povsem drug pogled na značaj in dojemanje oficirske časti maršala Borojevića, in sicer skozi usta pomembnega hrvaškega književnika Miroslava Krleža. Ta je namreč v eseju »Pijana novembrska noč 1918« med drugim zapisal:

»Grmeli so topovi na Soči, ves Kvarner je odmeval od tega zamolklega bobnenja, glavni komandant avstrijske armade, častni doktor vseučilišča Franca Jožefa Prvega Generalfeldmarschal von Boroevich pa je dnevno prihajal v spremstvu svojega adjutanta, podpolkovnika Kvaternika v Lovrano, da bi se tam sončil na plaži. Gospod doktor honoris causa F. J. I. von Boroevich je v Lovrani obiskoval neko svojo metreso (neko dunajsko grofico druge ali pete vrste, ki je tam letovala v spremstvu svojega soproga, grofa, kavalerijskega ritmojstra), podpolkovnik Kvaternik pa je kot generalissimov Cicisbeo za to očarljivo pustolovščino organiziral vse potrebne malenkosti: sladoled, kavo, konjak, whisky, šampanjec, pecivo, preservative, muziko s Straussovimi valčki in motorni čoln za generalissima, da bi se ta slavni vojskovodja lahko peljal s svojo očarljivo grofico na Cres, kjer je v spremstvu svojega generalštabnega šefa med enajsto ofenzivo na Soči, v kateri je slednji dan padlo dvajset do trideset tisoč ljudi, opravljal svoje mandrinske, senilne ljubavne šale ...

Pred očmi štiristotih oficirjev-frontovcev se je ta generalska ladja zasidrala v junijski bonazzi sredi Kvarnerja in v tem, ko je štiristo oficirjev z daljnogledi opazovalo vse peripetije tega lovranskega flirta, je senilni stari generalissimus igral to ljubavno igro pred vsemi v čast mizernega grofovskega rogonosca, pratežnega ritmojstra. Skupna kosila v veliki dvorani 'Grand Hotela Lovrana' [sodijo] med največje sramote svetovne vojne. Kvaternik pa je skakljal okrog tega škandala.«⁸

.....
 križev, skupaj s križem, ki ga je dobil tuj oficir, pruski generalpolkovnik Helmut grof von Moltke, in 110 viteških križev. Posebnost tega odlikovanja je bila, da so se morali za njegovo prvo in drugo stopnjo, ki sta pomenili članstvo v redu, častniki potegovati sami. Le tretjo stopnjo velikega križa je cesar, ki je bil obenem tudi Veliki mojster reda, podeljeval samoiniciativno, in to praviloma najpomembnejšim oficirjem in članom cesarske družine. Red je v stari obliki nehal delovati leta 1931. Obnovljen je bil leta 1939 kot ustanova (Stiftung). Borojević pa je bil z vojaškim redom Marije Terezije odlikovan še enkrat, tokrat posmrtno. Na zadnjem, 195. podeljevanju odlikovanj so ga kot poveljnika VI. korpusa s činom generala pehote 3. oktobra 1931 odlikovali še z viteškim križem. Na ta način je kapitelj reda namreč želel popraviti domnevno »napako« cesarja Karla I., ki je Borojevića odlikoval mimo kapitlja in na »ne pravi dan«: »Kapitelj je napačno domneval, da so bili prejšnji zahtevki zdaj nični in neveljavni, vendar so takoj po vojni ugotovili svojo napako in mu posmrtno, leta 1931 dodelili viteški križ reda. Tako je feldmaršal Borojević edini oficir v zgodovini reda, ki je prejel najprej višjo in kasneje nižjo stopnjo reda ...« – *The Austro-Hungarian Military Maria Theresia Order 1914–1918*, <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/mmto.htm>. Gl. še *Der Militär-Maria-Theresien-Orden. Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918* (Dunaj, 1944), 1–9, 27–30. »Military Order of Maria Theresa,« *Wikipedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/Military_Order_of_Maria_Theresa, pridobljeno 8. 4. 2020. *Maria-Theresien-Orden*, <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclopm/m214012.htm>.

8 Miroslav Krleža, *Deset krvavih let in drugi politični eseji* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962), 78.

Čeprav ni jasno, ali so te besede nastale na osnovi lastnih doživljanj ali na osnovi pripovedovanja drugih, pa se v njih vsekakor kaže izrazito negativen odnos Krleže do Boroevića, ki se je mogel oblikovati v času njegovih sporov z zagrebškim Narodnim vijećem in komaj nastajajočo južnoslovansko državo, takoj po vojni. Očitna je tendenca diskreditirati Boroevića kot človeka in vojaka, čeprav je bila glavna ost Krležinega eseja usmerjena v Slavka Kvaternika. Kakor koli, drži sicer, da je bil Boroević človek trdne volje, trmastega značaja in velikih sposobnosti, a obenem tudi človek, ki so ga za hrptom in glasno kritizirali zaradi različnih stvari, tudi zaradi ne ravno najbolj vzornega odnosa do zakonskega življenja.

Na žalost pa se kolega Tatić ni dotaknil še ene enigme, ki je povezana z Boroevićevo zadevno vojaško dejavnostjo v Sloveniji. V pismu, ki ga je Boroević poslal ljubljanskemu županu Ivanu Tavčarju kot zahvalo za podeljeno častno meščanstvo mesta Ljubljane, je med drugim zapisal: »Čast, ki jo je spoštovani občinski svet vedno patriotičnega glavnega mesta Kranjske izkazal soški armadi s tem, da me je, kot njenega poveljnika, odlikoval s častnim meščanstvom Ljubljane, me je globoko ganila. Dolgoletne vezi me povezujejo s to visoko spoštovano kulturno znamenitostjo. Pred 43 leti se je tu začela moja vojaška kariera, pred dvema desetletjema sem tu vstopil v polk, v vrstah katerega je služila vojaško sposobna ljubljanska mladina ...«⁹

Meni nepojasnjena enigma je njegov zapis v pismu ljubljanskemu županu. Iz zapi-sanega namreč ni povsem jasno, kaj pomeni, da je Boroević pred 43 leti (1872) – tedaj je bil star 16 let – v Ljubljani začel vojaško kariero. Njegovi biografi in zgodovinski viri izpričujejo, da je 1. septembra 1872 s šolanja v Koeszegu na Madžarskem prišel kot pešec, naslovni vodnik/četovodja/korporal v ogrski 52. pešpolk nadvojvode Franca Karla v Gorico, kjer je kot šestnajstletni mladenič izkusil vse vojne tegobe vojaka, saj je na vojaških vajah sodeloval v popolni vojni opremi, predpisani za odraslega človeka.¹⁰ Vsekakor pa bi mogel drugi del njegove izjave najverjetneje pomeniti, da je Boroević pred dvema desetletjema (1895) v Ljubljani kot 39 let star oficir vstopil v 17. pešpolk t. i. kranjskih Janezov. Ta polk je bil namreč v Ljubljani nastanjen od leta 1817. Tega pa po doslej znanem ni bilo mogoče sprejeti. Boroević je maja 1895 sicer že bil generalštabni podpolkovnik, toda oktobra istega leta je bil dodeljen poveljstvu 6. korpusa v Košicah, in ne 17. pešpolku, ki sploh ni bil v sestavi tega korpusa. Šele leta 1896 je za nekaj mesecev poveljeval 4. bataljonu tega polka, stacioniranem v Celovcu. Leta 1897 je v njem dosegel čin polkovnika.

Druga možnost bi lahko bila, da je bil član 27. domobranskega pešpolka, kasneje, od leta 1911, 2. gorskega strelskega pešpolka, prav tako stacioniranega v Ljubljani. Da bi bil kdaj član tega polka, ni omenjeno v nobeni meni znani literaturi ali viru.¹¹ Oba polka sta se pod vrhovnim poveljstvom feldmaršala Boroevića bojevala na soški fronti in v Karpatih.

9 ÖStA/KA, Nachlass Boroević, B/4 – 23.

10 Viktor Rudolf, *Naš Boroević: proslavljeni junak od Soče* (Sisak: S. Jünker, 1918), 13. Švajncer, »General Boroević in Slovenci,« 25, piše, da je svojo vojaško pot leta 1872 začel v 52. pešpolku v Pécsu, in ne v Gorici. ÖStA/KA, Dosje Svetožar Boroević, Qualifikationslisten, Karton 245. Podatke iz dokumenta mi je prijazno priskrbel kolega prof. dr. Franc Rozman.

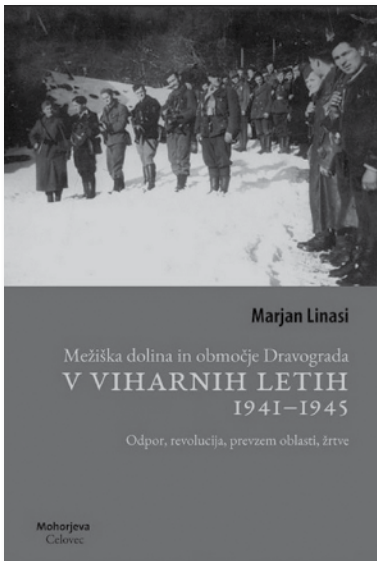
11 ÖStA/KA, Dosje Svetožar Boroević, Qualifikationslisten, Karton 245.

Tatić je v knjigi spregovoril tudi o podeljevanju častnega meščanstva v mnogih hrvaških mestih pa tudi v Ljubljani (1915). Ljubljano omenja celo na prvem mestu v razdelku o podeljevanjih častnega meščanstva. Najbrž pa ne bi bilo odveč omeniti, da so mu na zahtevo istega župana, dr. Ivana Tavčarja, ki mu je častno meščanstvo podelil, 24. junija 1919 to tudi odvzeli. »Uradni« razlog je bil, da nima stalnega bivališča v Ljubljani, resnični razlogi pa so bili politični. Tako je Boroević bil edini častni meščan v zgodovini Ljubljane, ki so mu odvzeli častno meščanstvo. To mu je bilo povrnjeno na seji mestnega sveta Ljubljane 22. junija 2009.

Naj tole moje rahlo kritično in morda za koga predolgo in drobnjakarsko pisanje zaključim s čestitko avtorju za opravljeno delo. Njegova knjiga bo zagotovo postala eno preferenčnih zgodovinospisnih del, vsaj v državah nekdanje skupne države, če ne širše. Škoda je le za zamujeno priložnost, da bi v svoja dognanja obširnejše vnesel tudi spoznanja slovenskega zgodovinospisja in jih primerjal. Končno gre za zgodovinsko osebnost, ki je zaznamovala hrvaško in tudi slovensko zgodovino.

Če pa se bo kolega Tatić odločil in vseeno vzel v roke publikacijo, ki sva jo o maršalu Svetozarju Boroeviću de Bojni napisala s kolegom Repetom, naj ga že vnaprej opozorim na tiskarskega škrate, ki se je prikradel v moj del besedila: visoki uradnik madžarskega obrambnega ministrstva, ki si je dopisoval z Boroevićem, se piše Franz von Bolgar, tako kot je zapisano v Tatićevem delu, in ne Franz von Volgar!

Dušan Nečak

**Marjan Linasi, Mežiška dolina
in območje Dravograda
v viharnih letih 1941–1945:
partizanski odpor, revolucija,
prevzem oblasti, žrtve.**

Celovec: Mohorjeva založba,
2019, 720 strani

Dr. Marjan Linasi je slovenski (zgodovinospisni) javnosti znan kot plodovit preučevalec druge svetovne vojne na področju Koroške, v slovenskem in avstrijskem delu. Pri celovski Mohorjevi založbi je izšlo njegovo najnovejše delo, ki se nanaša na dogodke neposredno pred drugo svetovno vojno, med njo in po njej v Mežiški dolini in Dravogradu.

Raziskovano območje je bilo zaradi industrijskih obratov (predvsem rudnika svinca in cinka) pomembno že v času Avstro-Ogrske, zaradi česar je bilo tu prisotno

(tudi) nemško prebivalstvo. V Kraljevini SHS/Jugoslaviji je bilo območje gospodarsko prizadeto (predvsem zaradi izgube neposredne železniške povezave z Mariborom), kar je vplivalo tudi na razvoj komunistične partije.

S koncem aprilske vojne je Nemčija okupirala tudi to področje, pri čemer so pomembno vlogo dobili pripadniki nemške manjšine, ki so predstavljali okoli deset odstotkov prebivalstva, in tudi Slovenci, ki so sprejeli nemško okupacijo. Partizanski odpor se je tudi tu začel šele po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo junija 1941, s čimer se je prekinilo dotedanje sodelovanje med nacisti in komunisti, na globalni in lokalni ravni.

Partizansko delovanje v Koroški se je tako začelo pozneje kot v Gorenjski (s katero je bila Koroška povezana v okupacijski administraciji kot del »Zasedenega območja Koroške in Kranjske«), pri čemer se začetek stalno prisotnega odpora uvršča šele v november 1942. Geografske značilnosti raziskanega območja in prisotnost okupacijskih sil so tudi onemogočale večjo mobilnost partizanskih enot s sosednjih območij, kot se je to dogajalo v preostalem delu okupirane Slovenije.

Avtor temeljito obdela prve odporniške formacije v letih 1941 in 1942, ki so pozneje narasle v Prvi štajerski bataljon in nato še Kranjčev bataljon 2. grupe odredov, ki je sem prišel poleti 1942. Posveti se tudi razvoju okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije za koroško okrožje (in tudi za mežiško okrožje) ter nastanku prve lokalne partizanske enote pozimi 1942 – Koroške čete. Poleg pregleda uporniških akcij in okupatorjevih ukrepov avtor razloži tudi vpliv t. i. »pohorske afere« (usmrtitve več partizanov, obtoženih, da so plavogardistični vrinjenci) na nadaljnji razvoj NOB na področju (Spodnje) Štajerske in predvsem Koroške. Predstavljeno je tudi delovanje Osvobodilne fronte, Zveze komunistične mladine in Zveze slovenske mladine, Delavske enotnosti, ter Varnostno-obveščevalne službe.

Marca 1943 je četa prerasla v Koroški bataljon, ki je nadaljeval boj proti okupatorjem (in doživel tudi večje izgube), dokler ni bil februarja 1944 ustanovljen Vzhodnokoroški odred. Na področju odreda sta občasno delovala tudi partizanska 14. divizija oziroma njene posamične enote in Lackov odred, kar avtor prav tako opiše.

Posebej analizira delovanje partizanskih služb in specifičnih aktivnosti, kot so kulturno delovanje med partizani in civilnim prebivalstvom, partizanska saniteta, tisk, prisotnost kurirske in radijske komunikacijske mreže, gospodarske dejavnosti in oskrba, ter Varnostno-obveščevalne službe. V nadaljevanju se posveti tudi partizanski represiji (od delovanja partizanskega sodstva do likvidacij in drugih povračilnih ukrepov proti nasprotnikom) ter zločinom okupatorja nad civilnim prebivalstvom. Samostojno poglavje je namenjeno pregledu konca druge svetovne vojne na tem območju. Na primeru Leš avtor prikaže tudi neposredne vojne dogodke, skupaj z aretacijami nasprotnikov, ki so ostali (veliko domačinov se je predhodno umaknilo z umikajočimi se nemškimi silami), ter njihovimi usmrtitvami v množičnih grobiščih. Pri tem tudi poimensko navede žrtve in likvidatorje iz partizanskih vrst.

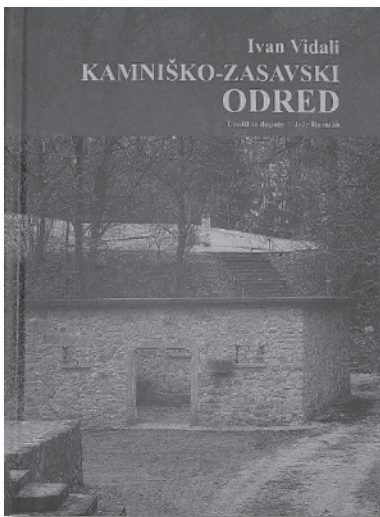
Zaradi druge svetovne vojne (in povojnih usmrtitev) je po sedaj znanih podatkih umrlo najmanj 1132 predvojnih prebivalcev oziroma 5,95 odstotka, ocenjuje Linasi. Tretjino žrtev je povzročil okupator med civilnim prebivalstvom, slabo četrtno žrtev

predstavljajo padli oziroma umrli partizani, medtem ko je 22 odstotkov žrtev padlo med služenjem v okupatorjevih (para)vojaških formacijah. Po vojni je avtor naštel 133 žrtev (oziroma dobrih 11 odstotkov).

Na koncu avtor našteje tudi oblike partizanskega delovanja na tem območju, pri čemer zabeleži »najmanj 275 vojnih dogodkov (brez požigov poleti 1942 in brez večine likvidacij ter brez bojev po končani vojni)«. Našteje 41 diverzij na industrijsko-energetske obrate, 60 diverzij na komunikacijske povezave, 116 neposrednih spopadov, 11 zased, 18 napadov na postojanke oziroma naselbine, 8 večjih mobilizacijskih akcij in 15 večjih oskrbovalnih akcij, nekajdnevne frontalne bojne spopade v avgustu 1944 in štiri primere požigov oziroma miniranja planinskih koč in občinskega urada. Zaradi partizanskih akcij avtor ocenjuje, da je na strani okupatorja padlo najmanj 112 pripadnikov (oziroma podpornikov), medtem ko je na tem območju padlo najmanj 200 partizanov. Posledično »dobimo razmerje nekoliko manj kot 1 : 2, torej sta na enega padlega aktivnega pripadnika okupacijskega aparata padla dva partizana«. Knjigo zaključuje poimenski seznam žrtev na območju Mežiške doline in Dravograda, pri čemer so žrtve razporejene v številne skupine glede na njihov status oziroma vzrok smrti.

Avtor je z dotičnim delom nedvomno nadgradil dosedanja zgodovinopisni korpus del o tem delu Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej. Malce zahtevnejši bralci bi morebiti želeli še malo bolj sistematične oziroma poglobljene predstavitve okupatorjevih (para)vojaških formacij, ki so (stalno) delovale na tem področju, ter kazalo ali kazala enot, organizacij, krajev itd., ki bi olajšala iskanje po obsežnem delu.

Klemen Kocjančič

Ivan Vidali in Jože Rozman, ur., Kamniško-zasavski odred.

Domžale: samozaložba, 2018,
424 strani

V samozaložbi je leta 2018 izšla monografija o Kamniško-zasavskemu odredu, enem izmed odredov, ki do sedaj ni bil predmet večjih zgodovinopisnih del, kljub njegovemu pomenu med drugo svetovno vojno. Jedro knjige predstavlja rokopis o odredovi zgodovini, ki ga je leta 1989 napisal prof. Ivan Vidali (1923–1990), nato pa ga je od leta 2015 urejeval in nadgrajeval Jože Rozman, profesor sociologije in univerzitetni diplomirani politolog obramboslovec.

Prihodnje operativno območje odreda je bilo po aprilski vojni leta 1941 razdeljeno med Italijo in Nemčijo, pri čemer je najkrajšo povezavo med Spodnjo Štajersko in Ljubljansko pokrajino sekala reka Sava, kar je oteževalo prehode partizanov med tema dvema pokrajinama. Zaradi prisotnosti drugih komunikacijskih povezav (ceste in železnica med Ljubljano in Mariborom) je bilo to območje pomembno tudi za okupatorja, ki je imel tu nameščene sile, še posebej po začetku narodnoosvobodilnega gibanja po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo junija 1941. Vse to je oviralo partizane, ki so tu primarno pošiljali mobilizirane Štajerce na Dolenjsko, medtem ko so v obratno smer pošiljali potrebno oborožitev in opremo, da ne omenjamo (stalnih) kurirskih povezav.

Nemški okupator je na omenjenem območju že v prvem mesecu okupacije izgnal učitelje in duhovnike, čemur so nato sledili še preostali predstavniki inteligence in nekateri politični aktivisti. Sledila sta množično deportiranje lokalnega prebivalstva z 20 km širokega pasu ob meji z Ljubljansko pokrajino in tudi uvedba vojaške obveznosti.

Za delovanje na območju okrajev Kamnik in Litija je bil 14. januarja 1943 na Lesu ustanovljen Kamniško-savinjski odred, ki je bil prvotno sestavljen iz Kamniškega, Zasavskega in Savinjskega bataljona. Že 19. januarja je Nemcem uspelo obkoliti Kamniški bataljon in povzročiti občutne izgube (22 padlih, 18 ujetih in 14 ranjenih), bataljon pa se je do konca meseca nato izmikal nadaljnjim okupatorjevim poskusom uničenja. Kljub novim okupatorskim akcijam proti odredu leta 1943 se je ta kadrovskega krepil in izvajal napade na okupatorjeve pripadnike, dokler niso Kamniško-savinjskega odreda avgusta 1943 uporabili za jedro novoustanovljene 6. udarne brigade Slavka Šlandra, ki je nato odšla na Dolenjsko.

Posledično so na tem območju preostale le politične organizacije Osvobodilne fronte in Komunistične partije Slovenije, dokler ni bila 3. januarja 1944 ustanovljena Kamniško-zasavska (terenska) četa, ki je začela sabotažne akcije. Njeno delovanje je bilo močno prizadeto po porazu v vasi Oklo 24. februarja tega leta, ko je v boju padlo 57 partizanov, 28 pa je bilo ujetih (od okoli 100 partizanov). A tudi to ni zavrlo nadaljevanja partizanskega delovanja na tem področju, ki je nov vrh doseglo z ustanovitvijo Kamniško-zasavskega odreda 15. februarja 1944.

Novoustanovljen odred je imel dva bataljona (vsak je deloval na drugem bregu Save; prvi na Dolenjskem in drugi na Štajerskem) ter minersko četo za napade na železniški progi Laze–Zidani most in Zidani most–Celje. Čez deset dni je bil (ponovno) ustanovljen še štab 4. operativne cone, ki je bil podrejen odredu.

Vse do konca vojne je odred izvajal svoje operativne naloge: pomoč pri transportu oziroma prenosu mobilizirancev, oborožitve in vojaške opreme med Dolenjsko in Štajersko in napade na lokalne okupatorske sile. Med drugim je odred sredi oktobra 1944 sodeloval pri prečkanju Save (čez most) z operativnim štabom 6. in 11. brigade, ki je bil z obema brigadama poslan na Štajersko, kar predstavlja »edinstven primer takšnega sodelovanja partizanski[h] brigad v NOB na celotnem območju takratne Jugoslavije«.

Avgusta 1944 je bila na operativnem območju obreda ustanovljena Komanda vojnega področja Moravče, ki je izvajala zaledno (vojno) službo, primarno na gospodarsko-ekonomskem področju. Naslednji mesec je bilo ustanovljeno še Kamniško-zasavsko vojaško območje. Pozneje je bil odred tarča več nemških akcij, pri čemer se je uspešno umikal. Novo tragedijo je doživel 8. februarja 1945 na Veliki planini, ko je bil razbit njegov 1. bataljon, a je kljub temu nadaljeval svoje delovanje vse do konca druge svetovne vojne.

Konec monografije predstavlja pregled pomožnih služb in drugih organizacij v sklopu Kamniško-zasavskega odreda ter partizanskega letališča pri Rečici v Zgornji Savinjski dolini. Priloženi so še priloge glede številčnega stanja in oborožitve odreda, sezname pripadnikov odreda, aktivistov OF/KPS in pregled pomembnejših vojnih dogodkov.

Monografija predstavlja pomembno dopolnitev nabora zgodovinopisnih del o enotah NOV in POS. Pomen dela v določenem vidiku vseeno omaje slabo obdelana analiza (oziroma identifikacija) okupatorskih enot, ki so delovale na tem območju, skupaj z nadaljevanjem zgodovinsko napačnih trditev o teh. Ena izmed takih napačnih trditev je, da »so Nemci na Štajersko premestili dve diviziji SS, in sicer 31. prostovoljsko divizijo SS in 14. divizijo bojnih grenadirjev ter ju nato združili v 14. prostovoljsko divizijo SS 'Galizien'«.

Klemen Kocjančič

Jelka Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi.« Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma.

Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019, 423 strani

Jelka Piškurić se je v monografiji, ki je izšla v zbirki Razpoznavanja, osredotočila na družbene procese socialistične modernizacije v Ljubljani in njeni okolici. Še posebej jo je zanimalo, kako so procese doživljali njeni prebivalci, zato se je v raziskavi oprla na ustne vire. Z naslovom *Bili nekoč so lepi časi*, verz si je sposodila pri glasbeni skupini Agropop, je poskušala zajeti osrednjo misel, ki je združevala spomine njenih sogovornic in sogovornikov. Namen monografije pa je bil poleg spominov orisati tudi zgodovinski razvoj

Ljubljane in njene okolice. Avtorica je gradivo za svoje delo črpala tudi iz medijev – *Ljubljanskega dnevnika* in občinskih glasil petih ljubljanskih občin (*Dogovorov, Javne*

tribune, Naše komune, Naše skupnosti in Zbora občanov), statističnih podatkov, uradnih listov, arhivskega gradiva, anket javnega mnenja ter zgodovinskih analiz.

Občinska glasila so izdajale občinske konference SZDL, kar pomeni, da so imela tudi propaganden značaj. Toda avtorica je poskusila iz gradiva izluščiti predvsem življenjske prakse in zgodbe ljudi. V občinskih glasilih so o delu družbenopolitičnih organizacij, o političnih in drugih občinskih novicah pisali stalni in lokalni dopisniki. O novicah, stiskah, potrebah in željah pa so poročali tudi občani, v manjšem obsegu že v šestdesetih letih in v poznejših letih vedno več. Arhivsko gradivo obsega načrte oblasti za napredek lokalnih skupnosti, zapisnike sej občinskih organov in poročila, na osnovi katerih je avtorica orisala razvoj posameznih lokalnih skupnosti ter njihove težave in pričakovanja.

Monografija je nastala kot nadgradnja doktorske disertacije z naslovom *Vsakanje življenje v Socialistični republiki Sloveniji: Ljubljana in njeno ruralno zaledje*. Avtorica je za območje raziskovanja izbrala Ljubljano in njeno podeželsko zaledje v okviru nekdanje občine Ljubljana Vič – Rudnik, da bi lahko opazovala razlike v organizaciji vsakdanjega življenja. Z ljudmi se je pogovarjala med letoma 2012 in 2016. Posnela je 34 intervjujev s sogovorniki različnih generacij (rojenih do leta 1973) in različne izobrazbe, z moškimi in ženskami iz kmečkega, delavskega in meščanskega okolja. V analizo je vključila tudi intervju, ki ga je posnela v Clevelandu leta 2011. Do sogovornikov je pristopila s pomočjo četrtnih skupnosti, društva upokojujencev in poznanstev.

Monografija je poleg tega, da prinaša vsebinske zgodbe in dejstva o zgodovini Ljubljane ter njene okolice, zanimiva po metodološki plati, saj avtorica temo obravnava v primerjalni perspektivi in v mednarodnem kontekstu. Izbor literature je širok in pester ter se nanaša na različne discipline, kar daje knjigi interdisciplinaren značaj. Zelo pomembna je tudi kritična uporaba ustnih virov. Ker sama nisem zgodovinarica, sem se pa kot socialna antropologinja ukvarjala s spomini na socialistično preteklost, se bom v oceni osredotočila predvsem na metodološke vidike avtoričine raziskave.

Jelko Piškurić zanima, kaj vpliva na proces spominjanja, kako in zakaj se spomini oblikujejo, preoblikujejo, posredujejo, uporabljajo in potvarjajo. Ob tem poudari, da se spomini vzpostavljajo v sedanjosti in ob slutnji prihodnosti. Spomini so produkt neprestanega prepletanja odnosov med preteklostjo in prihodnostjo ter med individualnim in kolektivnim. Spominske pripovedi zaznamujejo družinske zgodovinske usode, izobrazba, etnična pripadnost in politično prepričanje. Spomini ne zajamejo zgolj neposredne izkušnje posameznika. Še posebej pomemben nosilec spomina je generacija (generacijsko zaznamovani spomini), zato avtorica razlikuje med spomini povojne, baby boom in jeans generacije. S takšnim razlikovanjem pokaže na razgibanost socialističnega obdobja in nas opozori, da so se razmere, vrednote, odnosi med ljudmi z menjavo generacij postopoma spreminjali. Pri analizi spomina pa bi bilo dobro še jasneje poudariti, da gre spomine povezati tudi s staranjem oziroma z odraščanjem, s spomini na otroštvo in mladost (o čemer nam govori tudi naslov) ter z občutenjem medgeneracijskega prepada. Zgodbe »o dobrih starih časih« so prav tako sestavni del doživljanja modernizacijskih procesov (ne zgolj socialistične modernizacije) in

metanarativa o tehnološkem razvoju, povezane so z moralnimi sporočili za prihodnje generacije in obsegajo tudi pripovedi o odtujevanju, o izgubi pristnosti odnosov med ljudmi. Ta vidik sicer avtorica nakaže, vendar bi ga kazalo pri analizi empiričnega gradiva še jasneje poudariti.

Jelka Piškurić uvodoma razloži, da je njen namen preučiti motivacije in strategije posameznikov za obvladovanje svojega sveta in izboljšanje življenjskih razmer. Njena težnja, da posameznike zajame skozi njihovo delovanje in jih ne prikaže zgolj kot rezultata ideoloških mehanizmov preteklega sistema, širi pogled pri preučevanju socialistične preteklosti. Umestitev gradiva v mednarodne študije postsocializma (kritični pretres analitične obravnave preteklega socialističnega sistema in tranzicije) omogoča kritično prevpraševanje raziskovalnih izhodišč in predpostavk, ki se pogosto kažejo kot preveč samoumevne. Eno takšnih izhodišč, ki je potrebno kritične obravnave, je prav naše (pogosto) razumevanje ljudi v socializmu, stisnjenih v primežu politike in ideologije. Socializem je, kot opozori avtorica, pomembno preučevati tudi v kontekstu mednarodnega prostora, in ne kot izoliran sistem. Na takšen način gre prav tako obravnavati tranzicijo; ne zgolj v sklopu postsocialističnega preoblikovanja po kapitalističnih načelih (ali prevzemanja le teh), temveč v kontekstu širše mednarodne (kapitalistične) preobrazbe. Cilj takšnega raziskovalnega postopka je preseganje binarnih delitev vzhod/zahod, socializem/kapitalizem, ki težijo k enoznačni podobi socializma in iščejo sistemske razlike s kapitalizmom, ne ugotavljajo pa povezav med njima.

Avtorica pokaže, da je razmišljanje njenih sogovornikov o socializmu vrednostno in politično obarvano. Njihov odnos do socializma je povezan z njihovo politično in nazorsko pripadnostjo. V tem kontekstu so pomembne vloge sodobnih javnih diskurzov (medijskih in političnih), družinske zgodovinske izkušnje, politične in nazorske pripadnosti sogovornikov in sogovornic, njihovih življenjskih okoliščin v času snemanja ter njihove generacijske pripadnosti. Avtorica pokaže, da so spomine njenih sogovornic in sogovornikov močno zaznamovali družinska zgodovina druge svetovne vojne oziroma čas po njej, sodobni družbenoekonomski konteksti in sodobna življenjska situacija. Slednja je seveda vedno rezultat najrazličnejših okoliščin: družbenega nezadovoljstva, krize, gospodarske stagnacije, korupcije in politike ter materialne izgube (oziroma grožnje) na področjih dela (zaposlitve), socialne varnosti, stanovanjskega vprašanja in infrastrukture.

Moje raziskovalne izkušnje so podobne: ljudje so v spominih na preteklost poudarjali predvsem tisto, kar so v sodobnosti izgubljali, ali pa tisto, za kar so imeli občutek, da lahko izgubijo. Dejansko spomini povedo veliko o sedanjosti. A hkrati ne gre podcenjevati pomena preteklih modernizacijskih procesov v življenju ljudi, ki so živeli v socializmu. Izbrani segmenti (delo, stanovanjska problematika, infrastruktura, potrošnja) so pri ljudeh, ki se spominjajo socialističnega obdobja, neločljivo povezani z modernizacijskimi procesi jugoslovanskega socializma. Ljudje so si v prizadevanjih za dvig standarda, kot ugotavlja avtorica, pomagali z medosebnimi povezavami, mreženjem in neformalno ekonomijo. Takšne prakse in strategije so jim bile v pomoč pri zaposlovanju, iskanju prednosti v čakalni vrsti, pri pridobivanju telefonskega

priključka, nakupu kave ipd. Bile so del življenjske kulture, uporabljali pa so jih vsi sloji prebivalcev. Ljudje so tako, ko so se spominjali socializma, v pogovorih poudarjali solidarnost, medsebojne odnose, vzajemno pomoč in pomen družbenih mrež. Te pri preučevanju preteklosti pogosto obravnavamo kot obrobne. Avtorica pa pokaže, da so imele ključno vlogo, kar je pomembna ugotovitev.

V knjigi vzbuja pozornost tudi poglavje o *fušanju*, o popoldanskih dejavnostih oziroma neformalni ekonomiji. Tema v Sloveniji (za obdobje socialistične preteklosti) še ni bila podrobneje analitično obravnavana. Avtorica opozori, da je *fušanje* sooblikovalo življenjski standard ljudi. V kratkem poglavju (6 strani) *Med legalnim in legitimnim* odpira vpogled v sivo in črno ekonomijo preteklega časa. Vprašanje o neformalni ekonomiji bi bilo v prihodnjih raziskavah preteklega socialističnega življenja treba še bolj poglobljeno obravnavati, prav tako vprašanje vrednotenja teh dejavnosti pri ljudeh in oblasti, predvsem zato, ker so – kot pokaže avtorica – odigrale zelo pomembno vlogo pri dvigu življenjskega standarda posameznikov.

Avtorica s sklicevanjem na analize anket, ki jih je pripravil Center za raziskovanje javnega mnenja, opozarja na socialno varnost in enakost, ki sta bili med ljudmi ves čas izvajanja anket med letoma 1968 in 1990 visoko cenjeni vrednoti (in sta ostali vrednoti tudi v postsocialističnem času). Zelo zanimiv je prikaz odnosa anketiranih do politike (nezanimanje za zapletene sisteme in njihovo nerazumevanje) in splošnega družbenega zadovoljstva v posameznih obdobjih. Javnomenjske raziskave so povzete v posebnem poglavju, ki pa bi ga bilo dobro tesneje povezati z drugimi deli monografije.

Knjiga je razdeljena na več poglavij in tri tematske sklope: prvi zajema zgodovinski oris in sledi zgodovinski kronologiji, drugi predstavlja socializem skozi javnomnenjske ankete (med letoma 1968 in 1990), tretji pa se osredotoči na spomine (in je tematsko dodatno razdelan v zelo kratka podpoglavja), kjer ljudje s svojimi pričevanji spominsko ponazarjajo povedano iz prvega dela knjige. Zaradi takšne razdelitve se nekatere teme podvajajo in celo ponavljajo. Bralci bi želeli, da bi avtorica teme tesneje prepletla ter povezala različno gradivo, teorijo in empirijo.

Avtorica ugotavlja, da so njeni sogovorniki, čeprav v javnosti prevladuje močna bipolarna podoba socializma, s svojimi odgovori ostajali med obema poloma. Nekateri so na primer poudarjali možnosti, ki so jih imeli v socializmu: zagotovljeno službo ali možnost nakupa stanovanj, pri čemer pa je iz njihovih zgodb očitno, da so se morali tudi marsičemu odreči, da so izkusili pomanjkanje in so morali trdo delati. Posnete pripovedi kažejo, da so bili odnosi v vsakdanjem življenju kompleksni in precej drugačni, kot jih prikazujejo enostranski javni diskurzi. Zato bi bilo seveda zanimivo slišati in prebrati še več o vsakdanjem življenjskem utripu, o razpetosti med željami, potrebami in vsakdanjimi praksami. Slednje bi bilo dobro še jasneje izrisati, več pozornosti nameniti odzivom na rastočo inflacijo v sedemdesetih in osemdesetih letih preteklega stoletja, na pomanjkanje, družbene razlike in neenakosti (če so jih ljudje tako dojemali), na vizijo prihodnosti ter na prepad med obljubami boljše prihodnosti, vrednostnimi sistemi in vrednotami socialistične ideologije ter dejanskimi vsakdanjimi možnostmi.

Pri analizi zelo široko zasnovane teme, preučevanja socialističnega vsakdanjika med letoma 1945 in 1990, se avtorica osredotoča na segmente, ki jih vidi kot ključne za razumevanje strategij in praks, povezanih z modernizacijo življenja, in jih odkriva pri vseh sogovornikih (ne glede na razlike med njimi). A vendar je vprašanje, če je takšna težnja tudi ne omejuje. Doživljanja ljudi so bila različna in iskanje enega samega vsakdana, četudi še tako kompleksnega, zgodbo poenostavlja, saj ne zaznava razlik med ljudmi, o katerih bi želeli slišati več. Težnjo avtorice po ugotavljanju podobnosti med spomini lahko razumem, saj te kažejo na določeno stopnjo družbene determiniranosti. A ugotavljanje nians bi lahko v nadaljevanju pokazalo tudi na raznolikost izkušenj in jasneje opozorilo še na druge (pretekle) razlike med ljudmi: na razlike glede na spol, razred (družbeni položaj) in etnično pripadnost (slednjo avtorica sicer omeni, a vendar pri analizi empiričnega gradiva ne obravnava podrobneje). Hkrati bi med raziskovalce socialistične preteklosti prineslo več novih pogledov (poleg že poznane s področja dela, potrošnje, stanovanjskega vprašanja, infrastrukture in potrošnje).

Jelko Piškurić zanima odnos ljudi do socializma, kar je nedvomno pomembno vprašanje, prav tako kot je pomembna njena ugotovitev, da je odnos do socializma povezan s politično in nazorsko pripadnostjo ljudi. A vendar je po mojem mnenju takšna usmeritev avtoričino pozornost kar nekoliko preveč oddaljila od preučevanja preteklega vsakdana. Pozornost njene raziskave je usmerjena predvsem k iskanju značilnosti socializma in manj k opazovanju življenjske dinamike, stisk, negotovosti pa tudi vizij in iskanja ravnotežja med ideali in vsakdanjimi življenjskimi možnostmi. Avtorica sicer v metodološkem premisleku opozori na takšno razpetost pri ljudeh; na razpetost med odnosom do socializma in njihovim vsakdanjim zasebnim življenjem, a vendar se ta vidik pri analizi empiričnega gradiva precej izgubi.

Monografija – ne glede na zapisane pripombe – opozarja na številne nove vsebinske vidike, ki bodo v prihodnje nedvomno še predmet podrobnejših raziskav. Knjiga Jelke Piškurić je tako v metodološkem in vsebinskem pogledu nadvse zanimiva analiza in dobrodošel prispevek h kritični zgodovinski obravnavi socialistične preteklosti.

Nina Vodopivec

How We Remember. The Memory of Communism. Its Forms, Manifestations, Meanings.

17.–18. september 2019, Praga

V torek in sredo, 17. in 18. septembra 2019, je v prostorih praškega Goethejevega inštituta potekala mednarodna konferenca *How We Remember. The Memory of Communism. Its Forms, Manifestations, Meanings*. Glavni organizator, Ústav pro soudobé dějiny, je dogodek umestil v sklop mednarodne serije dogodkov European Network Remembrance and Solidarity (ENRS) z naslovom 1989. *Changes and Challenges*.¹²

Uvodni nagovori glavnih organizatorjev so nakazali rdečo nit konference. Oldrich Tuma (Ústav pro soudobé dějiny), Jan Rydel (ENRS), Markus Pieper (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur), Tomaš Bouška (Heinrich-Böl-Stiftung-Prag), Angelika Ridder (Goethe-Institut-Prag) in Marketa Devata (Ústav pro soudobé dějiny) so svojo pozornost namenili razmisleku o razmerju med politiko, spominom in zgodovino. Sledilo je osrednje predavanje Jana Rubeša. V predavanju, ki ga je obogatil s svojim osebnim pričevanjem, je uvodoma poudaril spreminjanje videza okolice v zadnjih tridesetih letih. V osrednjem delu predavanja je ocenil razmerje med kontinuiteto in diskontinuiteto med obdobjem pred letom 1989 in po njem ter kolektivno spominjanje (ali pozabo) preteklega socialističnega obdobja.

Prvi sklop prispevkov se je začel z nastopom Vere Dubina. S svojim prispevkom je pokazala na razkorak med aktualno rusko politiko v odnosu do gulagov kot historičnega fenomena in raznovrstnimi civilnimi iniciativami, ki si prizadevajo za postavljanje spomenikov ter ustanavljanje manjših muzejev, s čimer želijo ohraniti emocionalno povezavo med preteklostjo in sedanostjo. Za njo je Piotr Kwiatkowski govoril o kontinuiteti političnih elit, ki naj bi po njegovem mnenju – čeprav pod masko demokracije – še vedno ohranjale ključne elemente komunističnega sistema. Podobno je Valeriya Korablyova predstavila sodobno Ukrajino kot primer države, ki je demokratizacijo izpeljala le formalno, medtem ko so politične prakse ter mentaliteta ostali nespremenjeni. Zadnja v tem sklopu, Marie Černa, je obravnavala različne faze oblikovanja kolektivnega spomina na prisotnost sovjetske vojske na češkoslovaškem ozemlju od druge svetovne vojne do prelomnega leta 1968.

Drugi sklop prispevkov je bil namenjen obravnavi nekaterih epistemoloških vprašanj in kritiki historiografske literature. Muriel Blaive je obravnavala pristop avtorjev knjige *The Black Book of Communism*.¹³ Za njo je Florin Abraham obravnaval vlogo protikomunistične ideologije med letoma 1989 in 2019 ter njen vpliv na zgodovino-pisje. Podobno je Attila Pok preučil madžarsko historično produkcijo zadnjih treh desetletij. Tako Abraham kot Pok sta poudarila delno razumevanje postsocialistične historiografije kot medija, ki lahko žrtvam daje glas in kot tak učinkuje terapevtsko. Ekaterina Pavlenko je zadnja v tem sklopu predstavila projekt *International Memorial*,

¹² 1989. *Changes and Challenges*, <https://enrs.eu/project/1989-changes-and-challenges> (30. 9. 2019).

¹³ Stéphane Courtois et al., *The Black Book of Communism* (Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1999).

ki izhaja iz civilne iniciative in v svojem širokem spektru aktivnosti med drugim zajema pomoč preživelim političnim zapornikom ter sestavlja podatkovno bazo žrtev politične represije.¹⁴

V tretjem sklopu so se Claudia-Florentina Dobre, Andras Nagy, Hannes Krauss in Alexander Kratochvil posvetili literaturi, umetnosti, filmu in gledališču. Pokazali so, kako je socializem zaznamoval celo generacijo umetnikov in ustvarjalcev. Hkrati so se spraševali, kje so omejitve jezika, kako upodobiti izkušnjo tranzicije devetdesetih let prejšnjega stoletja ali travmo političnega preganjanja iz desetletij po drugi svetovni vojni.

Zadnji sklop prvega dne je tematsko nadaljeval prejšnji sklop. Vsi štirje avtorji so v svojih prispevkih obravnavali film kot sredstvo za soočanje s travmatično izkušnjo. Helena Ulbrechtova je predstavila prispevek, v katerem je obravnavala spreminjanje pokrajine v kontekstu političnih zločinov. Za njo so Reka Sarkozy, Kamila Zyto in Claus Loser obravnavali madžarsko, poljsko ter nemško produkcijo dokumentarnih filmov kot sredstva za soočanje s preteklostjo.

Drugi dan konference se je začel s svežim sklopom referatov. Sabina Stach je v svojem inovativnem prispevku analizirala turistično ponudbo v Pragi, ki se tematsko dotika časa socializma. Pokazala je, da imajo turisti že pred prihodom v Prago izoblikovano črno-belo sliko obdobja hladne vojne in temu primerno pričakujejo turistično ponudbo, ki bo razkrivala grozote življenja na vzhodni strani železne zaves. Za njo je Albert Bing predstavil oblikovanje zgodovinskega spomina na Hrvaškem po razpadu Jugoslavije. Natančneje se je na kontinuiteto političnega sistema v srednji in vzhodni Evropi osredotočil Sandor Horvath. Poudaril je povezavo med politiki in zgodovinarji: vprašal se je, kdo je tisti, ki odbira in hrani arhivsko gradivo, ter kako to vpliva na zgodovino. Kot alternativo preučevanju arhivskih virov je za boljše razumevanje demokratizacije nekdanjih socialističnih držav ponudil preučevanje družbenih mrež. Sklop je zaključila Adela Gjuričova. Obravnavala je spletne primere reinterpretacije simbolov, situacij in dogodkov iz obdobja socializma ter raztolmačila njihovo ponovno (inovativno) uporabo kot kritiko trenutne politične situacije.

Šesti sklop prispevkov se je navezoval na spominjanje in prostor. Jurgen Danyel je na primeru Nemčije pokazal, kako ljudje s pomočjo umetnosti in subverzivnih inštalacij razumejo svojo vzhodnonemško preteklost. Jaroslav Cuhra je po drugi strani posvetil pozornost beleženju lokacij spomenikov in njihovem postavljanju v zgodovinski kontekst. Za njim se je Mile Bjelajac posvetil srbskemu kolektivnemu spominu na Jugoslavijo. Pokazal je, kako nanj vplivajo nacionalizem, vojna, mednarodne gospodarske politične razmere in korupcija v državi. Zadnji v šestem sklopu je svoj prispevek predstavil Tomasz Kozłowski. V njem je analiziral proces umikanja spomenikov izpred leta 1989, ki je bil po njegovih ugotovitvah razmeroma spontan in decentraliziran. Sledili sta dve kratki predstavitvi projektov. Lena Ens je poslušalcem predstavila projekt *Commemorative Sites to the Communist Dictatorships in Europe in the 20th Century*, Barbora Latečkova pa projekt *Meaning of Democracy: Women and Revolution*.

14 *International Memorial*, <https://www.memo.ru/en-us/> (30. 9. 2019).

Predzadnji sklop se je začel s prispevkom člana Inštituta za novejšo zgodovino, Jurija Hadalina. V njem je opisal dvojno tranzicijo Slovenije v devetdesetih letih 20. stoletja: vzporedno z demokratično tranzicijo je v Sloveniji potekala osamosvojitve države. Očrtal je osrednji historični diskurz razumevanja tega obdobja in pokazal, da nostalgija in nacionalizem sooblikujeta kolektivni spomin na Jugoslavijo. Sledili sta predstavitvi Sandre Vokk, ki je opisala muzej žrtev komunizma v nekdanjem zaporu Patarei, in Petra Jaška, ki se je posvetil (selektivni) dostopnosti arhivskega gradiva na Slovaškem. Odnos Estonije, njene politike in prebivalstva do svoje preteklosti je kot zadnji nastopajoči v tem sklopu osvetlil Toomas Hiio.

Zadnji sklop prispevkov se je dotaknil zelo različnih tem. Petra Chovancova se je posvetila raziskovanju lokalnih variacij spomina z metodo ustne zgodovine na mejnih območjih Češke in Slovaške. Za njo je Klara Kohoutova predstavila odnos Češkoslovaške do svoje romske manjšine ter na konkretnih primerih spomenikov in obeležij pokazala trenutno stanje. Za njo je Miroslav Vanek predstavil rezultate, pridobljene z obsežnimi intervjuji češkoslovaških aktivistov iz leta 1969. Raziskava je pokazala, da se le majhen delež udeležencev v dogodkih tega leta še vedno čuti zaznamovane s preteklostjo. Mnogi od njih se ne dojemajo kot pripadniki specifične generacije ali sploh kot zgodovinski akterji. František Neupauer je s svojim prispevkom vsebinsko zaključil razmislek o vplivu osemdesetih let prejšnjega stoletja na dogodke leta 1969.

Obsežna konferenca je s široko udeležbo zgodovinarjev iz različnih raziskovalnih okolij omogočila izmenjavo znanja in izkušenj. Čeprav so države vzhodne in srednje Evrope doživljale specifičen prehod v demokratični liberalni sistem, je imel njihov razvoj mnoge skupne točke. Prav tako nobena izmed držav devetdesetih let ni doživljala v vakuumu, temveč so bile vse vpete v kompleksno mednarodno dogajanje. Konferenca, kot je bila ta, je odlično ponazorila, kako lahko poznavanje širšega zgodovinskega in zgodovinskega dogajanja poglobi razumevanje posameznega primera države, družbe ali posameznika, ki je doživel prelomno leto 1989.

Tjaša Konovšek

In memoriam

Dr. Dušan Biber (1926–2020)

V začetku februarja 2020 se je iztekla življenjska pot zgodovinarja dr. Dušana Bibra, ki je svojo profesionalno zgodovinarsko pot posvetil mednarodnim, meddržavnim temam, povezanim z zgodovino Slovencev v 20. stoletju. Bil je slovenski zgodovinar, ki je »ponesel« zgodovinsko Slovenijo v svet in »prinesel« svet v zgodovino Slovenije in nekdanje Jugoslavije, saj je njegovo delo zgodovinarja presegalo slovenske razmere, ki so bile v raziskovanem obdobju močno vpete

v prostor nekdanje jugoslovanske države. To je bilo obdobje druge svetovne vojne.

Dr. Dušan Biber je bil znan predvsem kot zgodovinar, ki je večji del svojega zgodovinskega delovanja posvetil področju oziroma tematiki (ali problematiki), kjer je bil v pravem pomenu pionir. Bil je namreč tisti, ki je začel preučevati mednarodne stike, vplive in sodelovanje med jugoslovanskim osvobodilnim, partizanskim gibanjem ter zahodnimi zavezniki v času druge svetovne vojne. Med slovenskimi pa tudi jugoslovanskimi zgodovinarji je bil dolgo časa samotni jezdec po arhivskem gradivu, ki govori o stikih jugoslovanskih partizanov z zahodnimi zavezniki, v prvi vrsti z Britanci med drugo svetovno vojno in njihovimi pogledi na vlogo in pomen jugoslovanskih partizanov v boju proti nacizmu in fašizmu. V lokalno, če tako opredelimo našo zgodovino v okviru (nekdanje) jugoslovanske države, je vnesel globalno noto in omogočil jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju zgodovinskega prostora v svetu v obdobju druge svetovne vojne. Našo zgodovino, zlasti obdobje druge svetovne vojne, je vpel v »svetovno« dogajanje, v politiko velikih držav, t. i. velesil, kot se jim je reklo in kot so se same razumele (in se upravičeno ali neupravičeno razumejo še danes), zlasti tistih z Zahoda. Uspelo mu je pokazati, da je bila druga svetovna vojna pri nas v resnici svetovna vojna, in ne le spopad med političnimi, idejnimi, svetovnonazorskimi nasprotniki ali sovražniki, kot se skuša s terminom državljanske vojne danes pokazati pri nas. Da je šlo pri jugoslovanskem odporu proti okupatorju za skupno delovanje z državami, ki so bile vodilne v protiosni koaliciji. Odprl je naše dogajanje v obdobju druge svetovne vojne svetu, tega pa je seznanjal o naših razmerah, pogledih in dogajanju, ki je imelo pomen za širši in geografsko ožji prostor. To je bil velik, pomemben prispevek zgodovinarja dr. Dušana Bibra. Morda smo ga v svoji majhnosti ali pa v svoji veličini,

kakor pač kot narod gledamo in razumemo sebe ter svoj pomen v drugi svetovni vojni, premalo razumeli, ko je o tem pisal in nas seznanjal s skladnostjo ali neskladnostjo dogajanja v svetu in pri nas v drugi svetovni vojni. Pri tem pa ni pomembno le, da je tematiko odprl, ampak je pomemben način, kako se je lotil. Bil je tisti zgodovinar, ki je bil prvi in dolgo časa edini sistematični preučevalec arhivskega gradiva iz obdobja druge svetovne vojne v britanskih, ameriških pa tudi nemških arhivih.

Dr. Dušan Biber je bil zgodovinar, znanstveni svetnik v pokoju, ki je vso svojo profesionalno pot zgodovinarja posvetil mednarodnim, meddržavnim temam, povezanim z zgodovino v 20. stoletju. Bibrova pot do tega, da je postal zgodovinar, je bila kar nekoliko zavita in precej dolga. Obdobje od konca druge svetovne vojne pa do diplome, ko je postal zgodovinar, je bilo v njegovem življenju vse prej kot lahko ali prijazno.

Rodil se je v Ljubljani 25. maja 1926 – na dan, ki je tri desetletja kasneje postal znan kot dan mladosti in Dušan je bil resnično mladosten v mnogih pomenih tega pojma – očetu Josipu, bančnemu uradniku, in materi Vidi. Oba sta bila pripadnika Sokola, kar je Dušana vsekakor svetovnonazorsko in tudi politično opredeljevalo in ga opredelilo. Sokolstvo staršev in tudi njegovo, kot mladi sokol je seveda tudi telovadil, se mu je poznalo in se mu obrestovalo v njegovem delovanju, dejansko v življenjski »filozofiji«. Bil je Ljubljčan v vseh pogledih. Mladost je preživel v najožjem mestnem centru, na Miklošičevi ulici. Še bolj kot družinsko sokolstvo, ki je bilo v veliki meri povezano z jugoslovanskim patriotizmom, pa je Dušana Bibra opredelilo dejstvo okupacije. Šolal se je v Ljubljani, najprej v osnovni šoli na Ledini, nato pa na klasični gimnaziji. Do začetka vojne oziroma napada na jugoslovansko državo in med okupacijo je hodil v sedmi razred gimnazije. Ta razred pa je končal šele leto dni kasneje, po tem, ko je preživel italijansko internacijo. Že v prvem letu italijanske okupacije se je namreč kot petnajstleten vključil v odporniško gibanje. Leta 1942 je postal skojevec, kar je pomenilo, da je stopil na prag članstva v komunistično partijo. Junija 1942, star je bil šestnajst let, ko so ga zajeli v eni od racij v Ljubljani in spoznali za »nevarnega«, so ga poslali v italijansko taborišče, najprej v Gonars in nato v Monigo. Iz taborišča je bil izpuščen februarja 1943. Ob kapitulaciji Italije ali izstopu Kraljevine Italije iz vojne na strani Nemčije je prek takrat odprtega bloka obžičene Ljubljane odšel v partizane. Odšel je kar z vlakom v Novo mesto. Postal je partizan.

Dušan Biber je bil med slovenskimi zgodovinarji zadnji aktivni udeleženec druge svetovne vojne. Bil je zadnji zgodovinar partizan. Zgodovino ali zgodovinsko obdobje, ki ga je preučeval, je namreč še kot zelo mlad soustvarjal. Res ne s puško, ampak s peresom. Če si sposodim primerjavo iz nekega drugega zgodovinskega časa, ni bil »vitez meča«, ampak »vitez peresa«. In to dobesedno, saj je bilo v partizanih njegovo osnovno orožje pero. Bil je namreč novinar – vojni reporter in na neki način s tem dejstvom tudi propagandist. Vojno reporterstvo je namreč v ozki zvezi s propagando. Pisal je vojne, partizanske reportaže in spodbudne članke. Konec vojne je dočakal kot partizanski novinar v Prekmurju, kamor je bil poslan v delegaciji SNOS, ko je ta v začetku aprila 1945 tam prevzela civilno oblast. Vojskovanja s peresom v roki se je rad

spominjal, čeprav je že takrat zaradi svojskosti in kritičnosti imel težave s predpostavljene. To ni bil čas za lastno, kaj šele za kritično mišljenje, kar je bila ena od Bibrovih temeljnih značilnosti.

Dejstvo, da je bil v času vojne partizanski novinar, ga je po vojni postavilo na pot novinarstva. To obdobje, ki je bilo v njegovem življenju sorazmerno kratko, ga je precej zaznamovalo. Po koncu vojne, še v maju 1945, se je zaposlil v *Ljudski pravici*, dnevniku, ki je veljal za partijsko glasilo. Leta 1947 je postal urednik zunanjepolitične rubrike tega časnika. Nekaj časa je bil novinar v *Kmečkem glasu*, glasilu za kmečko prebivalstvo. V času Informbiroja je zašel v težave. Pa ne zaradi Informbiroja in opredelitve za Tita ali za Stalina, ampak zaradi spletke, ki jo je proti njemu v uredništvu skovalo nekaj kolegov. Nekaterim namreč ni šlo v račun, da je komaj dvaindvajsetletnik zunanjepolitični urednik. Zaradi spletkarjenja kolegov, ki jim najbrž ni šlo v račun da uredniku je tako mlad, je padel v nemilost oblasti in – kot je bilo značilno za tiste čase in okoliščine – kmalu pristal v udbovskem zaporu. Niso ga sicer obtožili informbirojevščine, ga je pa Udba še vrsto let v svojih poročilih vodila kot potencialnega informbirojevca. Bil je pač kritičen do aktualne politike in njenih potez, ni pa verjel v Stalina. Do tega je bil še bolj kritičen, kot je bil do napak domače oblasti. Po izpustitvi iz udbovskega preiskovalnega zapora, kjer so ugotovili, da ni in ne more biti informbirojevec, je bil kaj kmalu poslan na t. i. družbenokoristno delo, ki je bilo oblika prisilnega dela ali delovnega taborišča s prevzgojnim namenom. Tam je preživel pol leta. Sodeloval je pri gradnji tovarne Litostroj. Temu pa je po nalogu Udbe, najbrž zato, ker po njihovem mnenju ni bil dovolj prevzgojen in je še izpovedoval svoj kritični jaz, sledila prisilna hospitalizacija v psihiatrični bolnišnici v Polju, kamor je bil poslan pod drugim imenom. Ni pa bil edini tovrsten »pacient«. Udba je v psihiatrično bolnišnico poslala še več kritičnih intelektualcev. Kasneje se je tega obdobja spominjal z veliko mero trpkega cinizma in pripovedoval o »švejkovščini«, ki so jo tam izvajali ali doživljali »udbini pacienti«. Imelo pa je to za Dušana Bibra, ki se mu je s preganjanjem državnih represivnih organov končala novinarska kariera, pozitivno stran, kajti dr. Janez Kanoni, predstojnik »kranjske deželne blaznice« (kot se je tej bolnišnici reklo v 19. stoletju), mu je svetoval, naj gre študirat, in mu predlagal tudi študij zgodovine. Po izpustitvi iz bolnišnice je bil Biber namreč formalno invalidsko upokojen. Vpisal se je na Filozofsko fakulteto (1954) in leta 1957 diplomiral. Za tiste čase je napisal zelo obsežno diplomsko nalogo, ki so si jo mlajši študenti hodili z nekoliko zavisti ogledovat, kot se je spomnil eden od teh. Dve leti kasneje je svojo diplomsko nalogo o jugoslovanski ideji in slovenskem narodnem vprašanju v slovenski publicistiki v obdobju balkanskih vojn, ko je jugoslovanstvo pri Slovencih dobivalo državotvorno podobo, objavil v reviji Inštituta društvenih nauka iz Beograda *Istorija XX. veka*. Na tem inštitutu se je namreč leta 1958 kot štipendist zaposlil, kajti v Ljubljani se ni mogel. Z zaposlitvijo na tem inštitutu, kjer je služboval deset let, se je začelo šestnajstletno beograjsko obdobje zgodovinarja Dušana Bibra. Leta 1969 se je zaposlil na Inštitutu za suvremenu istoriju, kjer je ostal do prihoda v Ljubljano leta 1974, ko se je zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (današnji Inštitut za novejšo zgodovino). V beograjskem obdobju je stopil na

zgodovinarsko pot kot štipendist in v nadaljevanju napredoval do znanstvenega svetnika: 1958–1960 štipendist, 1960–1965 asistent, 1965–1969 znanstveni sodelavec, 1970 višji znanstveni sodelavec, 1972 znanstveni svetnik.

Z Bibrovim beograjskim obdobjem je v veliki meri povezana tudi prva velika tema njegovega delovanja kot zgodovinarja. Mogoče ga je označiti za »nemško obdobje« v njegovem raziskovalnem delovanju. Ker je odlično obvladal nemščino, angleščino, francoščino in italijanščino, je na Inštitutu društvenih nauka dobil za temo preučevanje jugoslovanskih Nemcev, tj. nemške manjšine v obdobju med svetovnjima vojnama. V resnici je šlo za temo, ki je presežala ozek jugoslovanski, »nacionalni« okvir. V beograjskem obdobju se je tako ukvarjal z Nemci in Nemčijo v času pred drugo svetovno vojno. Iz te teme, Nemci oziroma nemška manjšina v Jugoslaviji in njena nacifikacija med svetovnjima vojnama, je leta 1964 doktoriral na ljubljanski Filozofski fakulteti. Njegova disertacija, precej dopolnjena, je izšla dve leti kasneje pod naslovom *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* (Cankarjeva založba, 480 strani). To delo po svoji tematiki ali problematiki še vedno velja za temeljno. Nihče za njim se tega področja ni lotil tako temeljito. Za knjigo je v letu njenega izida prejel nagrado Sklada Borisa Kidriča, ki je takrat podeljeval nagrade za znanstvene dosežke. Dušan Biber je v tem sklopu dela na Inštitutu društvenih nauka preučeval tudi nemško-diplomatske odnose med svetovnjima vojnama. Za svoje »nemške« raziskave je obiskoval arhive v tujini, za kar je dobil Fordovo štipendijo za delo v ZDA. Še pred tem je v letih 1960–61 dobil za raziskave v obeh takratnih nemških državah, Veliki Britaniji in Švici štipendijo Unesca. Bil je med prvimi zgodovinarji iz Jugoslavije, ki so raziskovali v arhivih v tujini.

Nemško-jugoslovanski diplomatski in drugi odnosi, npr. gospodarski, ki so bili intenzivni v času režima Milana Stojadinovića, so Bibra prek tega politika in njegovega padca, ki pa ni pomenil padca JRZ, pripeljali do vprašanja padca tega režima z oficirskim pučem konec marca 1941, v katerega pa so bili vmešani Britanci. Ti so bili izhodišče za Bibrovo novo »raziskovalno temo« o vlogi Velike Britanije v Jugoslaviji. Ker je nastopil čas druge svetovne vojne, je bila to tema o delovanju Velike Britanije, britanske politike v Jugoslaviji, pri čemer je bil poudarek predvsem na sodelovanju Velike Britanije z jugoslovanskim odporiškim oziroma osvobodilnim, Titovim gibanjem proti skupnemu sovražniku.

Začelo se je Bibrovo »britansko« obdobje (v veliki meri je sovpadalo z Bibrovo selitvijo v Ljubljano na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja (danes Inštitut za novejšo zgodovino), kjer se je zaposlil leta 1974), ki ga je v veliki meri označilo kot zgodovinarja, kot strokovnjaka za mednarodne politične odnose in stike Jugoslavije z zahodnimi državami, zlasti Veliko Britanijo in ZDA, ki sta bili pglavitna dejavnika na zahodu med zavezniki v vojni proti silam trojnega pakta. Biber je začel sistematično preučevati gradivo v Londonu v arhivu Public Record Office, ki ima danes ime National Archives. Dolga leta je bil edini med jugoslovanskimi zgodovinarji, ki je spoznaval in tudi obvladal tamkajšnje arhivsko gradivo, ki govori o povezavi Britancev z Jugoslavijo in njenim osvobodilnim gibanjem. Ni mogoče na kratko predstaviti vsega, kar je Dušan Biber ustvaril na osnovi tega bogatega in povednega gradiva. Napisal je

namreč mnogo znanstvenih člankov, v katerih je predstavljal problematiko odnosov med jugoslovanskimi partizani in zahodnimi zavezniki. Omeniti pa velja knjigo, ki je zbirka britanskih dokumentov o britanskem sodelovanju z jugoslovanskim partizanskim gibanjem. Naslov je *Tito-Churchill: strogo tajno*. Izšla je leta 1981. V predgovoru je zapisal, da to ni niti zgodovina tega obdobja, namreč časa od 1943, ko so Britanci navezali stike s Titovim gibanjem, pa do konca druge svetovne vojne, niti ni zbirka vseh najpomembnejših virov o britanski politiki do Jugoslavije med drugo svetovno vojno, ampak je to zbirka korespondence med Churchillom in Titom. Zato je to njegovo delo, ki je bilo plod več kot desetletnega sedenja v londonskem arhivu, pomemben vir za preučevanje in prikazovanje britanske politike do jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, pa tudi za preučevanje tega. Za to knjigo je leta 1982 dobil nagrado vstaje slovenskega naroda.

Kot zgodovinar mednarodnih odnosov jugoslovanskega/slovenskega osvobodilnega gibanja in zahodnih zaveznikov se je uveljavil v mednarodnem prostoru. Vzpostavil je stike z jugoslovanskimi in britanskimi, ameriškimi in nemškimi raziskovalci obdobja druge svetovne vojne. Na neki način je bil »ambasador« jugoslovanskega prispevka v širšem okviru svetovne politike v boju proti silam osi, kot jih razumemo zgodovinarji. Vzpostavil pa je tudi prave prijateljske stike z mnogimi akterji zgodovinskega dogajanja z britanske strani, med katerimi je bil npr. William (Bill) Deakin, prvi Britanec v Titovem partizanskem štabu in zgodovinar iz Oxforda, če navedem le najznamenitejšo in na neki način simbolno osebo glede stikov Britancev in jugoslovanskih partizanov v drugi svetovni vojni.

Vrhunec njegovega sodelovanja z britanskimi zgodovinarji druge svetovne vojne ali vsaj simbolni vrh njegovega ukvarjanja z Britanci in njihovo politiko ter njenim delovanjem v povezavi z Jugoslavijo in njenim osvobodilnim gibanjem, čeprav se je še naprej intenzivno ukvarjal s to tematiko in o njej napisal vrsto temeljnih znanstvenih člankov, je bilo srečanje britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev decembra 1985 na Brdu pri Kranju, ko so ti na okrogli mizi spregovorili o koncu druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Organiziral ga je Dušan Biber. To je bilo že četrto srečanje britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev druge svetovne vojne in pri vseh je Biber sodeloval z referatom in razpravo. V tem »gremiju« je bil zelo cenjen strokovnjak in sogovornik ter na neki način tudi njegova gonilna sila. Bil je namreč tudi predsednik jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne in član v biroju mednarodnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne ter nekaj časa tudi njegov podpredsednik. Bil je tudi član uredništva revije *Historie de la deuxième guerre mondiale*. Z Bibrovim mednarodnim uveljavljanjem se je uveljavljalo tudi naše, tj. slovensko zgodovinopisje druge svetovne vojne. Poleg njegovih formalnih funkcij pa je bilo pomembno tudi njegovo poznanstvo in »drugovanje« s pomembnimi britanskimi akterji medvojne dogajanja, npr. z že omenjenim sirom Williamom Deakinom, Fitzroyem Macleanom in drugimi.

Biber je v tujih arhivih našel vrsto dokumentov, ki prikazujejo tudi delovanje partizanom nasprotne domače strani. Tako je našel in objavil – objavljena je bila v *Delu*, v

Sobotni prilogi konec aprila 1976 – spomenico, ki jo je ljubljanski škof Gregorij Rožman 12. septembra 1942 predal italijanskemu generalu Robottiju, v kateri je bila predstavljena politična odločitev slovenskih tradicionalnih političnih strank glede kolaboracije z Italijani. To je bila le ena od objav zgodovinskih virov, ki jih je našel v tujih arhivih in jih objavil v »splošnih«, »javnih« časopisih, in ne v t.i. znanstvenem tisku. Na ta način so postali ti dokumenti dosegljivi širšemu krogu bralcev. Niso bili »zaprti« v »akademske« kroge. Odmevne so bile tudi njegove objave britanskih dokumentov v *Vjesniku u srijedu*, visokotiražnem hrvaškem tedniku, ki so izhajale v letih 1971–1973. V enem od dokumentov je bilo govora tudi o povojnih pobojih. Potem pa je *Vjesnik u srijedu* nehal objavljati Biberove dokumente. Brez pojasnila! Z objavami v časnikih je Biber presegal le akademsko prikazovanje zgodovine, čeprav je bil načeloma proti rabi zgodovine in zgodovinopisja v politične namene.

Bil je oster nasprotnik revizije slovenske in jugoslovanske zgodovine druge svetovne vojne, zlasti ko je šlo ali če je šlo za revizijo iz političnih, ideoloških namenov. Takšno ost v delih kolegov, zlasti v srbskem zgodovinopisju, je hitro opazil. Tako je ostro nastopil leta 1981 ob izidu knjige Vladimira Dedijerja *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* in nato tudi proti knjigi Veselina Đuretića o jugoslovanski kraljevi vladi, ker je v obeh zaznal namen, namreč srbski nacionalizem. Ta je dobil prve izraze prav v zgodovinopisju druge svetovne vojne, ko so srbski zgodovinarji začeli zmanjševati pomen osvobodilnega gibanja, Tita in Titove, tj. avnojske Jugoslavije. Šlo je za načrtno zmanjševanje pravice do samoodločbe naroda in vanjo vključene pravice do odcepitve s trditvijo, da je ta pravica porabljena (konzumirana), kar je bila ena vodilnih srbskih političnih »misli«, ki se je kazala tudi v praksi v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja. Začelo se je leto dni po Titovi smrti prav v srbskem zgodovinopisju druge svetovne vojne. Proti takšnemu početju je Dušan Biber ostro nastopil in opozoril na namen zgodovinarjev v Srbiji. Ko nam je kolegom na inštitutu v analitičnem predavanju ali pripovedi, kaj se dogaja v srbskem zgodovinopisju in s kakšnim namenom, to pojasnjeval, takrat ni bil povsem razumljen. Nekateri so menili, da gre za njegovo politično preganjavico, češ strah ima velike oči. Zlasti še zato, ker je glede na svoje informacije iz Beograda in vedenje, kako deluje (zgodovinarsko politična) »čaršija«, v to analizo vpletel tudi vlogo Udbe in nekdanjih vodilnih udbovcev, je njegova analiza takrat zvenela resnično neverjetno. A čez čas se je pokazalo, da je imel Biber prav in da je že zelo zgodaj opozarjal na rast srbskega nacionalizma zlasti v zgodovinopisju. Pač je poznal »milje« kjer se je ta rojeval.

Dušan Biber je bil razgledan intelektualec, mož velikega znanja, predvsem pa je bil intelektualno radoživ, česar sicer niso vsi, zlasti takšni, ki so bili miselno nekoliko togi, vedno razumeli in so menili, da se le šali. Pokazalo se je, da je preveč lahko tudi slabo za razumevanje nečesa, kar je želel z žarom povedati. Iz mnogih podatkov je namreč znal izluščiti bistvo. Res pa je, da se je bistvo zaradi mnogih informacij, ki jih je imel in jih v pogovorih in razpravah podajal, kar nekako izgubilo. Težko je bilo slediti njegovim hitrim mislim. Imel je veliko sposobnost razumeti mnoge silnice preteklega in aktualnega dogajanja, kar je v pogovorih in razpravah rad mešal. To mu je omogočal

tudi domala popoln spomin. Bil je človek, ki je znal mnoga dejstva – danes bi rekli informacije – povezati v smiselno celoto. Biber je bil zanimiv in šarmanten sogovornik z ogromno znanja in predvsem z analitično sposobnostjo ter dialektičnim razumevanjem zgodovinskega dogajanja in procesov. Mnogokrat je videl tisto, kar so drugi spregledali ali česar niso hoteli videti, tako da je pri številnih kolegih dobil oznako kritikanta, ki vidi tisto, česar ni. Pa se je običajno sčasoma pokazalo, da so bile Bibrove ocene in pripombe točne. Bil je razgledan, mnogokrat se mu je poznalo, da je pridobil znanje na klasični gimnaziji, saj je znal smiselno uporabljati latinske izreke. Bil je šegav, radoživ, poln dovtipov in anekdot, pa tudi ciničen in kritičen. Zlasti je bil kritičen do neumnosti, naj je bila ta v zgodovinopisju ali v politiki.

Dr. Dušan Biber je v slovensko in tudi jugoslovansko zgodovinopisje vnesel »svet« in našo zgodovino druge svetovne vojne globaliziral. Bil je tisti, ki je, če si spodobim prisposodbo, ki jo je ob podobnem dogodku, ob smrti prof. dr. Metoda Mikuža, začetnika in utemeljitelja znanstvenega zgodovinopisja novejše zgodovine 20. stoletja, posebno pa druge svetovne vojne, uporabil Bibrov kolega in prijatelj dr. Tone Ferenc, ko mu je pripisal vlogo orača, ki je prvi poprijel za ročice pluga in zaoral ledino. Za Dušana Bibra ta prisposodba vsekakor velja, saj je bil tisti, ki je preučevanje odnosov jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, s tem pa tudi slovenskega, povezal z zavezniki iz druge svetovne vojne. Bil je tisti, ki je prvi zaoral v arhivsko gradivo v arhivih zahodnih zaveznikov in druge svetovne vojne. Danes to ni več nič posebnega, saj so arhivi, v katere skrivnosti je vstopil Biber, bolj ali manj odprti in je gradivo bolj dostopno, raziskovanje v njih pa že kar modno. Ostaja pa dejstvo, da je bil Dušan Biber tisti, ki je začel odstirati tančico skrivnosti teh arhivov. In to zelo uspešno.

Dr. Dušan Biber je bil za teme, ki jih je preučeval v svojem raziskovalnem delovanju, pomemben zgodovinar. Pri svojem delu, zlasti pri predstavljanju svojih raziskav v znanstvenih razpravah in drugačnih člankih, ga je bolj kot misel na število bibliografskih enot vodila misel na to, kaj je treba povedati. In kako. Pri tem je bil vsekakor uspešen. Njegovo delo zagotovo predstavlja trajno dediščino v zgodovinopisju in zgodovini, saj je z njim ustvaril ali soustvaril podobo zgodovine sveta, v katerem živimo.

Zdenko Čepič

VPOGLEDI
21

THE 20TH CENTURY THROUGH HISTORIOGRAPHIES AND TEXTBOOKS

CHAPTERS FROM JAPAN, EAST ASIA, SLOVENIA
AND SOUTHEAST EUROPE

Cena
.....
20 EUR

Založba INZ

ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

21
Vlasta Štebar
KULTIK VEŠPESLAV RUKOVJE

22
Alenka Kadišnik Gabrijel
"TO SAMIMO JE TAKO DOLGO"

23
Andrej Študen
NEPRILAGOJENI IN NEVARNI

24
Meta Remec
PODRGNI, OČEDI, ŽIVALI OTREBI

26
Žiga Koncija
POLITIČNO SODSTVO

27
Majetka Rangus
PARLAMENTARNE PRAKSE SOCIALISTIČNE JUGOSLAVIJE

28
Meta Remec
BAKH, TOBAK IN VENERA

29
Filip Čuček
SVOJI K SVOJIM

30
Grigor Mihavec
JUGOSLAVIJSKI KOMKORDAT

32
Monika Kozelj Šušter
MOBILIZIRANCI V NEMŠKO VOJSKO Z GORE
V LETIH 1943-1945

33
Dunja Dobaja
ZA BLAGOR MATER IN OTROK
Zaščita mater in otrok v letih 1919-1941

34
Melana Jakličič
SLOVENSKI BEGUNCI V TABORIŠOIH
V ITALIJI 1945-1949

35
Julij Perovšek
SLOVENSKI PREVZETI 1918
Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov

36
Marta Rendla
"KAM PLOVES STANDARD?"
Zvošnjaka ravnanj in socializem

37
Miroslava Črncič
NA DOLGI
Položaj Slovencev in Hrvatov v Sloveniji

Založba INZ | | | | | | |

VPOGLEDI

VPOGLEDI 13

VPOGLEDI 17

VPOGLEDI 19

VPOGLEDI 22

22

VPOGLEDI

MIMOHOD BLAGA

MATERIALNA KULTURA POTROŠNIŠKE
DRUŽBE NA SLOVENSKEM

MIMOHOD BLAGA

UDC

94(497.4)" 18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Filip Čuček

Spodnještajerski deželnozborski nemški poslanci mestne in kmečke kurije 1848–1918 / German Representative of the Rural and Urban Curiae in the Lower Styrian Provincial Assembly 1848–1918

Mojca Peternel

Ludwig Jahne (1856–1937)

Nataša Henig Miščič

Carniolan Savings Bank and Slovenian-German Relations in 1908 and 1909 / Kranjska hranilnica in slovensko-nemški odnosi leta 1908 in 1909

Lev Centrih

»Kaj naj storim v slučaju, da naši častiti zadružniki ne bodo hoteli povišati deležev?«
Konflikti v Prvi žebljarski in železo-obrtni zadrugi v Kropi in Kamni Gorici v letih 1924–1927 / "What Should I Do if Our Distinguished Cooperative Members Do Not Want to Increase Their Shares?" Conflicts in the First Nail and Iron Crafts Cooperative in Kropa and Kamna Gorica Between 1924 and 1927

Lilijana Trampuž

Delovanje ilegalne KPJ v času šestojanuarske diktature (primer celjskega okrožja v letih 1932–1933) / The Activities of the Banned Communist Party of Yugoslavia During the January 6th Dictatorship (the Example of the Celje District Between 1932 and 1933)

Daniel Siter in Peter Mikša

Poveljniška šola SA-Gruppe Südmark v Rogaški Slatini: delovanje in vloga pri vojaškopolitičnem usposabljanju vodstvenega kadra Wehrmannschafta / SA-Gruppe Südmark Command School in Rogaška Slatina: Operation and Role in Military-political Training of Wehrmannschaft Command Cadre

Jasper Klomp

Yugoslavia and the German Democratic Republic, 1968–1974: Ideological Quarrels and the Primacy of Economic Cooperation / Jugoslavija in Nemška demokratična republika, 1968–1974: ideološki spori in primat gospodarskega sodelovanja

Marko Zajc

Spomenik Pr' skelet in Zvezdi: k politiki spomina v Sloveniji v drugem desetletju tretjega tisočletja / The Monument near Pr' skelet Bar and Zvezda Cafe: on the Politics of Memory in Slovenia in the Second Decade of the Third Millenium

Beti Žerovc

Spomenik žrtvam vseh vojn in problematike sodobnega postavljanja javnih skulptur in spomenikov v Sloveniji / The Monument to the Victims of All Wars and the Issues

